

ISSN-1680-1245

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
СУМГАЙТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏVƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Studies

Cild 14

2018

№ 1

Sumqayıt – 2018

Təsisçi: Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Elmi Xəbərlər” jurnalı Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 19.07.2004-cü il tarixli, 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Учредитель: Сумгаитский государственный университет

Журнал «Научные Известия» издается на основании приказа 46-16-3547/17 Министерства Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Founder: Sumgayit State University

The Journal of "Scientific News" is published due to the order № 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan from 19.07.2004.

It has been registered by the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan.

It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under President of the Republic of Azerbaijan.

Məqalələrin tərtibatı qaydaları ilə SDU-nun rəsmi saytında www.sdu.edu.az tanış olmaq olar.

С правилами оформления статей можно ознакомиться на официальном сайте СГУ www.sdu.edu.az.

Please, see the website SSU www.sdu.edu.az in order to be familiar with the proper design of the articles.

© Sumqayıt Dövlət Universiteti, 2018

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi xəbərlər. Sosial və Humanitar elmlər bölməsi

REDAKSİYA HEYƏTİ

ELXAN HÜSEYNOV	Baş redaktor <i>fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, professor, rektor</i>
RAMAZAN MƏMMƏDOV	Baş redaktor müavini <i>filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, elm və innovasiyalar üzrə prorektor</i>
NİGAR İSGƏNDƏROVA	Məsul katib <i>filologiya üzrə elmlər doktoru, professor</i>

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik

Nizami Cəfərov	<i>AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Aslan Bayramov	<i>filologiya üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Buludxan Xəlilov	<i>filologiya üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Sayahı Sadıqova	<i>filologiya üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Böyükxanım Eminli	<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru (məsul redaktor)</i>

Ədəbiyyatşünaslıq

Avtandil Məmmədov	<i>filologiya üzrə elmlər doktoru, professor (məsul redaktor)</i>
Fikrət Rzayev	<i>filologiya üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Rafiq Əliyev	<i>filologiya üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Məhərrəm Qasımlı	<i>filologiya üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Sevinc Həmzəyeva	<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>

Tarix

Adil Baxşəliyev	<i>tarix üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Əziz Məmmədov	<i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Həsən Sadıqov	<i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Şirxan Səlimov	<i>tarix üzrə elmlər doktoru, professor (məsul redaktor)</i>
Zabil Bayramov	<i>tarix üzrə elmlər doktoru, professor</i>

İqtisad elmləri üzrə

Ziyad Səmədzadə	<i>akademik</i>
Arif Şəkərəliyev	<i>iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Hacıağa Rüstəmbəyov	<i>iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Şəfa Əliyev	<i>iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Albert Tağıyev	<i>iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (məsul redaktor)</i>
Qalib Hüseynov	<i>iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>
Aynurə Yəhyayeva	<i>iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>

Pedaqogika, psixologiya, metodika

Fərrux Rüstəmov	<i>pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Ramiz Əliyev	<i>psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor</i>
Aytəkin Məmmədova	<i>pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru (məsul redaktor)</i>
Fuad Məmmədov	<i>fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>
Sevər Mirzəyeva	<i>psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru</i>

UOT 81-11

YARDIMLI ƏRAZİSİNDƏ TÜRK MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏR

¹ŞİRİNOVA MAYQUBA MÖVLUD qızı¹BAĞIROVA AYNURƏ SİYABXAN qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-baş müəllim*aynur.bagirova.1984@mail.ru*Açar sözlər: onomastika, Yardımlı, toponimlər, qədim türk tayfaları, oykonim*

Onomastik vahidlər dil tarixi ilə bağlı qiymətli mənbə hesab edilir. V.A.Nikonov qeyd edir ki, onomastik vahidlər onları yaradanların dili haqqında böyük məlumat daşıyır. Adların müəyyən yerə aidliyi isə həmin ərazidə yayılmış qədim dili bərpa etmək, yayılma ərazisinin hüdudlarını müəyyənləşdirmək imkanı verir [1, s.11]. Məlumdur ki, yer adlarının böyük əksəriyyəti həmin ərazidə yaşayan tayfa və qəbilələr tərəfindən yaradılmışdır. Tayfa adlarından törənən coğrafi adların Yardımlıda çox olması bu ərazidəki toponimlərin əsas hissəsinin türk mənşəli olduğunu sübut edir. Yardımlıda belə toponimlərdən aşağıdakıları göstərmək olar:

Pirembel. Oykonim keçmişdə Talış zonasında maldarlıqla məşğul olmuş pirembel tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Bu baxımdan Q.Qeybullayev yazır: “Pirembel tayfa birliyi Lənkəran bölgəsində yaşayırdı və tirələrdən ibarət idi. Pirembel (perimbel) tayfası Adnalı (I Pirembel), Babalı (I Pirembel), Lütfulibəyli (II Pirembel), Ocaqlı (III Pirembel), Məlikqasımlı (III Pirembel), Mahmudbəyli (V Pirembel), Atamxanlı (IV Pirembel) və Kürəkçi adlı nəsilərdən ibarət olmuşdur. Pirembel tayfasının böyük hissəsi panavand adlanırdı və XIX əsrin II yarısında 64 ailədən ibarət idi. Onlar aşağıdakı qollara ayrılmışdır: Ocaqlı, Hacı Tapdıq qışlaq, Sadıqlı, Hacı Mustafalı və Fərzulla qışlaq” [2, s.75]. Panavand tayfa adı hazırda Lerik ərazisində Veri kəndindən cənub-qərbdə dağ adında qalmışdır. Hündürlüyü 2106 m olan Panavand dağı mənbələrdə Pakavant, Panavant variantlarında qeydə alınmışdır. Tədqiqatçılar Panavand sözünü keçmişdə qışı Muğanda, yayı Talış dağlarında keçirmiş panavand tayfasının adı ilə bağlayırlar. Qeyd edək ki, Talış və Peştəsər dağ silsilələri arasında yerləşən Panavanu dağı da Panavand tayfasının adı ilə bağlıdır.

Pirembel sözü iki hissədən – Piron//Piran//Peron və bel komponentlərindən ibarətdir. Şübhə etmirik ki, peron, firon və piramida sözlərindəki per//pir//fir leksemi pir sözündən yaranmışdır. Deməli, pir həmin söz köklərinin ən qədimi olub, “Tanrı”, “Müqəddəs” mənasındadır. Bel komponentinə gəldikdə isə müxtəlif yanaşmalar mümkündür. Bel//bil mənbələrdə “sərhəd”, “çöl”, “kənar”, “müqəddəs”, “tanrı”, “uca” mənalarında və tayfa adı kimi qeyd olunur. Pirembel sözü “Tanrıya iman gətirənlər” mənasındadır. Müqəddəs övliyalar, seyidlər nəsləli olan məşhur Pirembel tayfası onun mənşəyi ilə bağlı fikirləri bir daha təsdiq edir.

Çoryurd. Q.Kazımov peçeneqlərin səkkiz əyalətdə yerləşdiklərini, səkkiz qola ayrılıqlarını göstərir: “Bu qollar aşağıdakı şəkildə dəqiqləşdirilmişdir: erdim, çur, kil, kuloba, kuyər, karabay (ümumtürk dilində “q” səsi peçeneqlərdə “y” kimi tələffüz olunur), kapan, çopan” [3, s.361]. Q.Qeybullayev Yardımlı ərazisində peçeneqlərin qollarından biri olan çur tayfasını da qeyd edir. Müəllif Çur tayfasının “Albaniya tarixi” əsərində qeyd olunduğunu yazır. Çur etnonimi Qutqaşen ərazisindəki Corlu (Çorludan), Yardımlıdakı Çoryurt, Kəlbəcər və Laçındakı Çorman toponimlərində, Tovuzdakı Çuratan kənd adında qalmışdır” [2, s.106]. Müəllif çur sözünün türkcə “qəhrəman”, “güclü” mənası olduğunu qeyd edir [2, s.364]. Hazırda Çoryurd Yardımlıda dağ adında qalmaqdadır. Tədqiqatçılara görə, toponim çor (peçeneqlərə aid tayfa) və yurd komponentlərindən düzəlib “çorlara məxsus yurd yeri” deməkdir. Azərbaycan dilinin dialektlərində

çor sözü eyni zamanda “topa” mənasında da işlənir. Odur ki, oronim yaylaq yeri kimi istifadə olunan bu dağda insanların toplaşması ilə də bağlı ola bilər [4, s.125]. Qeyd edək ki, Sumqayıt i.ə.v.-dəki Corat və Qəbələ r-nun Mirzəbəyli i.ə.v.-dəki Corlu yaşayış məntəqələrinin adları da çor tayfalarının adıyla bağlıdır.

Zenqaran. Mənbələrdə bu kənd Zəngəran şəklində qeyd olunmuşdur. Toponim keçmişdə mövcud olmuş Baltabur kəndindən köçüb gəlmiş ailələr tərəfindən salınmışdır. Xalq etimologiyasına görə, oykonim talış dilində “səsli-küylü yer” deməkdir. Bəzi tədqiqatçılara görə, kənd türk dillərindəki “uçurumlu, sıldırımlı dağ keçidi” mənasını bildirən səngər sözündən və məkan bildirən –an şəkilçisindən düzəlib, kəndin relyefi ilə bağlı yaranmışdır. Lakin kəndin adını zəngi tayfa adı ilə bağlayıb, “zəngilər yaşayan kənd” kimi izah edənlər də var. Azərbaycan ərazisində zəngi adı ilə digər oykonim, eləcə də dağ və çay adlarına da rast gəlirik: İsmayılı rayonu ərazisində Girdiman çayı hövzəsində Zəngi çayı, Qobustan şəhəri ərazisində Zəngidərə çayı, Ağdam rayonunun Qaradağlar i.ə.v.-də Zəngişalı kəndi və s. Zenqaran// Zəngəran kəndi geniş əraziyə malik olsa da, əhali sayına görə digər rayon kəndləri ilə müqayisədə azlıq təşkil edir.

Tiləkənd və Televar. Hər halda Tiləkənd və Televar toponimlərinin kökü eyni anlamda olub, oğuz tayfasının adıyla bağlıdır. Oykonimlərin Tel+a+ var (a-bitişdirici sait) və Til+ə+kənd (ə-bitişdirici sait) şəklində izahı o qədər də düzgün hesab edilmir. Toponimin Tele+var variantı daha inandırıcıdır. Q.Qeybullayev Qərbi türk xaqanlığı tayfa adları ilə bağlı olan oykonimlərdən bəhs edərkən tele tayfasını da qeyd edir: Müəllif qədim tele etnoniminin “dəli” şəklində Azərbaycan ərazisində Dəllər şəklində (Ağsu, Saatlı, Daşkəsən) və Nəraşen rayonunda Dəlilər oronimində qaldığını qeyd edir. Telə etnoniminin Tulu (Balakən), Tullar (Xanlar), Tular, Tulikəran (Quba), Tuli (Lerik) fonetik variantlarına da rast gəlinir [2, s.37]. Müəllifə görə, Dəlili Muskənli, Dəli Quşçu, Dəli Məmmədli, Dəli Çoban və s. telə tayfasının adıyla əlaqədardır. Telə etnonimi Teli (qaraqalpaq), Tilev (qazax), Tileu (özbək), Teleu (başqırd), Telev (qırğız), Tele (noqay) və müasir Altaylarda Teleut/ Telenqut və Teles şəklində qalmaqdadır [2, s.36]. L.İ.Potapov telə etnoniminin Monqolustanda Teli hidronimində, Altayda Dele və Qazaxıstanda Tele-kol coğrafi adlarında qaldığını yazır [5, s.82]. Q.Kazımov “Azərbaycan dilinin tarixi” əsərində Tilə toponimi barədə yazır: “E.ə. 737-ci ildə Urmiya gölünə aid Tilaşuri toponimi mövcud olmuşdur. Urmiya gölü şor göldür və qədimdə bir adı da Şor olmuşdur. Tilaşuri sözünün ikinci hissəsi şuri- “duzlu”, “şor” deməkdir. Urmiya gölünün içərisindəki ada Tilə adlanır. Tilə toponimi qədim türkcə tilkə “hissə”, “torpaq sahəsi”, “zolaq” deməkdir” [3, s.278]. Bu fakta əsaslanaraq, hər iki toponimi (Tiləkənd, Televar) qədim türk dilində “geniş torpaq sahəsi olan yer” mənasında izah etmək mümkündür. Lakin Yardımlıdakı bu oykonimlərin tərkibindəki -tilə sözünün etnotoponim olması daha inandırıcıdır. Hər iki toponim (Tiləkənd, Telavar) “Tilə tayfasına məxsus yer” mənasındadır. Telelər VII-VIII əsrlərdə tokuz-oğuz adı ilə də adlanmışlar. Qıpçaqların və xəzərlərin tərkibində Azərbaycana gəlmiş telelər dəlilər/dəllər variantında bir çox coğrafi adlarda öz izlərini saxlamışdır.

Ləzir. Tədqiqatçılar yerli əhalinin məlumatına əsaslanaraq yazırlar ki, Ləzir yaşayış məntəqəsi 1918-20-ci illərdə keçmiş binə yerində salınmışdır. Keçən əsrin əvvəllərində Lənkəran qəzasında Ləzir adlı bir köçəbə qeydə alınmışdır. Bəzi müəlliflər Ləzir oykonimini yanlış olaraq talış dilindəki ləc/ləj-“bataqlıq”, “sacaq yer” kimi izah edir, yəni Ləzir-ləc yer (sacaq yer). Bəziləri isə bu oykonimin şəxs adından yarandığını qeyd edir [6]. Lakin Yardımlı rayonundakı Ləzir oykonimi tayfa adından alınmışdır. Ləzir orand tayfasının I qoluna məxsus tirənin adıdır.

Ləzran. Keçən əsrin əvvəllərində Lənkəran qəzasında Ləzran adlı iki kənd qeydə alınmışdır. Bəzi müəlliflər bu kəndin də adını yanlış olaraq talış dilindəki ləc/ləj-“bataqlıq”, “sacaq yer” və iran dillərində ran-“yer” kimi izah edirlər. Lakin Ləzran toponimi ləzir tayfa adı və -an cəmlik şəkilçisindən ibarət olub, “Ləzirlər”, yəni “ləzir tayfası” mənasını ifadə edir. Ləzran oykonimi də orand tayfasının I qoluna məxsus tirənin adıdır. 1958-ci ildə Yardımlının deportasiya edilmiş məskənlərindən biridir.

Ərsilə. Bəzi tədqiqatçılar coğrafi adın Ərsə sözündən təhrif olunduğunu bildirirlər. Ərsə sözü ərəb dilində meydan deməkdir. Bir qrup tədqiqatçıların fikrincə, oykonim keçmişdə Lənkəran qəzasında malqarlıqla məşğul olmuş ərus adlı icmanın adından və talış dilində kiçiltmə bildirən -lə şəkilçisindən ibarətdir.

Əvçədulan. Oykonimin düzgün adının Əvçədolan olduğu qeyd edilir. Yaşayış məntəqəsinin birinci komponenti əfcə Yardımlı şivələrində “ailə”, “yaxın qohum”, “nəsil” mənasında işlənən əvləd//öyləd sözünün fonetik variantı ilə əlaqədardır. İkinci komponent isə monqol işğalları dövründə (XIII) Azərbaycana köçürülmüş türkdilli dolon tayfasının adı ilə bağlıdır. Əvçədulan “dolonlar, dolon nəsl” deməkdir.

Arus. Oykonimin Ərus, Orus, Urus və s. yazılış variantları da mövcuddur. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, həmin kənd Mirimli, Tahirli, Məlikli və Aruslu adlanan dörd məhəllədən ibarətdir. Bəzi tədqiqatçılar bu oykonimin şəxs adından yarandığını qeyd edirlər. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Aruz-Dış Oğuz bəyi, Uruz isə Qazan xanın oğlu kimi xatırlanır. Aruz//Arus//Uruz//Oroz//Uraz fonetik variantlı antroponimlərin müxtəlif türk dillərində eyni mənanı (xoşbəxtlik, səadət, xeyirxah və s.) əks etdirmələri mənbələrdə göstərilir [7, s.72]. Bəzi müəlliflər isə Aruz toponiminin ərəb mənşəli olduğunu, “geniş, enli” mənalərini ifadə etdiyini bildirirlər. Lakin biz bu oykonimin etnonimlərdən əmələ gəlməsi fikrini daha əsaslı hesab edirik. XIX əsrin II yarısına aid mənbələrdə də Lənkəran qəzasında mənşəcə qıpçaqlardan olan ərus tayfasının yaşadığı göstərilir. Arus sözü qədim türklərdə “uzun, hündür adam” deməkdir [4, s.49]. Urus etnonimi Orta Asiyada hələ XI əsrdə xatırlanır. Q.Qeybullayev Yardımlı rayonundakı Arus oykoniminin Orus (Urus) etnonimi ilə bağlı olduğunu qeyd edir. Müəllif yazır: “XIX əsrdə Qafqazda Urusxevi (xevi gürcücə “dərə”), Urustəpə (təpə-“xolm”-Gürcüstanda), Urus dərəsi (Azərbaycanda), Urus-koşlar (türkcə koş-“köçəri yurd”, “müvəqqəti yurd”-Dağıstanda), Uruz-göl (Şimali Qafqazda), Uruspili (qaraçay-balkarda) etnotoponimləri qeydə alınmışdır. Urus, urıs, orus etnonimləri ilə yaranmış toponimlərə özbək, qazax və qaraqalpaq ərazilərində də rast gəlinir. Elmi ədəbiyyatlarda urus tayfasının qıpçaq mənşəli etnonim olması barədə də fikirlər mövcuddur [2, s.50].

Dəlləkli. Yaşayış məntəqəsi dəlləkli nəslinə mənsub ailələr tərəfindən salınmışdır. Keçmişdə mərzili və ərəboğlan icmalarının tərkibində dəlləkli tirəsi qeydə alınmışdır.

Kürəkçi. Yaşayış məntəqəsi pirembel tayfasının kürəkçi tirəsinin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır.

Beləliklə, bütün bu tayfa adlarından yaranan toponimlər qədim oğuz yurdu olan Yardımlı ərazisində türklərin hələ çox qədimdən məskunlaşdığını bir daha sübut edir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə ilk dəfə olaraq Yardımlı ərazisindəki toponimlərdə qədim türk tayfalarının izləri araşdırılmışdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə əks olunan toponimik vahidlərdən toponimlər lüğətinin tərtib olunmasında istifadə etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Никонов В.А. Введение в топонимику. Москва: Наука, 1965, 179 с.
2. Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1986, 190 с.
3. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı: Təhsil, 2003, 638 s.
4. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. 2 cildə: I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 299 s.
5. Потапов Л.И. Очерки по истории алтайцев. М.-Л.: Академия наук СССР, 1953, 444 с.
6. www.budaq.com
7. Tanrıverdi Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları. Bakı: Elm, 1999, 471 s.

РЕЗЮМЕ
ТОПОНИМЫ ТЮРКСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ЯРДЫМЛЫ
Ширинова М.М., Багирова А.С.

Ключевые слова: ономастика, Ярдымлы, названия мест, древние тюркские племена, ойконим

В статье исследуются следы древних турецких племен, отражающие корни национальной и исторической культуры нашего народа в топонимах Ярдымлы. Здесь также анализируются считающиеся древними топонимы Телевар, Тилекент, Гильяр, Чорюрт, Пирембел, Лазир, Лазран, Зенгаран и названия, созданные турецкими племенами.

SUMMARY
TURKIC TOPONYMS IN THE TERRITORY OF YARDIMLI
Shirinova M.M., Bagirova A.S.

Key words: *onomastics, Yardimli, place names, ancient Turkic tribes, oikonym*

In this article the traces of the old Turkic tribes are investigated reflecting the root, national and historical cultures of our nation in Yardimli toponyms. Here are also analysed that toponyms which are considered ancient such as Televar, Tilekent, Gilar, Choryurt, Pirembel, Lazir, Lazran, Zengaran were generated by Turkic tribes.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	30.12.2016
	Son variant	19.03.2018

UOT 81-116.6

N. XOMSKİNİN SİNTAKTİK TƏLİMİNDƏ DİL SƏRİŞTƏSİ VƏ DİLDƏN İSTİFADƏ

KƏRİMOVA VALİDƏ SABİR*Xəzər Universiteti, doktorant**kerimovavalide@yahoo.com*

Açar sözlər: sintaktik konsepsiya, dilçilik görüşləri, dilin fəlsəfəsi, sintaksis, N. Xomski, sintaktik struktur, dil səriştəsi, dildən istifadə.

E. Koseriu yazır: “...müasir dilçiliyin nəzəri və təsviri cəhətdən əsaslandırılması qədim dövrə, orta əsrlərə gedib çıxır. Bu, müasir dilçiliyin “ümumi” tarixi kontekstinə aiddir...”. Müasir dilçilik bütövlükdə bilavasitə özündən əvvəlki dilçiliyə reaksiyadır [5, s.34-41]. Bu cəhətdən N. Xomskinin dilçilik görüşlərini təhlil etməzdən qabaq ona qədərki dilçiliyə nəzər salmaq labüddür. XVII əsr dilçiliyin güclü inkişaf etdiyi dövrlərdən biridir. Əgər qədim dilçilikdə qrammatika fəlsəfi və təsviri xarakter daşıyırdısa, 1660-cı ildə artıq ilk nəzəri qrammatika – Por-Royal qrammatikası meydana gəlmişdir. Bu qrammatikanın müəllifləri Antuan Arno və Klod Lanslo idilər [3, s.157]. Por-Royal qrammatikasında fransız dilinin “universal” qrammatikası işlənib hazırlanmışdır. N. Xomskini fikrincə, Por-Royal məktəbinin təklif etdiyi linqvistik analiz 1950-ci illərin transformasyon qrammatikasına çox yaxındır [6, s.27-44]. Por-Royal qrammatikası ümumi dilçilik nəzəriyyəsinin inkişafında və təsviri qrammatikalarda normaların formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Bu qrammatika yeni dilçilik konsepsiyası təqdim edirdi. Belə ki, bu konsepsiya elmin müxtəlif sahələri: qrammatika, filologiya, lüğətşünaslıq, linqvoetnoqrafiya, məntiq və digər sahələri əhatə edirdi [3, s.157]. Bu qrammatika haqqında N.Xomski yazır: “...fəlsəfi qrammatika ənənəsini irəli sürən, 1660-cı ildə yaranmış Por-Royal qrammatikasının yeniliklərindən biri fraza anlayışının qrammatik vahid kimi vacibliyinin tanınmasıdır. Bundan əvvəlki qrammatikalar, əsasən, söz qruplarından və fleksiyalardan bəhs edirdi.” Por-Royal qrammatikasının müəllifləri Katezian fəlsəfəsini əsas tutur və universalizm və rasionallıq nöqtəyi-nəzərindən çıxış edirdilər [6, s.27-44]. Burada dil faktlarının təsviri ilə kifayətlənmir, onların mahiyyəti də tədqiqatə cəlb olunaraq araşdırılırdı [5, s.191; 3, s.157].

V.Fon Humboltla N.Xomskinin dilçilik görüşləri arasında paralellər çoxdur. V.Fon Humbolt hesab edir ki, insanlar öz dillərində olan məhdud sayda materialdan qeyri-məhdud şəkildə istifadə edə bilirlər [6, s.15]. Bu fikir N. Xomskinin generativ qrammatika nəzəriyyəsinin ana xəttini təşkil edir. V.Fon Humbolt hesab edir ki, dil insana aiddir, hər bir xalqın dili fərdidir və o, xalqın ruhunu əks etdirir [6, s.17-20]. Belə ki, dilin daxili strukturu onun xarici strukturunu müəyyənləşdirir. Xarici struktur isə bu dildə danışan insanların təfəkkürünün təəcəssümüdür. Deməli, xalqın təfəkkürü və dili bir-biri ilə sıx əlaqədədir [6, s.17-20].

Dilin fəlsəfəsinə dair tədqiqatların müəllifləri arasında F. Bekon, C. Lokk və Q.V.Laybnisin da adları xüsusi qeyd olunmalıdır. F.Bekonun fəlsəfəsinin əsasında empirik qavrama prinsipi dayanır. O, süni fəlsəfi dil yaratmaq ideyasını irəli sürürdü. F.Bekonun mülahizələrində müqayisəli metodun rüşeymləri özünü büruzə verir. O hesab edirdi ki, ümumi və vahid qrammatikanın yaradılması üçün əvvəlcə bütün dillərin müqayisəli qrammatikası tərtib olunmalıdır [3, s.157]. İngilis filosofu C.Lokk isə sözün tədqiqinə böyük əhəmiyyət verirdi. O, sözü fikrin fiziki təəcəssümü olaraq görür və bu məsələni dilin mahiyyəti ilə əlaqələndirirdi. Onun dilçiliyə dair fəlsəfi fikirləri “İnsan idrakı haqqında” əsərində öz əksini tapır.

Dilin fəlsəfəsindən danışarkən, sözsüz ki, dilin mənşəyi haqqındakı mülahizələrə də nəzər salmaq lazımdır [1, s.76]. Bu məsələ J.J.Russo, D.Didro və İ.Q.Herderin yaradıcılığının əsasında durur [1, s.76].

J.J.Russo dilin mənşəyinə dair öncə ictimai müqavilə, daha sonra isə nidalar nəzəriyyəsinə irəli sürmüşdür [3, s.157]. Bu nəzəriyyəyə əsasən dil ibtidai insanların yaşamaq uğrunda mübarizəsi

zəminində yaranmışdır. İnsanlar ümumi razılıq əsasında müəyyən səslərdən istifadə etmiş, daha sonra isə əşya və hadisələrə adlar vermişlər. Nidalar nəzəriyyəsinin əsasında emosiyalar durur. Bu nəzəriyyəyə görə, ibtidai insanlarda dil onların ilk öncə ətrafdakı hadisələrə münasibəti və onların öz hisslərinin ifadəsi kimi, yəni çıxırtı, şikayət və s. şəkildə yaranmışdır [3, s.157].

D.Didro isə bu mülahizələri tamamilə rədd edir və cəmiyyətin dildən öncə yarandığını və onun dilin əsas şərti olduğunu söyləyir. İ.Herder isə dilin səs təqlidi nəticəsində yarandığını söyləyir. O, dilin əsasında təfəkkürün dayandığını qeyd edir. Onun fikrincə, dilin yaranması şüurun inkişafı nəticəsində mümkün olmuşdur. İ.Q.Herder dilin yalnız insana məxsus olması fikrini insanda instinktin zəif olması ilə izah edir. Lakin N.Xomskini xələflərindən fərqləndirən bir mühüm məqam vardır. O hesab edir ki, dilin empirik tədqiqi təfəkkürün və ümumi məntiqin öyrənilməsinə daha çox xeyir verə bilər, nəinki əksinə. O, prinsipi əsaslarla sübuta yetirən ilk alim sayılır [6, s.10].

Müasir dilçilikdə sintaksisdən danışanda N.Xomskini xatırlamamaq olmur. O, dilçiliyi avtonom elm kimi saymasa da, sintaksisi yeni mərhələyə qaldırırdı. Azərbaycanın görkəmli dilçisi, filologiya elmləri doktoru, professor Fəxrəddin Veysəliyev görə, dilçilik koqnitiv psixologiyanın bir hissəsidir.

1950-ci illərdən başlayaraq N.Xomski başda olmaqla bir sıra dilçilər düzgün cümlə qurmaq iqtidarında olan dəqiq və aydın (explicit) qaydalar sistemindən ibarət qrammatika işləyib hazırlamaq məsələsini ön plana çəkirlər. Bu qaydaların riyazi düsturlar qədər dəqiq və aydın olmasını nəinki N. Xomski, digər alimlər də təklif edirlər.

Amerikan dilçisi, filosofu və ictimai xadimi N.Xomskinin sintaktik konsepsiyasının əsas istiqamətləri aşağıdakı mərhələlərə bölünür:

- generativ modellər mərhələsi;
- törəmə model mərhələsi;
- transformasiya modeli mərhələsi

Qeyd edilən birinci mərhələdə o, üç suala cavab vermək istəyirdi: 1. Linqvistikaya nə aiddir: hansı sahələri dilçilik özünəməxsus sahələr kimi müəyyənləşdirməlidir? 2. Tədqiqatda forma substansiyadan ayrı götürülə bilərmi, yəni dilin formal strukturu ayrılıqda öyrənilə bilərmi? 3. Bununla bağlı nəzəriyyədə formal strukturu, ən azı, mənaya varmadan, təsvir etmək mümkündürmü? Qeyd edək ki, N.Xomski deskriptiv dilçilikdən konstituentlər strukturunu və distributiv təhlil metodunu mənimsəmişdir. Beləliklə, N.Xomskiyə görə, qrammatika cümlələrin mümkün düzümünü açan, onların morphem düzümünü əks etdirən sintaktik qaydalardan ibarət olmalıdır. Birinci model sadə kommunikativ nəzəri modeldir. N.Xomskinin yaradıcılığında 2-ci mərhələ törəmə model mərhələsi idi. Ötən əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində o, 3-cü modeldən yeni bir əhatəli sintaktik nəzəriyyə işləyib hazırlamış və onu "Aspects of the Theory of Syntax" ("Sintaktik nəzəriyyənin aspektləri") əsərində (1965) şərh etmişdir.

İlk öncə ondan başlayaraq ki, dil deyəndə N.Xomski cümlələr çoxluğunu (sonu məlum elementlərdən düzələn sonu məlum olmayan cümlələr) başa düşür, onlardan hər birinin sonlu uzunluğu var və onlar sonu məlum olan elementlərdən düzəlir [6, s.17-20].

1953-cü ildən sintaksis N.Xomskinin əsas marağ dairəsinə daxil edilmişdir. 1956-1957-ci illərdə onun "Sintaktik Struktur" əsəri çap olundu. Həmin əsərdə o, cümlələrin törəməsi qrammatikasını, qrammatikalılığın əlamətlərinin təsvirini və əsasən, dil strukturu nəzəriyyəsinə konkret bir dildən asılı olmayaraq işləyib hazırlamağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Həmin əsərdə o, 3 modeli də sınaqdan keçirdi, birinin zəifliyini tapan kimi ikincisini tətbiq edirdi. 1-ci model sadə kommunikativ nəzəri model, 2-ci model fraza strukturu modelidir. 3-cü modelə cümlələrarası simmetrik əlaqələr şəbəkəsi və ya transformasiya modeli deyilir. Bu modeldə transformasiyalar assimetrikdir, başqa sözlə, onlar dönər deyil. Sonralar N.Xomski bu mərhələdəki fəaliyyətinə qiymət verərək yazırdı ki, o, müəllimi Z.Hərrisin "From Morpheme to Utterance" (Morfemdən sözləmə) əsəri ilə göstərmək istəyib ki, bu ideyalar necə neqativ qrammatikaya xidmət edə bilər.

Təbiidir ki, N.Xomski ingilis dilinin materialından istifadə edirdi. O, elə qrammatika, elə mexanizm yaratmaq istəyirdi ki, bütün qrammatik formaları düzəldə bilsin və yalnız dilə gələ bilməyən cümlələri yox, həm də işlənə bilən bütün cümlələrin strukturunu şərh etsin.

Elmi yeniliyi: Məqalədə N.Xomskinin dilçilik aləmində böyük əks-sədaya səbəb olmuş ideyaları, dilçilik elmində əvəzsiz görüşləri araşdırılmış, bu alimin elmi nəzəriyyəsinin dünya dilçiliyinə, eləcə də fəlsəfə, məntiq, psixologiya kimi elm sahələrinə təsiri təhlil edilmişdir. Beləliklə, tədqiqat işinin qarşısında duran əsas vəzifə N.Xomskinin dilçilik görüşlərinin mahiyyətini açıb göstərməkdən ibarət olmuşdur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalə elmi işlə məşğul olan tədqiqatçılar və tələbələr üçün önəmli mənbə hesab oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Алекперов А. Фонематическая система современного литературного русского языка. Баку, 1971, с. 76
2. Chomsky. N. Syntactic Structure. The Hague: Mouton, 1957, p.3.
3. Əfəndizadə. Ə. Orfoqrafiya və orfoepiya lüğəti. Bakı: Azərneşr, 1989, 157 s.
4. Veysəlli. F.Y. Alman dilində bitkinlik intonasiyasının təhlilinə dair. Azərbaycan məktəbi. 1970, 2, s.34-41
5. Veysəlli. F.Y. Alman dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1980, 191 s.
6. Veysəlli. F.Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. VI. Bakı: Mütərcim, 2013, 308 s.
7. Veysəlli. F.Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil, 2003, 408 s.
8. Veysəlova. V.F. Uşaq dilinin formalaşması və inkişafı. ND, Bakı, 2002; E. Lenneberg. Biologische Grundlagen der Sprache. Frankfurt, 1996.
9. Xomski. N. Dil və təfəkkür / Tərcümə F.Veysəllinin redaktorluğu ilə. Bakı: Mütərcim, 2006, 516 s.
10. Harris Z. Structural Linguistics. Chicago, 1969

РЕЗЮМЕ

ВОПРОСЫ ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЯЗЫКА В СИНТАКСИЧЕСКОМ УЧЕНИИ Н.ХОМСКОГО

Каримова В.С.

Ключевые слова: синтаксическая теория, лингвистические мысли, философия языка, синтаксис, Н.Хомский, синтаксические структуры, языковая компетенция, языковое восприятие.

Целью исследования является предоставление краткой и важной информации об идеях Н.Хомского, которые привели к многочисленным спорам в лингвистическом мире, непримиримым взглядам лингвистической науки, влияния научной теории этого ученого на мировую лингвистику, а также на философию, логику и психологию. Таким образом, главная задача исследования заключалась в определении лингвистических взглядов Н. Хомского.

SUMMARY

LANGUAGE COMPETENCE AND THE USE OF THE LANGUAGE IN OF N.CHOMSKY'S SYNTACTIC TEACHINGS

Karimova. V.S.

Key words: syntactic theory, linguistic thoughts, language philosophy, syntax, N.Chomsky, syntactic structures, language competence, use of language

The objective purpose of presented research is to give brief and essential information about the ideas that led to a great deal of controversy in the linguistic world of N.Chomsky, the irreconcilable views of linguistic science, and the influence of this scientist's scientific theory on the world linguistics as well as on philosophy, logic, and psychology. Thus, the main task facing the research was to uncover the essence of N. Chomsky's linguistic views.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	07.09.2017
	Son variant	19.03.2018

UOT 811.

LEKSİK VASİTƏLƏRİN KOMİZM YARATMA İMKANLARI QANTƏMİR YARADICILIĞINDA

AĞASIYEVA MƏTANƏT SƏFƏR qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dissertant

agasiyeva1983@gmail.com

Açar sözlər: komizm, satirik üslub, leksik vahid, nəsr dili

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən qüvvətli və əsas aparıcı qolunu satira təşkil edir. Bu dövrün satira dilini, komizmin forma və üsullarını tədqiq edib araşdırmaq üçün həmin dövrün komik yazarlarının nəsr üslubuna bələd olmaq zəruridir.

Azərbaycan satira dilinin tarixini görkəmli dilşünas Ağamusa Axundov bir-birindən o qədər də fərqlənməyən iki dövrə bölmüşdür:

1) C.Məmmədquluzadənin sağlığından başlayaraq 1940-cı illərin ortalarına qədər olan dövrdür ki, bu dövrdəki satira dilimizin ən yaxşı nümunələrini M.Cəlal, Ə.Vəliyev, S.Rəhman, Q.Əfəndiyev və b. yaratmışlar. Qırxıncı illərin ortalarından etibarən satirik əsərlər yazılmamış, beləliklə, müasir satira dilimizin birinci mərhələsi qurtarmışdır;

2)1952-ci ildən satiramızda yeni mərhələ başlayır ki, bu dövr satira dilimizin inkişafında yaşlı yazıçılarımızla bir sırada ədəbi nəslin nisbətən gənc nümayəndələri: A.Seyfəddin, S.Qədirzadə, A.Məmmədov və digərləri fəaliyyət göstərmişlər.

Bu dövrlərdə yazılmış əsərlər həm mövzu, həm də bədii dil cəhətdən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Buna baxmayaraq, hər iki dövrdə yaradılmış satirik əsərlərimizin dilində C.Məmmədquluzadə dilinin ən yaxşı ənənələri bu və ya digər dərəcədə davam etdirilmişdir. Bu ənənələrin müəyyənləşdirilməsi satira dilimizin daha da inkişaf etdirilməsi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Komizmin müxtəlif vasitə və üsullarını əsərlərində təcəssüm etdirən, incə yumordan bəhrələnən, XX əsrin əvvəllərindən mətbuat səhifələrində “Qantəmir” imzası ilə çıxış edən Qafur Sədrəddin oğlu Əfəndiyevin yaradıcılığına C.Məmmədquluzadənin bəşəri sənətinin təsiri daha güclü idi. Bu təsir istər onun üslubunda, istərsə də məsələlərə yanaşmasında aydın hiss edilir. O, XX əsr inqilabi-demokratik satirasından təsirlənməklə bərabər, onun ideya-bədii ənənələrini yeni tarixi-ictimai şəraitdə davam etdirməyə çalışmış və yaradıcılıqda müxtəlif satirik üsul və forma axtarışları aparmışdır.

Prof. Q.Ş.Kazımov 20-30-cu illərin nəsrində sözlərin komik effekt yaratma imkanlarını kinayə intonasiyası istisna edilməklə, üç cəhətlə əlaqələndirmişdir:

- 1) leksik vahidlərin bir qisminə mənənin tarixən komik keyfiyyətdə formalaşması;
- 2) leksik vahidlərin gözlənilməz polisemantizmi, omonimlik, antonimlik və sinonimliyi;
- 3) müxtəlif sahələrə məxsus sözlərin üslubi mövqeyinin dəyişdirilməsi.

Ümumiyyətlə, komik əsərlərin özünəməxsus “lüğət”i var, dilin lüğət tərkibindəki sözlərin bu və ya digər şəkildə işlədilməsi komik əsərlərin əsas məğzini təşkil edir. Satirik əsərlərdə komik effekt yaratmaq üçün kinayə, istehza, şişirtmə, mübaliğə, müqayisə, gözlənilməz sözün mətnə daxil olmasından, kalamburlardan istifadə edilir.

Ədəbi-bədii dilimizdə rus sözlərinin və rus dili vasitəsilə alınan Avropa sözlərinin işlənməsi satirik bədii üslub üçün yeni material vermiş oldu. Belə ki bədii dilimizə nüfuz etdiyi ilk günlərdən rus sözləri sadəcə lüğətin zənginləşdirici faktoru kimi çıxış etməyib, həm də bədii əsərlərin dilində tarixən müxtəlif üslubi keyfiyyətlər daşmışdır. Alınma sözlər bədii əsərlərdə mətn daxilində xüsusilə seçilir, aydın nəzərə çarpır və gülüş mənbəyi kimi diqqəti daha çox cəlb edir. “Strişqalı qız” bizə lazım deyil, ondan bizə gəlin olmaz” [2, s.299] - dediyini eşidib Əli Ağadan soyumuş idisə də, ondan qopardığı məhəbbəti bu “heyvancıqlara” vermişdi.

Ədibin “İntelligent” hekayəsində “...İdarəsinin uprodkom likvidatsiya olmaq barədən götürülüb nömrə 746 dekabrın ayından. Məlumatdan üçün Şamaxı Uspolnitelni komitəsinə sədr!” – şəkildə olan tərcüməsini “maşinistka”ya oxuyan İntelligentin savadsızlığını görə bilməyən rus qızı “Счастливым человеком. Пишет налево и направо!” [2, s.182] - sözlərini işlədir.

Göründüyü kimi, Qantəmir rus sözlərindən istifadə edərək, intelligentin savadsızlığını gülüş obyektinə çevirir.

“Mənim tələbəm” hekayəsində darülfünun imtahanına hazırlaşan, ancaq savadsız, “Hacı Qara”nın kimin əsəri olduğunu bilməyən, bütün günü vaxtını kafelərdə keçirən, boş-boş əyləncələrlə məşğul olan cüvəllağı tələbənin “Karl Marks kimi öz millətini işıqlı dünyaya çıxaracağam” [2, s.192] kimi sözləri gülüş doğurur. Burada yazıçı komik müqayisədən istifadə edərək adi bir kəlmə ilə tələbənin iç üzünü açmağı bacarmışdır.

“Ağıl dəryası” hekayəsində də eyni ilə bu vəziyyət daha geniş formada ortaya qoyularaq gülüş obyektinə çevrilir. Əsərdə arzu ilə qabiliyyətdən doğan güclü bir komizm vardır. Ağıl dəryası, filosof olmaq istəyir, lakin bunların heç biri mümkün olmur. Çünki öz “geniş zəkasını”, “bol istedadını” riyaziyyatın “məhdud və dar çərçivəsi içərisində” məhv etməyi, fəlsəfə kimi “quru” bir elmlə məşğul olmağı özünə yaraşdırmır. Bizdə xalq ədəbiyyatının zəngin inkişaf yolunu hamı etiraf etdiyi halda, o, orijinal olmaq üçün “hənzur bizdə xalq ədəbiyyatı təşəkkül etməmişdir” fikrindədir. Tacirlik, müəllimlik, filosofluq, mühərrirlik başından çıxdıqdan sonra “Sabir olmaq”, “Şeirdə xəriqlər yaratmaq” fikrinə düşməsi və bu barədə xəyalları da gözlənilməzliklərlə doludur: “Bütün məcmuələrin idarələri ona şeirlər ismarlayacaq, əsəri ruscaya tərcümə ediləcək... tərcüməyi-halı, şəkli, heykəli, bağça...hamısı olacaq və son əsərlərini nəşr etdikdən sonra qışın soyuq bir günündə intihar edəcək, bütün məktəblər, bütün idarələr ona tənənəli bir təziyə alayı düzəldəcək...” [2, s.133]. Gözlənilməz xəyalları onu məsxərə obyektinə çevirir, istehzanı təcridən gücləndirir. Sonda yazıçı Ağıl dəryasını öz dili ilə ifşa edir, bir kəlmə ilə onun gördüyü bütün işləri kinayə obyektinə çevirir: “Hənzur bizdə xalq ədəbiyyatı təşəkkül etməmişdir deyə yazacaq. Bunun üzərinə hər tərəfdən bir etiraz tufanı yağacaq, onu tənqid edəcəklər. Bu da cavab yazacaq, bununla da şöhrətlənəcək və bu surətlə mətbuatda nüfuzunu artırıb, gözəl fikirləri ilə, iti və kəskin zəkası ilə vətənin avam xalqına “xidmət edəcəkdir”. Nə ali bir məqsəd”. Qantəmir “xidmət etmişdir” sözü ilə kinayəni daha da qabarıq göstərə bilmişdir. Kinayə şəkildə deyildiyindən bu sözü dırnaq arasında yazmağı da müəllif unutmamışdır.

Qantəmir ilə bir dövrdə yazıb-yaratmış S.Rəhmanın “Sərhəddə hadisə” əsərində Əşrəfin xəyallarında fil olmaq istəməsi, halbuki həyatda heç filin xortumu da olmaması Qantəmirin Ağıl dəryası üçün tam mənası ilə yerinə düşür.

Qantəmirin nəsr əsərlərində frazeoloji vahidlərin bir çoxu komizm yaratma xüsusiyyətlərinin olması ilə seçilir. “Vəsiyyət” hekayəsində “Ay Mirzə! Həkimlərdə o taqsır var ki, əlinə azarlı keçəndə soyub soğana döndərilər”; [2, s.225] “İntelligent” əsərində “Həbsdən azad olundu, bir qədər sonra vicudi-paki firqədə natəmiz göründü, süpürgənin quyruğu bir balaca ona toxundu” [2, s.183]. Bu cümlələrdə işlənmiş frazeoloji vahidlər buna bariz nümunədir.

Qantəmir dilin komik imkanlarından əsərin bütün qatlarında yararlanmaq fürsətini fəvta vermir. Onun iki hekayəsinin sərlövhəsinə çıxardığı idiomatik ifadələr: ağıl dəryası və söz dağarcığı komik keyfiyyətlərə malikdir. Q.Kazimov göstərir ki, frazeoloji birləşmələr üç halda komizmə xidmət edə bilər: a) kinayə intonasiyası ilə müşayiət edildikdə; b) dildə təbiətən komik keyfiyyətdə formalaşmış olduqda; v) komik fonda başqa söz və ifadələrlə ustalıqla əlaqələndirildikdə.

Söz dağarcığı dilimizdə təbiətən komik keyfiyyətə malik ifadə olub, sözbaz insan haqqında işlənilir. Bu ifadə ilə verilmiş sərlövhə artıq oxucusunda qarşılaşacağı obraza və hadisələrə, onların komik məzmununa işarə edir. “Ağıl dəryası” sərlövhəsi isə frazeoloji birləşmənin kinayə intonasiyası ilə müşayiəti nəticəsində komiklik qazanmışdır. Bu sərlövhənin komik effekti əsərin məzmunu ilə ahəngdə üzə çıxır. Əsərin məzmununun daşdığı komik mahiyyəti isə Q.Kazimov belə ifadə etmişdir: "Arzu ilə imkan arasında, müqəddəs istəklərlə çirkin şöhrətpərəstlik hissi arasında, real iş ilə xəyalpərvərlik, imkansızlıq ilə qabiliyyətsizlik arasında uyğunsuzluq Ağıl dəryasını gülüş hədəfinə çevirir, gülünc vəziyyətə salır" [2, s.173]. Məzmunun bu fonunda "ağıl dəryası" sərlövhəsi komik çalar alır.

Qantəmir bəzən etimoloji adlardan istifadə edərək, obrazın sinfi mənsubiyyətini komik yolla əks etdirmişdir. Qadınların öz çadralarını atmasından, yeni əlifba qəbul edilməsindən qəzəblənərək Ağamalı oğluna hədə məktubu yazdıran Sara bibi (“Sara bibi”) məktubun altında öz imzasını “Sara xanım Muradbəyova Xudayar xan qızı” şəklində yazdırmaq istəyir, hazırki quruluşda xanım sözündən əl çəkməyəcəyini bildirir.

“Xüsusi adların komizmi bəzən anlaşılmazlıq texnikası ilə bağlı olur və bu cür anlaşılmazlıq daha güclü komik effektdə səbəb olur.” [3, s.283] Yaxın səslənən müxtəlif sözlərin – poronimlərin vasitəsilə anlaşılmazlıq komizminin yaxşı nümunələrinə Qantəmirin nəsrində də rast gəlirik. Yazıcının “Düzəlmədi” hekayəsində bütün əhvalat “Məhəmmədəli” sözündə “Əli”nin düşməsi “Məhəmmədəli Əliqulu” əvəzinə, bu adın sənədlərdə “Məhəmməd Əliqulu” şəklində yazılması üzərində qurulmuşdur: “Qoy mən səni başa salım: orada iki Əli olasıdır. Biri mənim ayağımda, o biri də atamın başında. Mənim ayağımdakı Əli qələmdən düşüb, yazılmayıb, götür ayağımın Əlisini köçürt bir kağıza, ver əlimə” – deyən Məhəmmədəlinin gizli ihtəzalarını başa düşməyən, müsəlman adlarına, müsəlman yazısına bələd olmayan müdir daha da əsəbiləşir: “Что такое bir əl, iki əl? При чем здесь твой рук или ног? Я не понимаю!..”

Qantəmir xüsusi adlardan istifadə edərək mühüm məsələlərə toxunmuş, Şərq aləmində qoşa işlənən adlara daha çox istehza etmişdir. “Düzəlmədi” hekayəsində müəllif bir neçə obyektə tənqid edir: həm Şərqdə geniş yayılmış ikiadlılığı, Əli, Məhəmməd kimi adların bir-birinə mənasızcasına calaşdırılmasını, müdirlərin ləyaqətsizliyini, həm də idarələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin rəsmi-ışgüzar üslubda işlədilməməsini.

Yazıçı leksik vahidlərin gözlənilməz əlaqələndirilməsi, qarşılaşdırılması yolu ilə bir araya sığmayan, bir-biri ilə əlaqəsi olmayan sözləri cümləyə daxil etməklə təzadlar komizminin maraqlı nümunələrini yaratmışdır. Qara Hüseyn (“Koxozstan” hekayəsində) İbadbəyin: “...yatan qonağı təpikləyib oyatmazlar, a heyvan oğlu!” – sözlərinə cavab olaraq deyir: “Heyvan mərhum atandır”. Göründüyü kimi, burada “heyvan” sözü ilə “mərhum” sözü qətiyyənlə bir araya sığan, birlikdə işlədilməsi təbii olan sözlər deyildir. Qara Hüseyn sadəcə “heyvan atandır” deyər bilərdi, lakin indiki effekt alınmazdı.

Qantəmirin “Koxozstan” povestində Qara Hüseynin öz arvadı haqqında “Mal yiyəsinə oxşar” - kimi dediyi sözlərində vulqarlıq komizmi gücləndirmişdir. Buradan göründüyü kimi, komik məsələlərin, atalar sözlərinin bir qismi tərkibində vulqar müqayisələr olduğu üçün komik semantikaya malikdir.

Qantəmirin nəsrində “De gəl eşşəyi palçıqdan çıxart, “Eşşək qazanar, at yeyər”, “Dağ ola , duman ola, qız ola, çoban ola, “Mərdimazarı axtarmaqla deyil, rast gəlməklədir” və s. məsələlər də fikrin vulqar ifadəsinə xidmət edir. Bəzən əksinə də olur: canlı dildə işlənən məsələnin vulqar elementi evfemistik ifadə olunmaqla vulqar mənə yumşaldılmışdır. “Bir meşədə iki axsaq keçə olmaz” əvəzinə, Qantəmir “Bir meşədə iki axsaq ceyrən olmaz” məsələni işlədir və s.

“XX əsrin 20-30-cu illərində yaranmış nəsr əsərlərinin dilində elə cümlələr, mənə və məntiqə fərqlənən elə sintaktik konstruksiyalar işlənmişdir ki, bunlar xırda və sıx hüceyrələr arasında yumor qüvvəsi, gülüş yaratma imkanları, satirik ümumiləşdirmə xüsusiyyətləri ilə seçilir və diqqəti daha çox cəlb edir. Bu cür konstruksiyaları tizfəhmlik aforizmləri adlandırmaq olar” [1, s.190].

Komizmin müstəqil bir qolu kimi çıxış edən, yumor və satiradan fərqlənən tizfəhmliyin müxtəlif üsulları vardır. Qantəmir nəsr əsərlərində tizfəhmliyin bir neçə üsulundan istifadə etmişdir. Vaxtilə Qoqolun çox istifadə etdiyi tizfəhmliyin ən geniş yayılmış üsullarından biri, əsas qurulma texnikası mənasızlığa aparma üsulunu Qantəmir də işlətməmişdir. Onun “Hacı lələ” hekayəsində Hacı Əliqulu hər iki quruluşun – həm köhnə, həm də yeni quruluşun nümayəndələri ilə dil tapmağa çalışan, özünün dediyi kimi, “hər yerə xodu olan” adamdır. Ədib onun xarakterinin bu cəhətini tizfəhmlik texnikası ilə ustalıqla ifşa etmişdir. Əsərdə Hacı Hacı xasiyyətləri belə açılır: “Başısağı, öz halal kəsbində, həmişə firqəçilərlə bitərəflərin ümumi iclasına gedər qarışar, özü danışmaz, məruzəçiyə suallar verər. Çadranın əleyhinə, yeni əlifbanın lehinə barmağını qaldırar, arvadı həmişə çadralı!”

Sonrakı cümlə Hacı Hacı xarakterini daha aydın açır. Son hissə, son fraza onun əqidəsi ilə əməli arasındakı uçurumu göstərir. Ədib həmin hekayənin başqa hissəsində Hacı Hacı iç üzünü açmaq üçün

yenə tizfəhmlik texnikasından istifadə etmişdir: “Keçən gün mən onun öz ağzından bu qulağımla eşitdim ki, deyir: Şura hökuməti kimi padşah olmaz! Bircə bu alış-verişə izn verə, bir də bu gədə-güdələri qudurub bizim başımıza çıxartmaya”.

Hər yazıcının öz orijinal stili olduğu kimi, Qantəmir də öz üslubu ilə seçilən sənətkarlardandır. O, heç kimi təkrar etməyə çalışmayan, yumordan yerli-yerində istifadə edərək, öz üslubunu səciyyələndirə bilən bir yazıçı kimi ədəbiyyat tarixində öz yerini tapmışdır. Özünəməxsus üslubu olan, qələmi incə yumordan bəhrələnən, “Molla Nəsrəddin” məktəbinin davamçısı Qafur Sədrəddin oğlu Əfəndiyevin nəsr dilinin öyrənilməsi ədəbiyyatımız üçün olduqca dəyərlidir. Duzlu yumor, mənalı gülüşlə zəngin olan kiçik hekayələri ilə tanınan Qantəmir 20-30-cu illərin oxucularının həmişə hörmətlə yad etdikləri, əsərlərini səbirsizliklə gözlədikləri yazıçılardan olsa da, hal-hazırda bu ad çoxlarına, xüsusən də gənc nəsə az tanışdır və ya heç tanış deyildir. Məhz bu səbəbdən də komizmin rəngarəng vasitələrindən ustalıqla bəhrələnmiş yazıcının komik irsini araşdırmağa ehtiyac duyulur.

Elmi yeniliyi: İlk dəfədir ki, Qantəmirin nəsr əsərlərində leksik vasitələrin komizm yaratma imkanları sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir. Komizm yaradan vasitələri öyrənmək baxımından mövzu aktualdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası, Azərbaycan onomastikası fənninin tədrisində, komizm üsul və vasitələrinin öyrənilməsində, tədqiqat materiallarında istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov B. Azərbaycan satirasının inkişaf problemləri (1920-1980). Bakı: Elm, 2000, 296 s.
2. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı: Nurlan, 2008, 200 s.
3. Qantəmir. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1972.
4. Kazımov Q. Dil, tarix, poeziya. Bakı: Nurlan, 2005, 600 s.
5. Hacıyev T. Satira dili. Bakı: ADU, 1975, 176 s.

РЕЗЮМЕ

ВОЗМОЖНОСТИ ЛЕКСИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ДЛЯ СОЗДАНИЯ КОМИЗМА В ТВОРЧЕСТВЕ КАНТЕМИРА

Агасиева М.С.

Ключевые слова: *комизм, сатирический метод, лексическая единица, прозаический язык*

Основным объектом исследования являются средства, с помощью которых создается комизм в сатирико-юмористических произведениях Кантемира, обогатившего своим творчеством нашу литературу. Как нам известно, средства создающие комизм, отличаются своим разнообразием. В статье говорится о комизме лексических средств и выдвигаются на первый план средства комического, использованные в творчестве Кантемира. Здесь также рассматривается место их использования.

SUMMARY

THE OPPORTUNITIES OF FORMING COMEDY OF LEXICAL UNITS IN GANTAMIR'S CREATIONS

Aghasiyeva M.S.

Key words: *comedy, satirical method, lexical unit, prosaic language*

The main research object of the article is the factors forming comedy in Gantamir's satiric-humorist traces. As we know, factors forming funny sides differ with its colorfulness. Mainly, funny sides of lexical units used in Gantamir's creations are also covered. Their using methods are studying in this article.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	27.10.2017
	Son variant	19.03.2018

UOT 81-26

QLOBALLAŞMANIN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ LEKSİK SƏVİYYƏDƏ TƏSİRİ

AĞAYEV DƏYANƏT SABİR oğlu
Azərbaycan Dillər Universiteti, doktorant
deyanet089@gmail.com

Açar sözlər: qloballaşma, leksik səviyyə, təsir, dilin qorunması, dil siyasəti

Qloballaşma dedikdə müəyyən predmet və hadisələrin getdikcə bütün Yer kürəsinə aidiyyəti, onların bütün Yer kürəsini əhatə etməsi başa düşülür. Bu termin artıq özündə daha vacib hadisələri biləşdirərək əhəmiyyətli mənə qazanmağa başlamışdır: qlobal istiləşmə (iqlim dəyişikliyi), qlobal katastrofik risk, qlobal ədalət, qlobal hüquqlar, qlobal hakimiyyət, qlobal dəyişiklik (iqtisadi, sosial, coğrafi və s.), qlobal böhran və s. Məsələn: qlobal istiləşmə – Yer kürəsinin iqlim sisteminin orta temperaturunun artması kimi, qlobal katastrofik risk – müasir sivilizasiyanı dağıtmaq təhlükəsində qoyan risk kimi, qlobal ədalət – beynəlxalq hüququn bütün ölkələrdə tətbiqi kimi, qlobal hakimiyyət müstəqil və ya ittifaq dövlətlərin idarə edilməsində BMT, Dünya Bankı və s. kimi təşkilatların vacib rolu kimi, qlobal dəyişiklik – insan həyatının bütün sahələrində baş verən qabarıq dəyişikliklər kimi, qlobal böhran – dünyanın əksər ölkələrində iqtisadi tənəzzül və iqtisadi gəlirlərin azalması kimi başa düşülür. Qloballaşma termini bunlarla kifayətlənmir. Ümumilikdə onu iki qrupa ayırmaq daha düzgün olar: müsbət dəyişikliklər gətirən qloballaşma, mənfi dəyişikliklər gətirən qloballaşma. P.Murdukutas qloballaşmanın 3 tərəfini ayırır: yaxşı tərəf, pis tərəf və çirkin tərəf [1]. O göstərir ki, qloballaşmanın yaxşı tərəfi asan etibar və nüfuz qüdrəti barədədir. Burada pullar yerli və milli sərhədləri asanlıqla aşaraq axmağa başlayır. Onun pis tərəfi dedikdə yerli marketlər üçün yaranan yeni risklər nəzərdə tutulur. Nəhayət, qloballaşmanın çirkin tərəfi isə millətlərin yerli icmaların devalvasiyadan çıxmaq üçün qloballaşmaya son qoymaq uğrunda apardıqları ticarət müharibələridir. Lakin 1980-ci illərdən bəri sürətli fəaliyyət göstərməsinə və daha mürəkkəb olmasına baxmayaraq, indiki qloballaşma iqtisadçıların bizə öyrətdikləri kimi deyil [2]. Bu baxımdan qloballaşmanın, eləcə də dünyanın dil mənzərəsinə təsiri aydın surətdə müşahidə edilməkdədir. N.Vəliyeva qloballaşma şəraitində ingilis dilinin Azərbaycan dilinə təsirlərindən danışarkən qeyd edir: “Müasir dövrdə ingilis dilinin prestijinin sürətli artması müasir dünyada, eləcə də Azərbaycanda müşahidə edilir və bunun ən azı iki səbəbi var. Birincisi, universal kommunikasiya vasitələrinə, bütün insanlıq üçün ümumi dilə olan tələbat var. İkincisi, bu ehtiyacı təmin etmək üçün digər beynəlxalq dillərlə müqayisədə ingilis dilinin üstünlükləri [3, s.37].

Qloballaşma şəraitində ingilis dilinin Azərbaycan dilinə təsirləri fonoloji, leksik, sintaktik səviyyələrdə özünü daha çox göstərsə də, onların içərisində leksik səviyyədə olan təsirlər daha aydın müşahidə olunur. Bu da aydındır ki, bir dilin başqa bir dilə təsiri sözləmə prosesində daha qabarıq olur. Bu təsir alınmalarla nəticələnir və onlar əvvəlcə “gözləmə rejimi”nə düşdükdən sonra qısa və ya uzun müddətə dilin lüğət tərkibinə keçə bilir və ya qarşılıqları müəyyənləşdirildikdən sonra lüğət tərkibinə düşmədən sıxışdırılaraq unudulmağa başlayır. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində Avropa dillərindən birbaşa və çox zaman rus dili vasitəsilə daxil olmuş xeyli sayda alınmalar vardır. Q.Məhərrəmli əksəriyyəti “gözləmə rejimi”ndə olan son 15-20 ildə mediada işlənən alınma sözlərlə bağlı yazdığı izahlı lüğətdə ümumilikdə 2200-dən çox leksik vahidin izahını vermişdir [4, s.5]. Bu vahidlərdən 404-ü təkcə ingilismənşəli olmaqla, ümumilikdə 460-a yaxını ikili və üçlü (ingilis və latın, fransız, alman, yunan, holland, ərəb) mənşəli olaraq qeyd olunmuşdur. Bu leksik vahidlərdən 113-ünün qarşılığı qeyd olunmuşdur ki, onlardan da 17-sinin ingilismənşəli

(2-si ikili: latın və fransız olmaqla) olduğunu qeyd edə bilərik. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” kitabında isə 269 ingilismənşəli (10-u ikili: latın, rus, ispan, avstraliya, malay, fransız, yunan olmaqla) söz yer almışdır [5,6,7,8]. Bunlardan da 98-i yeni əlavə olunmuş 1289 sözün 7.6%-ni təşkil edir [8, s.695-708].

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində yer alan ingilismənşəli sözləri aid olduqları sahələr üzrə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: idman, musiqi, texniki, iqtisadiyyat və digər.

İdman sahəsində əvvəllər də rus dili vasitəsilə xeyli sözlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə keçmişdir. Məs.: futbol, voleybol, xokkey (hockey) və s. Yeni daxil olmuş sözlərdən beysbol, həndbol, pas, set, ralli. Mediada istifadə edilən, lakin lüğət tərkibində hələlik yer almayan sözlərdən bədibildinq, pauerliftinq, derbi və s. göstərmək olar. Bu siyahıda bəzi sözlər də əlavə olunmalıdır, məsələn: armrestlinq. Buna səbəb mediada işlənən alınma sözlərlə bağlı yazılmış izahlı lüğətin 2008-ci ildə tərtib olunması və yenilənməməsidir.

Musiqi sahəsində həm əvvəllər, həm də hazırda ingilismənşəli müxtəlif sözlər Azərbaycan dili daşıyıcıları tərəfindən istifadə olunmaqdadır. Lakin onların əksəriyyəti lüğət tərkibində yer almır. Nümunə olaraq pop, rok, ekvalayzer, dicey, karaoke və s. sözləri göstərmək olar.

Texniki sahədə də daha çox alınmalara rast gəlinir. Bunlar da əksərən kompüter texnologiyası və onun terminləri ilə əlaqədardır. Əgər əvvəllər memarlıq-inşaat sahəsi daha aktiv surətdə alınmalara yol açırdısa, bu gün texnika daha çox kompüter, internet texnologiyaları üzrə fəaliyyət göstərərək alınmalar üçün şərait yaradır.

İqtisadiyyat sahəsi qloballaşmanın prioritet sahəsi kimi alınmaların müşahidə olunduğu bir sahədir. Burada həm əvvəllər (məs.: dempinq), həm yeni (məs.: marketinq, menecment və s.) daxil olmuş sözlərlə yanaşı, “gözləmə rejimi”ndə olan sözlərə (advertayzinq, diskaunt və s.) rast gəlinir.

Digər sahələrə aid nümunələr isə xeyli saydadır. Onlar da lüğət tərkibində olan (centlmen, bestseller və s.) və mediada işlənən, lakin öz zamanını gözləyən sözlər (cekpot, dopinq, fiçe və s.) kimi statistik məlumatlarda öz əksini tapır.

Dillərin bir-birinə təsiri qaçılmazdır, xüsusilə, söhbət qlobal dil olan ingilis dilindən gedirsə, bu təsir fakt halında araşdırılmalıdır. Burada dilin qorunması və dil siyasətindən danışmaq xüsusilə vacibdir. Çünki müxtəlif sistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dilləri, əlavə olaraq başqa bir müxtəlif sistemli dil olan rus dilinin vasitəsilə qarşılaşdıqda Azərbaycan dilinin orfoqrafik və orfoepik normalarının pozulması halları baş verir. Bundan əlavə, alınma sözlərdən milli söz və ya sözdüzəldici şəkildə vasitəsilə yeni sözlər yaradılaraq “milliləşdirmə” onların statistik olaraq alınma sözlər siyahısında yer almaması ilə nəticələnir. Bu mənada Azərbaycan dilinin orfoqrafik, orfoepik, izahlı, terminoloji və digər lüğətlərinin yenidən tərtib olunması və ingilis və Azərbaycan dilləri arasında birbaşa əlaqənin təmin edilməsi təsirlərin mənfi xarakterindən xilas olmaq yolunda atılmış əhəmiyyətli addımlardan sayıla bilər.

Azərbaycan dilinin qorunması dövlət səviyyəsində prioritet siyasətin tərkib hissəsi olan dil siyasəti çərçivəsində əhəmiyyətli dərəcədə qorunur. Bunu dil haqqında qəbul edilmiş olduqca vacib qanun, sərəncam, fərman, Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsi, eləcə də kütləvi informasiya vasitələrinin işinin təşkilində dil amilinin diqqət mərkəzində olması ilə bağlı çoxsaylı dövlət sənədlərində yer alması ilə əlaqələndirmək olar. Cənab prezident İlham Əliyevin 9 aprel 2013-cü il tarixli “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında” Sərəncamı digər sənədlərlə bərabər xüsusi əhəmiyyəti ilə diqqəti çəkir. Məlum olduğu kimi, bu cür vacib sənədlərlə dil dövlət qayğısı ilə yanaşı, onun dövlət dili səviyyəsində istifadəsinin təşkili və bütün bu sahədə qazanılmış uğurlar təkzibedilməzdir. Mingəçevir şəhərində 2002-ci ildə [9], Naxçıvan MR-da, Naxçıvan şəhərində 2003-cü ildə [10] ana dilinə olan hörmətdən qoyulmuş “Ana dili” abidələri təkcə Azərbaycan memarlıq sənətinin inkişafının deyil, eyni zamanda dilçilik elminə və Azərbaycan dilinə olan qayğının bariz nümunələridir.

Azərbaycan dilinə dövlət səviyyəsində diqqət və qayğı göstərilməsi dilin qorunmasının bir tərəfidir. Digər tərəfi isə, dil daşıyıcılarının özlərinin dil siyasətinin həyata keçirilməsinə təkan verməsi məsələsidir. Əslində, dövlət səviyyəsində aparılan dil siyasəti öz sərhədlərini yalnız dilin qorunması istiqamətində tərtib edilmiş sənədlərlə də məhdudlaşdırmır, uşaq baxçaları, ümumtəhsil orta məktəbləri, liseylər və digər ibtidai və orta təhsil müəssisələrindən başlamış ali təhsil müəssisələrinə qədər bütün tədris ocaqlarında ana dilinin, dövlət dilinin – Azərbaycan dilinin sevdirməsində, istifadəsində və inkişafında lazımi təbliğatın təşkili də adı çəkilən siyasətin tərkib hissəsi kimi həyata keçirilir. Dil daşıyıcılarının özlərinin dil siyasətinin həyata keçirilməsində fəal iştirakı Azərbaycan dilinin qorunmasını tamamlayır. Yəni dilin qorunması dövlətin dil siyasəti ilə başlayır və dil daşıyıcılarının ona riayət etməsi ilə tamamlanır.

Leksik səviyyədə qlobal dilin təsiri dövlət səviyyəsində terminlər vasitəsilə dilin lüğət tərkibinə əlavə olunması üçün Terminologiya Komissiyasının nəzarətinə verilir. Terminlərin, əsasən, alınma sözlərdən təşkil olunduğunu əsas götürərək onu normal qəbul etmək olar. Beləliklə, dövlət səviyyəsində dilin qorunmasını, onun alınma sözlərə münasibətini və dilin lüğət tərkibinə nəzarətini qənaətbəxş hesab etmək olar, bu sahədə olan problem bu siyasətin tamamlanmasında dil daşıyıcılarının üzərinə düşən məsuliyyəti lazımi səviyyədə yerinə yetirməməsi və nəticədə, xeyli sayda varvarizmlərin meydana gəlməsidir. Dildə yer alan varvarizmlərdən imtina üçün bəzən xeyli zaman lazım gəlir. Ona görə də onların dildə yer almasının qarşısını almaq onlardan imtina etməkdən daha tez mümkün olur.

Azərbaycan dilini qlobal dilin hücumundan qorumaq üçün ümumi olaraq 2 müddəa dil siyasətinin həyata keçirilməsinin özək xəttini təşkil edir:

1. Dövlət səviyyəsində aparılan dil siyasətinin yüksələn xətlə dinamik nəzarətinin təşkili məsələnin faiz etibarilə yarından çoxunu təşkil edir.

2. Dil daşıyıcıları istinad olaraq dövlətin təyin etdiyi terminlərə əsaslanmaqla dil siyasətinin tamamlanmasında dəstək olduqlarını nümayiş etdirməlidirlər.

Qloballaşma sərhəd və məkan fərqi olmadan sürətlə cərəyan etdiyindən aparılan dövlət siyasəti hər 2 müddəanın vəhdətindən kənarında effektiv deyil. Buna görə də hər bir Azərbaycan vətəndaşı dövlət dilinin qorunmasında xüsusi fəallıq göstərməlidir. Eyni zamanda dövlət də öz nəzarətinin dinamik inkişafını artan xətlə təşkil etməlidir. Qloballaşma nə qədər sürətlə yayılırsa, dil siyasəti də o qədər yeniliklərə cavab vermək iqtidarında olmalıdır. Bunun üçün də davamlı yenilənmə baş verməlidir. Dil daşıyıcıları isə mümkün qədər ana dilinə sadıqlıq nümayiş etdirməli, yeniliklərlə rastlaşdıqda yeni sözlərin dilə daxil edilməsini izləməli, zəruri hallarda öz variantlarından istifadə etməlidir. Lakin dövlət dil siyasətindən xəbərdar olmaq, mütəmadi yenilikləri izləmək vəhdət olaraq dilin qorunması istiqamətində aparılan dil siyasətinin həyata keçirilməsində çox böyük fayda verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mourdoukoutas P. The good, the bad and the ugly side of globalization. <https://www.forbes.com/sites/panosmourdoukoutas/2011/09/10/the-good-the-bad-and-the-ugly-side-of-globalization/>
2. Delhumeau H. Language and globalization. <https://hdlhumeau.wordpress.com/2011/07/22/language-and-globalization/>
3. Valiyeva N. Synergetics of the language, national consciousness and culture by globalization. Bakı: Nurlar, 2016, 232 p.
4. Məhərrəmli Q. Mediada işlənən alınma sözlər. İzahlı lüğət. Bakı: Elm, 2008, 256 s.
5. Orucov Ə., Abdullayev B., Rəhimzadə N. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
6. Orucov Ə., Abdullayev B., Rəhimzadə N. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə: II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.

7. Orucov Ə., Abdullayev B., Rəhimzadə N. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə: III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
8. Orucov Ə., Abdullayev B., Rəhimzadə N. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə: IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
9. Azərtac. Mingəçevirdə Ana Dili abidəsi açılmışdır.
https://azertag.az/xeber/MINGACHEVIRDA_ANA_DILI_ABIDASI_ACHILMISDIR-893181
10. Azərtac. Ana dilimizə abidə ucaldılır.
https://www.azertag.gov.az/xeber/ANA_DILIMIZA_ABIDA_UCALDILIR-301414

РЕЗЮМЕ
ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК
НА УРОВНЕ ЛЕКСИКИ

Агаев Д.С.

Ключевые слова: *глобализация, лексический уровень, влияние, защита языка, языковая политика*

В статье исследуется влияние английского языка на лексический уровень азербайджанского языка. Также рассматриваются вопросы защиты языка и языковая политика. Отмечается, что по возможности необходимо ограничить влияние английского языка, т.к. он негативно сказывается на состоянии современного азербайджанского языка в период глобализации. Автор показывает проблемы и их решение в общем тезисе. Советы по защите языка следует рассматривать как одно из основных решений. Современные заимствованные слова и их происхождение показаны статистически. Автор показывает количество заимствованных слов, принадлежащих к английскому языку. Кроме того, в статье рассматриваются иностранные слова, которые часто используются, но не добавлены к языковой базе азербайджанского языка.

SUMMARY
THE INFLUENCE OF GLOBALIZATION IN AZERBAIJANI LANGUAGE
IN LEXICAL LEVEL

Aghayev D.S.

Key words: *globalization, lexical level, influence, protection of language, language policy*

The influence of the English language in lexical level of the Azerbaijani language is discussed in this article. The protection of language and language policy, prevention of the negative form of the influence of the English language into Azerbaijani during globalization are also discussed in this article. The author shows the problems and their solution in a common thesis. The advice about protecting language should be considered as a prime solution. Modern borrowed words and their origins are shown statistically. The author shows the number of the borrowed words which belong to the English language. Besides the foreign words which are frequently used but haven't been added to the basic word stock of the Azerbaijani language are also shown by the author.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	06.07.2017
	Son variant	19.03.2018

УДК 81'42

СРАВНИТЕЛЬНО-СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ «ЖЁЛТОГО» И «ЗОЛОТОГО» ЦВЕТОВ В ЭПОСАХ «КИТАБИ – ДЕДЕ КОРКУТ» И «БЕОВУЛЬФ»

МУСТАФАЕВА КЕНУЛЬ СИЯВУШ ГЫЗЫ

Бакинский славянский университет, докторант

kenul_babayeva@yahoo.com

Ключевые слова: значение, цвет, золотой, желтый, красный, символ, эпос

Широкоупотребительны в двух эпосах яркие цвета: жёлтый, золотой и золотистый. Например, воротник (или ожерелье) золотого цвета, который Уилзоу дарит Беовульфу, является символом уз и лояльности между ее народом и Беовульфом. Статус золотого воротника как символический объект усиливается, когда мы узнаем из эпоса, что Хродгар погиб в бою, нося на шее тот самый воротник (золотое ожерелье), являющийся символом идеи родства и непрерывности.

В обоих эпосах жёлтый цвет наиболее специфичный. Как отметил Орхан Саик, «желтый цвет в «Китаби – Деде Коркуд», как правило, символизирует просветление, яркость и свет, чаще предвещая благоприятные события» [7, с. 113]. Эти «солнечные цвета», в состав которых, как выясняется по тексту «Беовульфа», входят белые, жёлтые, золотистые и собственно солнечные, нередко ассоциируются с драгоценными камнями. И это совпадает с определением Джека Трессинджера, который в упомянутом «Словаре символов» пишет, что эти цвета также «могут символизировать бронзу, золото и т.д.» [4, с. 156].

В свою очередь, по сведениям Оксфордского этимологического словаря, у англосаксонских народов, а, следовательно, и в эпосе «Беовульф», жёлтый цвет символизирует деятельность, великодушие, милосердие. Это, как видим, близко к первому значению, но не тождественно ему.

Как подчёркивал английский лингвист Т.Д.Кендрик, (T.D. Kendrick), «в «Беовульфе» (как, кстати, во многих англосаксонских былинах) жёлтый цвет связан с обрядовыми действиями друидов. Они считались самыми древними предками английского общества, из которого появилось героическое лицо – Беовульф, поклонявшийся языческим божествам» [9, с.5]. Главой ордена друидов в период Раннего Средневековья был Арх-друид. Он носил одежду под названием тиара, которая отливалась жёлтым цветом. Эта одежда призвана была отражать солнечные лучи. Недаром друиды строили храмы, обращённые к солнцу. Эта традиция находит своё выражение в виде солнечного света или цвета золота в «Беовульфе»:

Они шли в ногу,

Торопясь до бревенчатого зала.

Роза перед ними, сияющая золотом.

Никто на земле не знал другого

Строительство подобного.

Величество ночевал там,

Его золотистый свет

Сиял над многими землями (127, строки 306-311).

Королевский Зал по тексту эпоса является местом обитания датчан, и золото в нём сияет, как солнце, которое является признаком яркого света в душах людей. Жёлтый цвет золота использован при описании убранства Королевского зала отнюдь не случайно. Его

неправомерно рассматривать исключительно как знак богатства. Хотя такое объяснение выглядит вполне естественным и логичным, этого факта недостаточно. Истоки частого и значимого в сюжетной канве жёлтого цвета целесообразнее искать в религии. А именно: как показывает американский лингвист Фостер Винсент Хоппер, «в первые дни христианства Троица Бога ассоциировалась с гаммой светлых оттенков цветов. Основными были синий, жёлтый и красный. Бог-Отец был синим, Бог-Сын – жёлтым, а Бог-Святой Дух – красным». Ф. Хоппер к тому же добавлял: «Треугольник и трилистник символизировал в те времена божество» [8, с.107]. Расцвеченный жёлтыми красками Бог-Сын ассоциируется с периодом Раннего Христианства. Всемогущий Бог, говорится в «Беовульфе», сотворил землю.

В блестящей равнине опоясанных вод,

В своем великолетии

Он поставил солнце и луну.

Чтобы было искусственное освещение Земли (127, строки 92-95).

Многие воины в «Беовульфе», правда, почти не персонифицированные, а представленные в виде толпы, носят золотые одежды. Во-первых, этот цвет символизирует их доблесть и яркость в боях. Во-вторых, как следовало из вышеизложенного, это цвет святости. Воины верили, что оружие жёлтого (в их представлении, солнечного) цвета поможет одержать победу над врагами и в битве с монстром, в частности. Читаем в эпосе:

Моя броня помогла мне выстоять.

Моя в жёлтых ободках кольчуга,

Ручнойковки связаны между собой,

Плотно прилегает к щиту филигранное золото,

Удерживает оно меня в безопасности (127, строки 550-554).

Когда Беовульф убивает чудовище Гренделя, то в честь праздника Хротгар и королева Дании (Wealtheow) в знак уважения и почитания одаривают его бесценными подарками. Приближённый королевы Халфдэйн (Halfdane) дарит герою золотой слиток. Грудь Беовульфа украшает жёлтый шлем, и меч, как драгоценный предмет, он держит высоко над жёлтым шлемом (127, строки 1019-1023). Однотонность цветов и одновременно с тем яркость красок – это знак воинской славы, ордена и различного рода отличий.

Надо знать и помнить, что в истории Раннего Средневековья в Европе памятник «Беовульф» был создан в период перехода христианства в язычество. Жёлтый или цвет золота считался цветом просветления в язычестве, особенно во времена правления друидов. В христианстве, напротив, верили в то, что жёлтый цвет приносит военные неудачи, рассматривался как цвет проклятия, наподобие чёрного в «Китаби – Деде Коркуд». Как указывает Оуэн Крэкер, «ритуал захороненного в земле золота в дохристианскую эпоху носил оттенок язычества. Это золото копил дракон, и оно ассоциировалось со злом. Язычество в постхристианскую эпоху, описанное в англосаксонском эпосе, имело абсолютно иное предназначение: например, захоронение сокровищ в кургане Беовульфа призвано было спасти общество от Проклятия [10, с.101].

В «Китаби – Деде Коркуд» нет такого пристального внимания к воинской славе, непосредственно приуроченного к жёлтому цвету. Возьмём на себя смелость предположить, что это связано с чётким противопоставлением чёрного и белого цветов, которое не играет принципиальной роли в «Беовульфе». В огузском эпосе очень много драматичных эпизодов. Здесь не одно центральное («как в «Беовульфе») сражение, а несколько, которые составляют смысл каждой песни. Поэтому и присутствие чёрного цвета в противовес жёлтому вполне оправдано. Последний используется здесь как часть определённой системы убеждений. Так, по свидетельству Дженса Ресата, «в турецкой мифологии дворец и трон Ульгения изготовлены из золота. Посредством позиционирования жёлтого цвета манифестируется идея показать важность места обитания Ульгения, как Бога Неба» [6, с.99]. В то же самое

время символ золота также упоминается в «Книге...», он похож на дворец Ульгена, который расшит золотом, и оно используется в интерьере и при описании палатки Огуза: роскошный шатер с золотым отливом.

Когда Богач-Хан убивает быка, Коркут-Ата приходит к нему и дает ему имя, подобающее его храбрости. Именно в этот момент отец возводит палатку с золотым навесом, который в данном случае, как и в «Беовульфе», имеет религиозный оттенок. То есть, является символическим знаком веры в Тенгри – бога неба.

Симптоматично, что чёрный и белый цвета в «Китаби – Деде Коркут» при выше-названных оттенках всё же лишены трансформации в другие значения иного характера или даже им противоположные. Но жёлтый цвет в этом отношении оказывается более подвижным, динамичным. Например, по указанию турецкого языковеда Хайата, «после обращения в ислам желтый в обоих литературных памятниках символизирует тепло, синий – молчание, смесь желтого, синего и зеленого цветов означают вечность бытия, то есть носят религиозный оттенок». [7, с.59]. Дженс в своей статье «Türk Düşünce, Davranışı ve Hayatında Renkler ve Sarı, Kırmızı, Yeşil» указывает также на важность употребления зеленого цвета, а также обращает внимание на тот факт, что этот цвет является одним из слов-сигнализаторов для наречения имени сына Ульгена. [7, с.41]. Дженс также утверждает, что зеленый цвет является символом ислама и Мухаммада. Те, кто носит одежды зелёного цвета, считаются мусульманами [7, с.42].

Примечательно, что по своим физическим параметрам спектр жёлтого цвета оптически возникает из двух других: зелёного и красного. Им в природе сопровождается всё живое: солнце земля, пламя. Кстати сказать, любопытные сведения от современных учёных: в восприятии людей разных языков, культур и этносов красному, синему, зелёному и другим цветам по физическим параметрам соответствуют разные длины волн. И только жёлтый цвет практически везде, у всех народов и во всех языках является чёткой и неизменной константой. В связи с этим представление о жёлтом цвете может варьироваться в зависимости от времени года.

Однако в группе цветобозначений жёлтый цвет в каждом этносе имеет специальное значение. У англо-саксонских народов вообще желтый цвет имеет очень большой спектр своего употребления. Например, мы выяснили: если он ассоциируется с названиями птиц, то чаще всего символизирует злобу и ненависть, но когда в центре внимания оружие воинов, то, как правило, обозначает благодушное отношение к людям. Следовательно, символика жёлтого цвета в данном случае носит биполярное назначение (любовь - ненависть), а также совершенно независимые друг от друга и обстоятельствами не мотивированные понятия (ядро или зоологические термины). Но ярче всего жёлтый и золотистый цвета реализованы в одеянии мужчин и женщин, а также при перечислении оружия тех времён.

Замена жёлтого цвета на золотистый в «Беовульфе» носит вполне обоснованный характер. Этот яркий цвет имеет особое символическое звучание благодаря тому, что фактически сопоставляется с божеством. Е.Н.Трубецкой писал: «Золотистый фон – «из цветов и из чудес чудо цвет». Иерархия солнца незаходимого. Один только золотой, солнечный цвет образует самый центр божественной жизни, а все прочие – это её окружение». И далее учёный продолжает в том же духе: «Этот божественный цвет носит специфическое название «ассиста»; это словно воздушная, эфирная паутинка, длинных и тонких золотистых лучей, исходящих от самого Божества.

Продолжая наш разговор о разнице между так называемыми «фиксированными» и «нефиксированными» цветами, отметим, такие очевидные лексемы, как, *солнце, золото, песок и желток - всегда жёлтого цвета*. Во второй песне «Китаби – Деде Коркуд» хозяин каурого коня, отец хана Уруза, зять Баюндур-хана, Салор-Казан и джигиты в «восьмидесяти местах приготовили кувшины, поставили золотые чаши и бутылки». И если золотые чаши

следует интерпретировать не только как жёлтые, но действительно предметы из золота, то сочетание «золотые бутылки» недостоверно. Здесь правильно говорить именно о «жёлтом» цвете, а не о золоте в буквальном смысле.

Оттенком жёлтого цвета в «Беовульфе» являются золотые жемчуга и подсвечники. Они имели ритуальное значение: когда людей хоронили, то вместе с ними в гроб опускали эти предметы. Между тем в некоторых германских языках красный цвет также был постоянным эпитетом золота. Например, в древнеирландском, входящим в группу индоевропейских языков, различалось красное и желтое золото. Такая же языковая картина наблюдается и в санскрите, в котором золото вообще редко характеризуется по цвету. Во всех остальных индоевропейских языках постоянным эпитетом золота является желтый цвет.

Возможно, такая не совсем обычная сочетаемость красного имеет место в германских языках в связи с малой употребительностью желтого. Однако такая же сочетаемость присутствует и в кельтских языках, в которых название «желтого» достаточно употребительно. Однако, в отличие от него, у тюркских народов жёлтый цвет, напротив, во-первых, строго маркирован, во-вторых, не символизирует просветление, яркость, горение, светоч (светоч науки) свет и т.п. Он носит тёмные оттенки и является символом засухи, голода и злодейства [5, с.102].

Более того, продолжим мысль азербайджанского учёного. Злодейство, как таковое тоже следует дифференцировать. Есть определённая разница между свершённым и задуманным, но не осуществлённым преступлением или хотя бы проступком. Непосредственно в эпосе «Китаби – Деде Коркут» жёлтый цвет, помимо указанных Б.Абдуллой значений, может потенциально приносить человеку страдания. Потенциально в том смысле, что даже без реального свершения определённого поступка, на которые есть лишь указание в нашем дастане, тревога или боль всё равно ощущаются, переносятся.

Примечательно, что жёлтая змея всегда представляет собой угрозу даже без нанесения смертельной раны. Это, в частности, зафиксировал и Бахлул Абдулла. В упомянутой монографии на материале эпоса «Китаби – Деде Коркуд» он пишет: «Жёлтая змея, прежде чем ужалить, приподнимается, и тело её непомерно расширяется» [5, с.103].

Жёлтый цвет в двух эпосах приближен к пёстроу. В первой главе «Китаби – Деде Коркуд» – «Песнь о Богач-джане, сыне Дерсе-хана», помимо традиционных синонимов «красного» (алый, багровый, кумачовый) встречаемся также с определением «пёстрый»: (**пестрая палатка**). Подразумевается богато устланное ложе. О пёстром цвете в оружиях и одеянии англосаксонского эпоса было сказано выше. Очевидно, что в галерее жёлтого – золотистого-пестрого цветов непросто выделить доминанту, потому что их оттенки представляют собой как бы рассеивающийся свет.

Л.М. Грановская пишет: «Непроизводные названия отдельных цветов зачастую использовались для обозначения не одного, а целого ряда оттенков, каждый из которых мог и не иметь своего наименования. Поэтому толкования цвета приблизительны, общи, отчего происходит их смешение даже в одном языке» [2, с.6].

Действительно, под голубой лошадей подразумевали не только синюю, но и серую, пепельную. Кроме того под голубым и синим понимали также синтез беловатых и сероватых оттенков, что приводило к относительной лёгкости семантических переходов этих тонов. И.И. Срезневский определял синий цвет как смесь тёмно-голубого, синего, синеватого и отливающего голубым цветом. Последний он идентифицировал с «эпитетом молнии» [3, с. 358].

Оговорим один момент: существуют группы прилагательных, обозначающих степень наличия цвета (качество окраски) - «яркий», «пятнистый», «пигментный». ("bright", "vivid" и другие, или его отсутствие - "pale", "pallid" «белёсый», «блёклый», «седой», «бледный»). Перечисленные лексемы дальнейшему анализу в данном исследовании подвергаться не будут, т.к. ход семантических процессов у них иной, чем у основных или производных

прилагательных цвета, обозначающих определённый отрезок цветового спектра. В то же время нас интересует окрас тех коней, который можно считать типологическим. Например: «буланый - это светло-жёлтый, гнедой - красновато-рыжий, вороной - чёрный, каурый – светло-каштановый или рыжеватый, пегий - пятнистый, пёстрый, саврасый - светло-гнедой с чёрной гривой и хвостом, рысак - серая лошадь [1, с.287]. Хотя в отдельных случаях возможны и допущения. Так, в конце второй песни «Китаби – Деде Коркуд» старец по приметам того времени слагает былину, в которой даёт доброе напутствие ханам.

Анализ всевозможных указанных нами цветообозначений в данной статье также показывает, что новые слова появляются на основе определённых признаков. Устанавливаем следующий факт: либо возникало и становилось «жизненно необходимым» слово на стыке уже существующих цветов (скажем, фиолетовый является пограничным между появившимися ранее красным и синим, оранжевый - между красным и желтым, серый - между белым и черным, а коричневый - между красным, желтым и, возможно, также фиолетовым), либо имеет место выражение более светлых оттенков (розовый по отношению к более яркому, точнее, признаку в последней инстанции - красному).

В завершение нашей статьи проведём краткий количественный анализ имён прилагательных с цветообозначением в эпосах «Китаби – Деде Коркуд» и «Беовульф». Итак, в процессе работы над словами с цветообозначением в англосаксонском памятнике «Беовульф» было зафиксировано некоторое количество существительных, обозначающих различные предметы и явления, которые во вторичном номинативном значении выражают понятие цвета, характеризующее данный объект. Особенность данной группы слов цветообозначений состоит в том, что эти существительные не образуют простых производных прилагательных цвета ни суффиксальным способом, ни путем конверсии. Они формируют составные прилагательные цветообозначения, конкретизируя цветовой оттенок прилагательных цвета "red", "pink", "blue" и других путём указания на конкретный носитель цветового тона. Например: *capucine - capuchine orange - red - yellow; apricot - apriocot-coloured; cherry - cherry crimson coloured; dahlia - dahlia purple - carmine; flesh – flesh coloured - pink – red* и другие. Всего в «Беовульфе» было выявлено около 20-ти существительных, обозначающих какой-либо предмет действительности в своём первичном номинативном значении и определённый цветовой оттенок, характерный для данного объекта во вторичном номинативном значении и способный образовывать сложные прилагательные.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гамидов И.Г. Русский язык. Баку: БСУ, 2012., 444 с.
2. Грановская Л.М. Цветообозначения в истории русской лексики. В книге: Русская историческая лексикология. М.: Наука, 1968, с.83-95
3. Норманская Ю.В. Генезис и развитие систем цветообозначений в древних индоевропейских языках. М: Институт языкознания РАН, 2005, 326 с.
4. Срезневский. Материалы. В 3-х томах. Т.III. СПб: СПб, 1903, 414 с.
5. Тресинджер Джек. Словарь символов. М.: Фаир-пресс, 2001, 448 с.
6. Трубецкой Е.Н. Два мира в древнерусской иконописи // Трубецкой Е.Н. Избранные произведения. Ростов-на-Дону: Книжное издательство, 1998, 457 с.
7. Abdulla Bəhlul. “Kitabi – Dədə Qorqud”da rəng simvolikası. Bakı: Çasıoğlu, 2004, 127 s.
8. Hopper, Vincent Foster. Medieval Number Symbolism. New York: Cooper Square Publishers, 1969, p.107.
9. Kendrick, T.D. *The Druids*. Middlesex: Tiger Books, 1994.
10. Owen, Gale, Cracker. *The Four Funerals in Beowulf*. Manchester: Manchester University Press, 2000.

XÜLASƏ

**“SARI” VƏ “QIZIL” RƏNGƏRİN “KİTABİ DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA VƏ “BEOVULF”
EPOSUNDA MÜQAYİSƏLİ-TİPOLOJİ TƏHLİLİ**

Mustafayeva K.S.

Açar sözlər: məna, rəng, qızıl, sarı, qırmızı, rəmz, epos

“Beovulf” eposun mətnini təhlil və tədqiq edərək, hər addımbaşı hər hansı bir rəng dəyəri ilə qarşılaşmaq mümkündür. Burada birbaşa və ya məcazi, obyektlərin və ya epik qəhrəmanların təsvir elementlərinin rəmzlərini tapmaq olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, burada hər bir rəng simvolu və bəzi elementlərin təsviri deyil, ən çox rəng sxemi tarixi və mədəni xarakter daşıyır. Bu məqalədə daha çox rənglərin etnik və tarixi rəmzləri kimi baxıla bilər. Burada açıq-aydın bir əlamət olan qırmızı, sarı və qızıl kimi ən çox istifadə olunan rənglər insanların fiziki təsviri kimi göstərilir.

SUMMARY

**COMPARATIVE-TYPOLOGICAL ANALYSIS OF “YELLOW” AND “GOLD” COLORS
IN THE EPICS “KITABI DEDE KORKUT” AND “BEOWULF”**

Mustafayeva K.S.

Key words: meaning, color, golden, yellow, red, symbol, epos

Exploring and analyzing the text of the epos, it is possible to encounter with any color value, having its own symbols in conjunction with any of objects, or elements of the description of the epic heroes, in either a direct or a figurative meaning.

Here, each color is not only a symbol and a description of some elements, but most of all, the color scheme carries a historical and cultural character. The text can often be seen as the ethnic and historical symbols of colors. The most commonly used colors like red, yellow and golden are shown as a physical description of people.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	01.02.2017
	Son variant	19.03.2018

UOT 821

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN LİRİKASINDA MƏNƏVİ AXTARIŞLARIN POETİK İFADƏSİ

ALLAHVERDİYEV VAQIF SALEH oğlu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Ağcabədi filialı, dosent
sdu.elmixeberler@mail.ru

Açar sözlər: lirika, obrazlı düşüncə, ümumiləşdirmə, daxili ritm, lirik pafos

Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyası obrazlı düşüncə, bədii təsvir və ifadə əlvanlığı, həmçinin zamanla səsləşən mövzuların seçimi və onların yüksək poetik səviyyədə işlənməsi baxımından böyük ədəbi hadisədir. Yaradıcılığı mövzu rəngarəngliyi, məzmunun dərinliyi, mündəricə genişliyi etibarilə zəngindir. Təmiz və kövrək duyğuları tərənnüm edən şair daim bəşər övladının kamalından? gözəlliyindən ilhamlanmış, ulvi fikir və düşüncələrini bədii sözün aynasında böyük ehtirasla əks etdirmişdir. Onun poeziyasının özəlliyi xalq ruhu ilə yaxın təmasda olmasında, həmçinin milli hissin, duyğunun onun içində ədəbi mənəviyyat çeşməsi kimi çağlamasındadır.

Bəxtiyar Vahabzadənin bir şair kimi inkişafında, püxtələşməsində klassik ədəbi irsin, həmçinin folklor ənənələrinin böyük rolu olmuşdur. Bəllidir ki, Azərbaycan şeirinin geniş intişar tapmasında, inkişafında şifahi xalq ədəbiyyatının, xalq musiqisi əvəzsiz önəmə malikdir. Bu baxımdan Bəxtiyarın əsərlərinin geniş miqyasda yayılmasının daha bir nüansı məhz xalq ruhuna və xalq poetik ənənələrinə möhkəm bağlılıqdır.

Müasir şeirimizdə Azərbaycan dilinin ahəngdarlığını, söz əlvanlığını, dolğunluğunu, şirinliyini saxlayan xalq ədəbiyyatının zərif, incə, məlahətli söz komponentlərindən yüksək zövqlə bəhrələnən şair, bu məziyyətləri çağdaş həyatın, müasir təfəkkürün səviyyəsinə uyğun inkişaf etdirərək daha da zənginləşdirmişdir. Bəllidir ki, B.Vahabzadə poetik dünyamızın Füzuli, Vaqif, S.Vurğun, Aşıq Ələsgər, Şəhriyar kimi möhtəşəm və dahi ədəbi korifeylərinin ardıcılıdır.

O, sözü məharətlə oynadaraq parlaq bədii təzadlar yaradır, fikrin poetik məğzini dərinləşdirir və fəlsəfi ümumiləşdirmələr səviyyəsinə qaldıraraq, oxucuda böyük sevinc və mənəvi estetik duyğular oyadır.

*Bəzən nalə çəkib tökər göz yaşı,
Həmişə özümlə durar yanaşı.
Özümün hakimi, sözümün başı
Eşqimin, arzusun qulu fikirlər. [4, s.65].*

“Bir şair kimi B.Vahabzadənin orijinallığı onun istəyindən yox, həyata və hadisələrə poetik münasibətindən doğan təbii bir keyfiyyətdir. Ənənəvi mövzuları qələmə alanda onun öz səsi, öz nəfəsi, öz münasibəti dərhal gözə çarpır. O, məlum hadisələri şeir dilinə çevirərkən başqalarının işlətdiyi naxışları təkrar etmir” [2, s.164].

Onun poeziyasında insan, təbiət və zamanla bağlı düşüncələr aşılana ideyanın mühüm tərkib hissəsi kimi nəzərə çarpır. Bu şeirlərdə lirik pafosu mövzunun poetik həllində fəlsəfi çalarlar əvəzləyir və bədii nümunələrin dolğunluğu heyvət mərtəbəsinə ucalır. Konkretlik, yığcamlıq və obrazlılıq həmin əsərlərin keyfiyyət və sanbalını səciyyələndirir. Şeirlərdə yenilik axtarışları forma və məzmunun vəhdətində əyaniləşir. B.Vahabzadənin poeziyasında yenilik poetik təfəkkürün təzə ifadə çalarlarında, obrazlı deyimlərdə, tipik mövzuların seçimində yüksək sənətkarlıqla ifadə olunur.

*Çıraq ol, nurunu artır günbəgün,
Hər yerdə həyatın boğ zülmətini.
Məncə çıraq olub, başqalarıyçün*

Yananlar tapıbdır səadətini! [4, s.18].

Şair bir sənətkar kimi həmişə fəlsəfi ümumiləşdirmələrə meyil etmişdir. O, bir çox əsərlərində bəşəri mövzuları qələmə almış və dərin fəlsəfi məsələlərin poetik ifadəsini yaratmışdır.

Bəxtiyar Vahabzadənin lirikasında fəlsəfilik şairin onu əhatə edən gerçəkliyi daha dərinə dərk etmək və obrazlı cəhətdən mənalandırmaq tələbindən irəli gələn bir keyfiyyətdir [5, s.93].

B.Vahabzadə poeziyasında ictimai-siyasi, vətənpərvərlik, bədii-fəlsəfi, milli-mənəvi və əxlaqi, həmçinin təbiət və məhəbbət lirikası özünəməxsus mahiyyət daşıyır. Onun poeziyasının tərəvətli, canlı və səmimi məzmun kəsb edən mövzularından biri də məhəbbətdir. Müasir Azərbaycan poeziyasında məhəbbət mövzusunda qələmə alınmış ən tərəvətli, ən orijinal və səmimi şeirlərin yaradıcıları sırasında B.Vahabzadənin xüsusi yeri vardır. Bu lirikanın ən önəmli cəhəti insanın duyğu və həyəcanının, gözəlliyini ustalıqla tərənnüm edilməsindədir. Onun poetik nümunələrində insan ruhunun ən dərin qatlarına enən, insan qəlbini heyran edən, çox təbii və səmimi duyğuların şahidi olur. Forma və məzmun vəhdəti ilə seçilən B.Vahabzadə lirikasında insanın sevgi, məhəbbət duyğularının poetik inikası heyranlıq doğurur. Şairin bu mövzudakı əsərləri fərdi hisslərin, intim duyğuların ifadəsi kimi deyil, dərin ictimai ideyaların poetik inikası kimi diqqəti cəlb edir.

*Gülüm, sevə-sevə ayrılıq biz,
Ürək kökdən düşən tək simə bənzər.
Bizim gözüyaşlı, bədbəxt eşqimiz
Atalı-analı yetimə bənzər.
Deyirəm unudam səni mən gərək.
Mümkünmü?
Arzuya əməl tən gərək!
Unuda bilməkçün səni, sevgilim,
Təzədən doğulam, təzədən gərək!* [4, s.261].

B.Vahabzadənin məhəbbət mövzusunda şeirləri formaca yeni, məzmunca poetik, mahiyyətcə tərəvətlidir. Həm də bu şeirlərdə daxili ritm, musiqi ahəngi vardır. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə bu şeirlərin bir çoxuna musiqi bəstələnmişdir. Belə nümunələr əsasında “Könlüm”, “Nəsən sən”, “Dan yeri ağarır”, “Gecələr” kimi şeirlər şairin saf və ülvi sevgiyə həsr etdiyi bədii uğurlardır.

Şairin məhəbbət lirikası öz mənəvi zənginliyi, mənə dolğunluğu, poetik zərifliyi baxımından Azərbaycan poeziyasının bu mövzudakı ən kamil nümunələrinin sırasına daxildir. Bu lirikada sevgi yalnız emosional yönündə deyil, həmçinin lirik qəhrəmanın poetik-fəlsəfi dünyagörüşü, dünyaduyumu yönündə də mənalanır.

“Məhəbbət – Bəxtiyar lirikasında insanın ən yüksək, ən ülvi, ən bəşəri hissi kimi tərənnüm olunur, mənalanır. Məhəbbət bu lirikada sadəcə ruhi bir həzz, zövq, ehtirasların tələbi deyil, hər şeydən əvvəl, insanın özünüdərkidir, mənəvi gözəlliyinin təsdiqidir” [5, s.94].

B.Vahabzadənin məhəbbət şeirləri bütün məziyyətləri ilə bərabər, həm də fəlsəfi səciyyə daşıyır. Bu mənada şairin məhəbbət lirikası zaman və məkan sərhədlərini aşan çağdaş insanın duyğu və düşüncələrini, mənəvi iztirablarını, qəlbın çırıntılarını məharətlə əks etdirən könül harayı, ruh yangısıdır. Onun bu məzmununda qələmə aldığı şeirlər poeziyamızın ən dəyərli nümunələrindəndir.

Emosional, həyəcan dolu şeirlərində həyatilik, bədii həqiqət ona oxucusunun səmimi rəğbətini qazandırır. Bəzən şeirlərində sevgi və qəzəbi yanaşı görürük. Şair xalqın ruhundan qopan və təbiətindən doğan mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri vəsf edərkən, həm də cılız hisslərlə yaşayanları ifşa edir. Bu poetik nümunələrdə sənətkarın fəlsəfi dünyası, mənəvi-estetik ideali parlaq şəkildə nəzərə çarpır.

Ənənəvi mövzuları qələmə alanda da şairin poetik özünəməxsusluğu dərhal duyulur. Adı mətləbləri mənalandırmağı, oxucuya çatdırmaq istədiyi fikri yüksək poetik duyğularla, poeziya dili ilə ifadə etməyi bacarır.

*Qocaldır insanı, qocaldır zaman,
Ürəyin atəşi, közü qocalmır.
Dağları, daşları qocaldan zaman
Bilmirəm, bəs niyə özü qocalmır?* [3, s.177].

Onun özünəməxsus poetik nəfəsi bu misralardakı mənanı fəlsəfi mərtəbəyə qaldırır. Şairin poetik qüdrəti bədii sualın bətnində onun fəlsəfi mahiyyətini açıqlayan cavabı özünəməxsus bədii detallarla ifadə etməsindədir.

*Getdi baharımız, yer qışa qaldı,
Düzlər qara qaldı, yağışa qaldı,
Bizimki bir quru baxışa qaldı,
Neyləyək, arzunun gözü qocalmır.* [4, s.283].

Sənətkarlıq məharətinin, orijinal poetik mənanın tərəvətli ifadəsi heyranlıq doğurur. Ana laylasıyla vətən sevgisinin insan mənəviyyatına süzülməsinin şairanə ifadəsi məhz budur: “Süzüldü ruhuma Azərbaycanım”. Daha sonra şair vətənin müqəddəsliyini, ucalığını tərənnüm edir. Şairin poetik düşüncələri misralarda tarixi həqiqətləri bədii həqiqət müstəvisində böyük məharətlə və fəlsəfi çalarlarla canlandırır:

*Çıxdı qarşımıza gah dağ, gah dərə,
Həyat gözümüzdə bir sual oldu.
Bir beşiyə sığın Nəsimilərə
Sonra cahan özü darısqal oldu.*

*Bizim anaların laylalarında,
Axdı ruhumuza Vətənin özü.
Beşik kökümüzdür...ucalıb ordan,
Tanıdaq dünyaya öz kökümüzü! [4, s.62].*

Bədii tapıntı fəlsəfi mahiyyəti dolğun şəkildə tamamlayır. Şairin fikrincə insan öz kökünün dərin qatlarına endikcə dünyanın ictimai-fəlsəfi mənzərəsində daha çox tanınır. Beşiyə, yəni ilkinliyə qayıdan insan ucalır və dünya bu ucalıqdan daha mənalı və dəyərli görünür. Şair-filosofun bədii təfəkkürünün zənginliyi onun milli ruhunun saflığını təcəssüm etdirir. “Axtarışlarım” şeirindən örnək gətirdiyimiz misralar bunu sübut edir:

*Min şeir gizlənilib hər qarışımda,
Yox-yox!
Gözəlliyi tapdığım da yox,
Tapmışam əbədi axtarışım da. [4, s.72].*

Həqiqət budur ki, əsil şair həmişə axtarışda olur.

Professor C.Abdullayev şairin yaradıcılığının özünəməxsus xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən yazır ki, “Bəxtiyar Vahabzadənin həyatın poetik anlarını fəlsəfi ümumiləşdirmələr yolu ilə vermək bacarığı çox güclüdür. Onun şeirlərində hislə düşüncə, ağılla duyğu, həssas qəlblə fəlsəfi idrak qırılmaz bir vəhdət təşkil edərək üzvi şəkildə birləşir. Bu xüsusiyyət Bəxtiyarın bütün bədii yaradıcılığına şamil edilə bilər” [1, s.155].

Sənətkarın diqqətində İnsan və Zaman məfhumu yaradıcı müstəvidə mücərrəd, ümumi anlayışlar kimi deyil, konkret obrazlar kimi səciyyəlidir. Şair əksər şeirlərində cəmiyyətin sosial ab-havasını, günün əxlaq və mənəviyyat qatlarını, bəşəri problemləri tarixiliyin və müasirliyin vəhdəti kimi dəyərləndirir. Onun lirik-fəlsəfi yaradıcılığına məxsus olan mövqe və düşüncə aydınlığı, məzmun tamlığı, əqidə bütövlüyü ədəbi-estetik məziyyətlərdir. Bəxtiyar Vahabzadə şeirlərində fəlsəfi mahiyyəti həm əbədiyyat qanunlarından, həm də bitkin zaman və məkan sferasından müəyyən olunur və nəticədə, o, şairin estetik ideali kimi yeni bir biçimdə təzahür edir. “Piyada-sərnişin” şeirində bu keyfiyyəti aydın görmək olar:

*Sərnişin yol getdi, yoldan xəbərsiz,
Bilmədi bu yolda kələ-kötür var.
Ancaq piyadanın xəbər-ətərsiz,
Alnında iz açdı getdiyi yollar.*

*Yol özü apardı sərnişinləri,
Yolda nə iz qaldı, nə də toz oldu.
Ancaq piyadalar gördü dünyanı
Sərnişin dünyadan xəbərsiz oldu. [4, s.74].*

Ötəridə əbədini həkk edə bilmək məharəti yüksək sənətkarlıq qüdrətidir. Piyada ilə sərnişinin hərəkətindəki məzmunu fəlsəfi yanaşan, onu ictimai dəyər kontekstində mənalandıran şair bədii-fəlsəfi ideyanı məhz bu cür əyaniləşdirir. Yəni rəmzi mənada sərnişin yolu həyat yolu kimi mənalandırır və sərnişin bu məsafəni sürətlə gedir, ancaq sərnişin bu sürətdə arxa plana keçir. Piyada isə ayağı altında torpağı duyaraq gedir, gördükləri yaddaşında həkk olunur. Şair şeirin bədii həllini poetik-fəlsəfi dərinlikdə ümumiləşdirir, çünki məzar hamının mütləq görüş yeridir:

*Qəribə dünyadır sərnişin ilə
Piyada görüşür mənzil başında. [1, s.75].*

Dərin fəlsəfi düşüncələri şair yüksək sənətkarlıqla ümumiləşdirir:

*Biri təkər üstə gətirildisə,
Birini gətirən ayaqlar oldu.
Biri bu mənzildə kirədar isə
Biri bu mənzildə sahibkar oldu. [4, s.75].*

Şairin sənət kredosu B.Vahabzadə yaradıcılığının özünəməxsus mövqeyini müəyyənləşdirir. Onun şeirlərini poetik tapıntılar, ümumbəşəri düşüncələr, yığcam, obrazlı detallar zənginləşdirir. Bəxtiyarın lirik qəhrəmanı həmişə xalqını və vətəninə sevən böyük vətənpərvərdir. Şairin özü kimi onun qəhrəmanı da torpağa, yurda bağlıdır.

Şairin ardıcıl və ədəbi axtarışlarının bəhrəsi olan “İnsan və Zaman” silsiləsi onun sənətkarlığının yetkin cəhətlərini açıqlayır. İnsan zəkası yeni üfüqlər açdıqca, yeni zirvələr fəth etdikcə dinamika, sürət artır, zaman ləngiyir, kainatın parametrləri böyüyür. Zamanla ünsiyyət, üzbəüz müsahibə onun bir çox şeirləri üçün səciyyəvi önəm daşıyır.

Zaman və müasir insan, zaman və heçlik, zaman və ölüm, zaman və gənclik arasında əlaqə və təzadlar mövzusu şairi həmişə düşündürmüşdür. “Narahat olanda” şeirində səciyyəvi məqamlara diqqət edək:

*Zamanın dolanbac pillələrindən
Keçmək istəyirəm, keçə bilmirəm.
Narahat çırpınan dünyamızda mən
Necə rahat ölüm, necə bilmirəm. [4, s.114].*

“İnsan və zaman” silsiləsindəki poetik nümunələrdə filosof-şair duyğu və düşüncələrini özünəməxsus bir ovqatda bədiiləşdirir. Bu şeirlərdə fəlsəfi məzmun, yüksək romantika, həyat və cəmiyyət hadisələrinə yeni düşüncə tərzindən yanaşma özünü göstərir:

*Usanıb şəhərin hay-həşirindən
Gəldim ziyarətə dost məzarını.
Gördüm sıralanmış qəbirlərdə mən,
Ölümün möhtəşəm addımlarını. [4, s.227].*

B.Vahabzadə bədii-fəlsəfi, poetik axtarışlarını ardıcıl davam etdirərək, şeirlərinin ideya istiqaməti, fikrin, düşüncənin ifadə forması, həmçinin ictimai mündəricəsi ilə bütövlükdə poeziyamızın zənginləşməsində öz sənətkar töhfəsini vermişdir.

Elmi yeniliyi: Bəxtiyar Vahabzadənin lirik poeziyasında bədii-fəlsəfi düşüncələri araşdırılmışdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Çağdaş Azərbaycan poeziyasının öyrənilməsində, lirik şeirin tədqiqində mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev C. Lirika və zaman. Bakı: Yazıçı, 1982, 179 s.
2. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə: II cild, Bakı: Bakı Universiteti, 2007, 564 s.
3. Vahabzadə B. Lirika. Bakı: Azər nəşr, 1990, 295 s.
4. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə: I cild (şeyrlər) Bakı: Öndər, 2004, 328 s.
5. Qarayev Y., Salmanov Ş. Poeziyanın kamilliyi. Bakı: Yazıçı, 1985, 193 s.

РЕЗЮМЕ

ПОЭТИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ДУХОВНЫХ ИСКАНИЙ В ЛИРИКЕ БАХТИЯРА ВАГАБЗАДЕ

Аллахвердиев В.С.

Ключевые слова: лирика, образное мышление, обобщение, внутренний ритм, лирический пафос.

В статье исследуется лирическая поэзия выдающегося представителя азербайджанской литературы Бахтияра Вагабзаде, тематический круг его поэзии, поэтическое выражение духовных исканий. Автор обобщил свои научные выводы и постарался выявить специфические особенности поэзии Бахтияра Вагабзаде, ознакомившись с произведениями о творчестве поэта. На научно-теоретическом уровне проанализированы его размышления о человеке и времени, индивидууме и обществе.

SUMMARY

POETIC EXPRESSION OF SPIRITUAL SEARCHES IN BAKHTIYAR VAHABZADE'S LYRIC POETRY

Allahverdiyev V.S.

Key words: lyric poetry, figurative sense, generalization, internal rhythm, lyrical pathos

The article covers Bakhtiyar Vahabzade's - a prominent representative of contemporary Azerbaijani literature - lyric poetry, its subject area and poetic expression of spiritual searches. The author has summarized scientific findings by considering works about B.Vahabzade's activity and tried to illuminate specific traits of his poetry. The poet's ideas about human and time, individual and society have been analyzed in scientific-theoretical level.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	26.01.2018
	Son variant	19.03.2018

УДК 821.51

СОЦИАЛЬНО-ПРАВСТВЕННАЯ ТЕМАТИКА В СОВРЕМЕННОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ РУССКОЯЗЫЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

АБДУЛЛАЕВ АЛИК НАРИМАН оглу

Сумгаитский государственный университет, ст. преподаватель

abdullayev.alik@mail.ru

Ключевые слова: космополитизм, “маленький человек”, глобализация, духовная опора, мещанское мышление, армянский национализм, рок

В современной русскоязычной прозе Азербайджана важное место занимают социально-нравственные вопросы общественной жизни, тема «маленького человека». Главный герой прозы Н. Расулзаде, Н.Акманова, Г.Агамамедовой, А.Имановой, Л.Аскерова, Н.Багирзаде и других – это обычный, маленький человек, который в условиях стремительных изменений в образе и темпах жизни, глобализации и космополитизма, оторвался от своих корней и традиционных нравственных устоев, потерял привычную среду и круг общения. Сюжетные события в произведениях этих писателей часто локализуются в мистическом пространстве «города» («Любовь и тайны нашего города» А.Имановой, «Город-призрак» Г.Агамамедовой, «Назови меня братом» Н.Акманова), «дома» («Дом» Н.Расул-заде, «Крепкие стены» Гюльшан Тофиг гызы, «Дом Иветты» Л.Аскерова), «берега» («Из жизни у моря» Л.Аскерова, «Вблизи моря» В.Рыбина) и т.д. Эти глубоко символические мифологизированные пространства служат выражению коллизий и конфликтов между героем, «маленьким человеком», и нормативной, жестко регламентированной и обезличенной окружающей средой. Поэтому образы «города» и «дома» по своей семантике и функциям синонимичны – они выражают неразрешимый конфликт между мечтой героя о свободной жизни, его желанием стать самостоятельной величиной и вырваться из замкнутого хронотопа «порядочного», устойчивого и консервативного мира обывателей.

В рассказе Адели Имановой «Сюрприз для любимой» [1] этот конфликт завершается трагически – мещанское мышление родной матери приводит к гибели главного героя Рамиза. Трагизм ситуации обусловлен конфликтом между патриархальными семейными отношениями и свободой личности. Мать Рамиза, жена профессора Алиева, Мунаввар всячески препятствует женитьбе сына Рамиза и девушки из обычной семьи Лейли. После окончательного острого разговора с матерью Рамиз погибает в автокатастрофе. Профессор открыто обвиняет свою жену в смерти сына, при этом его слова автором передаются на азербайджанском языке: «Mınəvvər! Mənim balamı sən öldürdün!».

Сюжет, на первый взгляд, простой и банальный, традиционный просветительски-реалистичный. С другой стороны, схожий сюжет встречается также в азербайджанском фольклоре и литературе: фабулу этого рассказа можно сравнить и с сюжетами азербайджанского любовного дастана «Асли и Керем», а также повести Н.Нариманова «Бахадур и Сона», пьесы Г.Джавида «Шейх Сенан», романа Эльчина «Махмуд и Мариам». Однако в отличие от этих известных классических текстов, имеющих глубокую философско-нравственную семантику, в рассказе А.Имановой изображены события сугубо семейно-бытового характера – любовь Рамиза и Лейлы сталкивается с психологическими стереотипами и ритуализированными социальными канонами, господствующими в обществе. В итоге развития этой трагической коллизии мать Рамиза Мунаввар осознает свою

ошибку и просит прощения у Лейлы. Как видно, рассказ можно считать типичным образцом семейно-бытовой беллетристики. Однако этот текст входит в цикл рассказов автора «Любовь и тайны нашего города» и может быть более адекватно воспринят лишь в контексте этого тематического целого. Цикл этот можно считать своеобразным сборником городской мифологии, каждый отдельный фрагмент которого раскрывает один из взаимосвязанных аспектов скрытой, подспудной жизни «города» – символа современного общества. В этом своеобразном сборнике городских историй автором последовательно раскрываются такие темы как любовь, верность, ревность, судьба, терпимость, счастье, дружба, честь, честность, преданность и т.п. Помимо такого тематического единства, композиционно-смысловая цельность цикла подчеркивается также эпитафиями из Корана, которые служат семантической доминантой каждого рассказа. С этой точки зрения, эпитафия к рассказу «Сюрприз для любимой» можно считать смысловым ядром текста, подчеркивающим основную коллизию произведения, конфликт между поколениями: «...не убивайте ваших детей из боязни обеднения... Коран. Сура 17-33». Одновременно этот эпитафия готовит читателя к восприятию более универсальных, нравственно-этических коллизий – конфликта между мировоззрениями, образом жизни, идеалом и обыденностью и т.д. Таким образом, на внешнем фабульном уровне смысловую основу рассказа А. Имановой «Сюрприз для любимой» составляет конфликт между патриархальными семейными отношениями и свободой личности, традиционным укладом жизни и изменившейся психологией героев, а глубинная семантика раскрывает одну из вечных коллизий мировой литературы – конфликт «отцов и детей».

В другом рассказе Адели Имановой из этого же цикла «Üzüyümün qaşı...» [2] также изображены герои, попавшие в ситуацию противостояния разных миров – консервативного уклада жизни традиционного социума и внутреннего мира «пороговой» личности, уже оторвавшейся от старого, но и не примкнувшей к новому. Эта коллизия раскрывается в истории любви главных героев рассказа – Лалы и Эльхана. Лала, работающая врачом, мечтает о настоящей любви, которая может стать и основой семейного счастья. Однако она «выросла в строгой азербайджанской семье с многочисленными тетушками, которые с детства учили своих девочек, как они должны вести себя с мужчинами». И поэтому ей трудно самой быть хозяйкой своей судьбы, создать семью по любви, не подчиняясь требованиям и канонам окружающего ее мирка родственников и друзей, их представлениям и женской добродетели. Более того, она влюбляется в парторботника, сотрудника министерства здравоохранения Эльхана, который формально женат, но никак не может развестись с ненавистной женой, основной целью которой была прописка в четырехкомнатной квартире мужа: «Но Эльхан не мог считать нормой первый вопрос женщины после брачной ночи:

– Когда я буду прописана к тебе – мама меня уже выписала!

Эльхан прописал жену на пятый день после свадьбы. Когда она, возвратившись из ЖЭКа, обзвонила всех родственников и с радостью сообщила им об этом, Эльхан понял, что совершил ошибку.

Ему стало так противно, что жить с ней он уже не хотел и с каждым днем ненавидел ее сильнее и сильнее, и даже рождение дочери не обрадовало его. Дождавшись, когда ей исполнился год, Эльхан предложил жене развестись. Но вот уже три года ему не удается это сделать, так как все время находятся различные причины, искусственно прикрывающие нежелание расстаться с квартирой. Он с отцом проживает квартирантом, так как терпеть бесконечные ссоры и скандалы, уже нет сил».

Вся эта семейно-бытовая история происходит на фоне социально-исторических событий, которые детально не изображаются, а мимолетно упоминаются:

«Скоро в стране стали происходить изменения. Горкомы, райкомы были ликвидированы, и необходимость в партийных работниках отпала. Эльхан остался без работы. Пока он ее искал, отца разбил паралич. Платить за квартиру и лечение отца стало практически невозможным, и он был вынужден вернуться в свою квартиру, к жене. Лала предлагала ему всяческую помощь: материальную и физическую, но он категорически от всего отказывался. Она знала, что ему трудно, хотя он никогда не жаловался. Они перестали видеться, так как он практически не мог выходить из дома, потому что состояние отца было крайне тяжелым».

Болеет и жена Эльхана, и он никак не может выбраться из плена обстоятельств. Таким образом, и время, и окружающие, и обстоятельства, оказывают на Лалу давление, и она по тем же «строгим» правилам и рекомендациям родственников выходит замуж за «племянника тетиного мужа, давно положившего на нее глаз». Однако память о любви не стирается, Лала перед замужеством нарушает «строгие правила» семьи, рода, «города», и встречается с Эльханом. А ее сын, которого ее муж, «племянник тетиного мужа», считает своим, так же как и его настоящий отец Эльхан, «теперь уже ответственный работник МИДа», отлично играет на пианино и периодически встречается с ним. Смысл этого рассказа также шире, чем содержание обычной истории о «несчастной любви». И эта подтекстовая семантика также подчеркивается и раскрывается благодаря эпиграфу из Корана: «...побуждай к благому, удерживай от запретного и терпи то, что тебя постигло... Коран. Сура 31-16». В рассказе социально-бытовые отношения предстают как рок, который играет с героями злую шутку, под ударами обстоятельств они теряют ключ от «замка» счастья, построенного в их воображении и принципиально отличающегося от обывательского мирка их реального «дома», где царствуют «строгие правила», прикрывающие лицемерие и двуличность его обитателей. Этот конфликт выражается также через традиционный мистический мотив «подковы на счастье»: «На прощанье он подарил Лале крошечную золотую подкову: «Это нам на счастье. Смотри – не потеряй!» Подкова пропала в тот же день, и, сколько Лала не искала, так и не смогла ее найти. Это ее очень расстроило». Лала подчиняется требованиям общества и року, она терпит постигшую ее судьбу, стремится к благому. Однако она, в отличие от других персонажей и в том числе от Эльхана, двойственный персонаж. С одной стороны, Лала ведет себя так, как должна вести «девочка, ... выросшая в строгой азербайджанской семье», но с другой стороны, у героини изменились представления о «благом» - это не принципы родственников, друзей, а сокровенные чувства и устремления Лалы и Эльхана, их чистая любовь, которая сталкивается со «строгим» окружающим миром. Они, и Лала, и Эльхан, внешне остаются добропорядочными обывателями, но внутренне они стали свободными от предрассудков, самодостаточными личностями. Символом этого загадочного мира, «запретной» любви в рассказе вступает мотив песни «Üzüyümün qaşı...» - «кольцо с камнем из бирюзы», которое заменило героям потерянную «подкову».

Социально-нравственные вопросы современного общества рассматриваются в творчестве известного азербайджанского писателя Льва Аскерова часто в политическом и историческом аспектах. С этой точки зрения характерны рассказы из цикла «Из жизни у моря». В детективной драме из этого цикла «Дом Иветты» (3) автор повествует историю о божеской каре за грехи, совершенные не только самим человеком, но и его предками. Однако фабула произведения многослойна и многогранна – в семантике текста можно выделить политический, историко-этнический и социально-нравственный аспекты, в которых, во-первых, раскрывается бесчеловечная суть советской политической системы, во-вторых, изображается патологическая враждебность армянства к азербайджанскому народу, аморальность и безнравственность совершенных армянами преступлений против азербайджанцев, в-третьих, неизбежность божьей кары за совершенные преступления и

грехи. Эти аспекты подчеркиваются автором с помощью своеобразного эпиграфа из Корана: «Войдите в огонь вместе с входящими. Коран. Сура 66».

Драма охватывает два периода современной истории Азербайджана. Первая часть, охватывающая 30-е годы прошлого века, состоит из воспоминаний бывшего чекиста Касумова о репрессированной советским режимом семье Аждара Рзаевича Дадашева. Касумов жил с этой семьей в одном дворе и «до беспамятства был влюблен» в молодую красивую дочь Аждара Рзаевича Рену, однако «она никому никаких надежд не оставляла. Вела себя строго. Скромно». Семья была интеллигентной: «Отец Рены, Дадашев Аждар Рзаевич - смуглый, коренастый мужчина с характерным нухинским говорком, занимал большую должность - заместителя Наркома строительства. Соседи видели его редко. Утром рано, когда за ним приезжала черная "эмка", и поздно вечером, когда она привозила его. А мать Рены - Мимилия Ильинична - белокурая, статная европейская еврейка, учительствовала. Вела уроки немецкого языка. В общем, семья интеллигентная. Теплая. Душевная. Кому-кому, а соседям это было известно лучше всех». Вскоре у Рены появляется жених, молодой ученый, геолог, «восходящая звезда в науке» Арон Кац, который изобрел новый метод добычи нефти на площадях старых месторождений. Судьба этой семьи складывается трагически: «...пожениться Рена с Ароном не успели. В одну из ненастных ночей АзГПУ арестовало Аждара Рзаевича и Мимилию Ильиничну. Рену не тронули, хотя из квартиры выселили. Она стала жить в подвале того же дома. Арон помогал ей приводить его в порядок. А вскоре был схвачен и Кац. Его взяли как автора вредительского способа добычи нефти... Рена же еще с месяц находилась на свободе. Но беда стукнула и к ней в подвал. Вернулась она поблекшей, с потухшими глазами и выглядела на все сорок лет. Потом соседи заметили, что гордячка Рена в положении. И пошли грязные пересуды. Ее обзывали потаскухой, блудницей, подзаборной шлюхой». После рождения сына Рена кончает жизнь самоубийством, повесившись в подвале дома, где жила с семьей. Касумову попадает посмертное письмо Рены, фактически являющееся приговором ответственному сотруднику АзГПУ Самвелу Григоряну: «Я ухожу из жизни, - писала она. - Это единственный и последний мой грех перед Богом. Перед Богом, но не людьми. Умирая, я проклинаю эту власть, напитавшую сердца людей собачьей злостью. Люди смеялись надо мной. Издевались. Называли потаскухой, сукой, дрянью... Бог им судья. Я проклинаю изуродовавшего мою жизнь начальника отдела АзГПУ Самвела Григоряна. Он изощренными пытками принудил моих родителей и жениха признаться в шпионаже. Их расстреляли. Он, садист Григорян, в первый же день моего ареста изнасиловал меня. И делал это каждую ночь в течении 80 суток. Дитя, рожденное мною - дитя этого выроodka Григоряна. Отдайте ребенка ему. Я знаю, для него все пройдет безнаказанно. Но есть Божий суд. И он жестоко покарает всех "григорянов", засевших в АзГПУ. Я ухожу без злобы на людей. Они живут во мраке. А вы, власть имущие - во лжи. Рена Аждаровна Дадашева». Адыль Касумов шантажирует Самвела Григоряна этой запиской, который за сокрытие письма назначает его своим заместителем. Сына Рены, назвав Дадашевым Галибом Ароновичем, отдают в детдом. В этом фрагменте автор раскрывает глубинные мотивы совершенного по отношению к этой семье и в целом к азербайджанцам преступления – помимо политических факторов, в трагедии целого поколения азербайджанцев особую роль сыграла бесчеловечная националистическая идеология армян. В напряженные моменты подлинное нутро Самвела проявляется в его внешности, от ненависти меняется облик этого персонажа: «Полные желтой ненависти глаза его следили за тем, как Касумов, бережно разглядел, а затем, сложив вчетверо отправил посмертное письмо Дадашевой в карман кителя. Но это было какое-то мгновение. В следующее мгновение Григорян стал прежним Григоряном. Каменно-высокомерным. Самоуверенным и презрительнымковсему и вся».

События второй части драмы происходят в послевоенное время. Дочь Самвела Григоряна Иветта содержит в Баку известный всем притон и, по сути, продолжает творимое ее отцом зло против ненавистного им народа в более широких масштабах («Да нехорошим делом она занималась... Тем не менее, согласись, какие у ней были организаторские способности! Какой была умницей! Так сумела поставить дело, что о ее "Доме" знали во всем СССР...») - с гордостью говорит следователь прокуратуры по особо важным делам Карина Жамкочян, которая сызмальства дружила с Иветтой и которой Касумов поручил вести дело об убийстве). Таким образом, трагедия усугубляется тем, что и Самвела, и Иветту поддерживают такие предатели, как Адыль Касумов. Но наступили другие времена и Касумов «лично от Первого секретаря ЦК получил задание взять на разработку подпольный дом терпимости и, наконец, установить тех его клиентов, кто ограждал бандершу Иветту и ее грязное заведение от разоблачений. Речь, разумеется, шла о зажавшейся партийно-правительственной элите». Но и в этом случае Касумов планировал воспользоваться ситуацией («Правда и соблазн был велик. Слишком уж крупная птица засветилась в "Доме Иветты". И 56-летний Адыль Касумов снова поставил на сделку. Думал купить кресло Прокурора Республики. Ему и в голову не могло придти, что этот, попавший ему в силки, благообразный, с пугливыми глазами, партийный босс может предпринять столь коварный шаг. Такого поворота дела Касумов не просчитал»). На этот раз Григоряну и Касумову не удастся уйти от возмездия. Волей судьбы Иветту Самвеловну и ее девятилетнюю дочь жестоко убивают: «Смерть Иветты была страшной. Обезумевший садист, вероятно, долго измывался над ней. Пытал по-черному. Судя по узнаваемым следам ожогов, гладил раскаленным утюгом, резал грудь, выколол глаз... А добившись того, что хотел, тем же утюгом истолок череп. Но хуже всего было другое. На паркете, из кишок Иветты выложил слово "Сука". Выкладывал, по всей видимости, с нечеловеческим хладнокровием и большим тщанием. Это больше всего и потрясло выдавших виды экспертов». В ходе следствия же выясняется мистическое обстоятельство: известный убийца-рецидивист оказывается сыном Рены, т.е. и самого Самвела. Это обстоятельство становится смертельным ударом и для лежащего в больнице Самвела, и для Касумова, который в конце сюжета восклицает: «Боже! Страшна твоя месть...».

Таким образом, в рассказе Льва Аскерова историко-политические вопросы современности рассматриваются с точки зрения вечных духовно-нравственных ценностей, зло не остается безнаказанным, каждый в ответе за свой выбор и свои поступки перед человеческой памятью и перед божеским судом. Отметим, что рассказ этот также можно ввести в один из важнейших тематических циклов русскоязычной литературы Азербайджана – тематический цикл о мифологизированном образе города Баку. С этой точки зрения можно отметить, что творчество Льва Аскерова отличается как многогранностью тематики, так и остротой сюжетной интриги. Глобальные идеи и универсальные смыслы воплощаются в его текстах на основе остросюжетных историй, в том числе, в жанре научной, точнее, философской фантастики.

В рассмотренном произведении широко известные исторические события изображаются не в обобщенно-умозрительной форме, а через призму индивидуальных человеческих судеб. Главный герой рассказа и многих других произведений Аскерова – это Баку и бакинцы, мистический облик и закулисная, подспудная жизнь города. Этот мистический пласт текста в рассмотренном и других рассказах автора мастерски сочетается с реалистическим описанием социальной жизни и исторических событий. Отметим, что с оригинальным художественным выражением подсознательно-мистического восприятия Баку встречаемся и в рассказе-миниатюре Л.Аскерова «Любовь великого физика» (4). Рассказ о том, как ровно через 45 лет после переезда из Баку в Москву великий физик, лауреат Нобелевской премии Лев Давидович Ландау попадает в тяжелую авткатастрофу: «Машина,

в которой ехал академик, в один миг превратилась в груды дымящегося железа... Его извлек оттуда лейтенант ГАИ. Ландау открыв замутившиеся глаза и, глядя в упор на милиционера, сорвавшимся на фальцет голосом выкрикнул:

- Гони, проклятый ворон!... Гони на Карантинную!

Позже один из родственников пролил свет на странную просьбу умиравшего учёного.

- Это он о Баку. Там на улице Карантинной жила первая Львушина любовь...

Лучшие светила медицины вернули академика к жизни. Чуть ли не заново сшили его. И каково же было их удивление, когда, придя в себя, он сказал:

- Зачем?.. Мне было там хорошо...»

Таким образом, мифологизированный образ города Баку, который по своей семантике синонимичен образу «дома» и «берега», с одной стороны, предстает как духовная категория и символ сакрального пространства, выражающий подлинную сущность, сокровенные чувства героя. Этот мистический хронотоп, однако, служит в русскоязычной прозе Азербайджана также художественному анализу социально-нравственных вопросов современности. Поэтому воссозданию мифологизированного образа Баку в произведениях русскоязычных авторов служат также историческо-культурные реалии, колоритные элементы, этнографические и этно-психологические детали.

ЛИТЕРАТУРА

1. azeribooks narod/beginners/adelya_imanova/lyubov_tayni.htm
2. <https://www.proza.ru/avtor/immada&book=2#2>
3. Azeribooks.narod.ru/proza/askerov/dom_ivetty. Htm
4. Azeribooks.narod.ru/proza/askerov/dom_ivetty. Htm

XÜLASƏ

MÜASİR AZƏRBAYCAN RUSDİLLİ BƏDİİ ƏDƏBİYYATININ SOSIAL-MƏNƏVİ TEMATİKASI

Abdullayev A.N.

Açar sözlər: kosmopolitizm, "balaca adam", qloballaşma, mənəvi dayaqlar, meşşan təfəkkür, erməni millətçiliyi, fələk

Məqalədə öz yaradıcılığında müasir Azərbaycan cəmiyyətinin ən kəskin sosial-mənəvi problemlərini ön plana çəkən rusdillli Azərbaycan yazıçıları A.İmanova və L.Əsgərovun əsərləri təhlil olunur.

SUMMARY

SOCIO-MORAL THEME OF MODERN RUSSIAN LANGUAGE ARTISTIC LITERATURE OF AZERBAIJAN

Abdullayev A.N.

Key words: cosmopolitanism, "little man", globalization, moral support, merciless thinking, armenian nationalism, fate.

The works of Russian language Azerbaijani writers A.Imanova and L.Asgarov who raised the acute socio-moral problems of contemporary Azerbaijani society in their creations are analyzed in the article.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	24.01.2018
	Son variant	19.03.2018

UOT 82.0

VAQİF SƏMƏDOĞLUNUN “YUMURTA” PYESİNİN BƏDİİ–KOMİK ASPEKTLƏRİ**SƏTTAROVA AYGÜN AYDIN qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, doktorant*aygun201182@gmail.com*Açar sözlər: komediya, bədii plan, komik, yuxu, yumurta*

V.Səmədoğlu Azərbaycan dramaturgiyası tarixinə daha çox bir komedioqraf kimi düşmüşdür. Xüsusilə, ədibin müstəqillik dövrü dramaturgiyasında bu janr aparıcı yer tutur. Onun bu dövəndə yazdığı “Generalın son əmri” (1998), “İntihar” (1995), “Yaşıl eynəkli adam - 2” (1999), “Yumurta” (2003) pyeslərinin hər birində komik xətt var. O da düzdür ki, ümumiyyətlə, müstəqillik dövəmində komediya dramaturgiyada ən aparıcı janra çevrilmişdi. Ancaq, fikrimizcə, V.Səmədoğlunun bu janra müraciəti dramaturgiyamızın ümumi tendensiyası ilə əlaqəli deyildi. Bu, dramaturqun istedadının üslubu tərzı idi. Bir fakta diqqət edək ki, V.Səmədoğlu hələ sovet dövəmində dramaturgiyaya komediya ilə gəlmişdi. Ədibin bu janra müraciətinin digər səbəbi isə onun ictimai həyata müxalif mövqeyi, milli, bəşəri problemlərin kədərinə köklənən yazıçı ovqatı idi. Məlumdur ki, komediya gülə-gülə ağlayanların janrıdır, onun tənqidi məzmun və mövqeyi digər janrlardan kəskindir. “Komediya janrında yazılmış əsərlər həyatın gülünc və eybəcər təzahürlərini əks etdirib, onlara qarşı tənqidi münasibət yaradır. Onlar bu münasibəti güldürmək vasitəsi ilə yaradır. Komedyadakı gülüş eyni zamanda həm idrak, həm də mühakimə, həm tənqid, həm də tərbiyə vasitəsidir. Bu janr öz mənşəyindən, “komediyanın atası” Aristofandan başlayaraq cəmiyyəti düşündürən məsələlərin həllində, ideya toqquşmalarında mübariz rol oynamışdır. Komediyanın məqsədi yalnız tənqid deyil. Müəlliflər dolayısı ilə və nəticə etibarilə öz əsərlərində müsbət idealları təsdiq edir” [1, s.191].

V.Səmədoğlunun sovet dövəmində yazdığı komediyaların komik planı şəxsi-intim münasibətlər üzərində qurulmuşdu. Diqqət edək ki, “Bəxt üzüyü” və “Yaşıl eynəkli adam-1” kimi keçən əsrin səksəninci illərində yazdığı komediyalarında dramaturq ailə, qonşuluq və qohumluq münasibətlərini komik məzmun üçün material seçmişdir. Ancaq onun doxsanıncı illərdən bu yana yaratdığı komediyalarında komik xəttin əsas məzmunu ictimai məsələlərə söykənir. Baxmayaraq ki, bu əsərlərdə hadisələr ictimai müəssisədə deyil, ailədə, məişət şəraitində baş verir, bədii problemin ictimai çəkisi güclüdür.

V.Səmədoğlu son komediyası olan “Yumurta” pyesində isə bu çəki ağırlaşdığı kimi, bədii gülüş də kəskinləşir. Bu əsərin komik motivi “İntihar” pyesinin komik motivi ilə oxşardır. Belə ki, “İntihar”da dramaturq ölümün, “Yumurta” da isə doğuluşun komediyasını verir. Bu əsərlərdə bir-birinə zidd bu iki hadisəni birləşdirən nədir? Hər iki pyesdə dramaturq göstərir ki, insanlar çox əlamətdar həyat faktlarının özünə, onun mahiyyətinə qarşı laqeyddirlər. Onların qəlbində nə kiminsə ölümünün kədəri, nə də kiminsə dünyaya göz açmasının sevinci var. Nəinki bu insanların sevinci, kədəri yoxdur, sanki onların heç, ümumiyyətlə, qəlbi yoxdur, onlar yalnız bir beyinə malikdirlər ki, bu beyin də nəyin yaxşı, nəyin pis olması yox, nəyin gəlirli, nəyin gəlirsiz olması üzərində düşünür. Hər iki pyesin qəhrəmanları bir çaxnaşma içərisindədirlər, bütün bu çaxnaşma-vurnuxma isə ondan ötrüdür ki, qazanc əldə etsinlər. “İntihar” pyesinin qəhrəmanları bu qazancı Azərin intiharında, “Yumurta” pyesinin personajları isə Durnanın qeyri-adi doğuşunda tapırlar.

“Yumurta” və “İntihar” pyesləri yalnız motivinə görə deyil, həm də bədii strukturuna görə də kəşifir. Hər iki əsərdə hadisələr bir evdə cərəyan edir. Ancaq bu ev oxucuya bir ailəni, onun

məişətini görünləmir. İstər “İntihar” pyesində təsvir olunan Azərin evi, istərsə də “Yumurta” komediyasında Şahinlə Durnanın birotəqlı evi bütöv bir cəmiyyətin mənzərəsini oxucuya təqdim edir. Hər iki əsərdə V.Səmədoğlu cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini bir bədii məkandan – evdən keçirir.

Hər iki evdə ev sahibləri bir-birinin ardınca gəlib-gedən üzlü “qonaq”ların əlindən dinclik tapa bilmirsə də, müəllif bu bədii strukturda cəmiyyəti bürüyən ciddi ictimai nöqsanlara açar tapa bilir. Bədii strukturun bu formasına Elçinin “Mənim ərim dəlidir” komediyasında da rast gəlirik. Demək, bu struktur müstəqillik dövrü dramaturgiyamız üçün xarakterikdir.

V.Səmədoğlu “Yumurta” komediyasında özünün və digər komedioqrafların yaradıcılığında sınıanmış bədii struktura yenidən müraciət edir. Müəllifi bu struktura təkrar müraciətə sövq edən nədir? Bir bədii məkana müxtəlif zümərənin nümayəndələrinin toplanması dramatik janrın əsas tələbinə uyğun olaraq, məkanın darlığını, məzmunun isə genişliyini yaradır. Bu strukturun bədii planı dramatik tələblərə cavab verdiyi kimi komik məzmunu da güclüdür. Personajlar üçün bu məkana – evə gəliş gəlir əldə etmək məqsədi daşıyarsa, dramaturq üçün bu bir bədii üsuldur. Bu üsuldən istifadə edərək müəllif oxucusuna cəmiyyəti təqdim edir. V.Səmədoğlu bu təqdimatı artıq “İntihar” pyesində keçirsə də, görünür, bunu bitmiş bir iş hesab etməmiş, səkkiz il sonra yenidən bu məsələyə qayıtmışdır. Beləliklə, biz “Yumurta” komediyasında ictimai problemlərin daha yeni qatları, zümərələrin isə daha yeni cizgiləri ilə tanış oluruq.

Müəllif komediyanın bədii planını gizli bir xətt üzərində qurmuşdur. Oxucu əsərin əvvəlində qeyri-adi bir situasiyanın şahidi olur. İlk övladlarının yolunu gözləyən Şahinlə Durnaya məlum olur ki, onların övladı dünyaya bütün bəşər nəsli kimi gəlməyəcək, o, quş kimi yumurtadan çıxacaq. Əsərdə bütün baş verənlər elə bu yumurta əhvalatı üzərində qurulur. Dramaturq bu qeyri-adi yumurta əhvalatı ilə oxucusunu tanış etməzdən əvvəl elə pyesin girişində onun diqqətini yumurtaya cəlb edir. Hələ dünyaya göz açacaq övladının vəziyyətindən bixəbər olan Şahin televizor qarşısında əyləşib reklama baxır. Reklamda deyilir: “Hər şey sağlam yumurtadan başlanır...” [2, s.235]. Yaxud bazarlıq edib evə dönən Durna yumurta alıb və onun köməyinə gələn ərinə tapşırır ki, “Yavaş, yumurtaları yerə salarsan” [2, s.235].

İlk baxışda təsadüfi görünən bu nüanslar əslində müəllifin məqsədli şəkildə komediyanın bədii planına daxil etdiyi detallardır. Bununla dramaturq yumurtanın Şahinlə Durnanın həyatında oynayacağı rola işarə edir. Sonrakı etaplarda müəllif əsərin planını elə bir xətt üzrə inkişaf etdirir ki, oxucunu bütün pyes boyu baş verənlərin məna-mahiyyətinə varmaq intizarı tərk etmir. O, xüsusi bir maraqla bədii sonluğu gözləyir. Bədii sonluğun sadə bir həlli isə oxucu intizarına son qoyduğu kimi, situasiyanın komikliyini də artırır. Sən demə, bütün baş verənlər doğum evində həyat yoldaşının doğuşundan xəbər gözləyən Şahinin yuxusu imiş. Bu tip bədii plan komediya janrı üçün xarakterikdir.

Düzdür, bədii strukturda yuxugörmədən müasir Azərbaycan dramaturgiyasında yalnız komediya janrında istifadə edilməmişdir. Bu tip bədii plana Firuz Mustafanın “İlgim” dramında da rast gəlirik. Ancaq janrından asılı olmayaraq hər iki əsərdə bu, oxucunu baş verənlərin məntiqinə inandırmaq məqsədi ilə seçilmiş bir bədii plandır. Həm də yuxu elə bir bədii məkandır ki, bədii təxəyyül burda daha sərbəst hərəkət edə bilir. Məlumdur ki, milli dramaturgiyamız müstəqillik dönməndə bədii-realistik plandan bədii-fantastik plana meyil etdi. Yuxugörmə də bu bədii planda istifadə olunan üslullardan biridir.

V.Səmədoğlu “Yumurta” komediyasında ayıqlıqda baş verməsi mümkün olmayan hadisəni əsərin bədi-komik planına daxil edərək reallığı təsvir etməyə, onun acı mənzərəsini bədii gülüşün xoş ovqatında verməyə çalışmışdır. Bu əsərdə gülüşün bədii gücü özünü kifayət qədər göstərə, tənqidi məzmunu dolğunlaşa, estetik mahiyyəti isə bədii ifadəsini tapa bilmişdir. Hegel yazırdı: “Gülüş ancaq anlaq təzahürüdür, adamların bu cür kontrastı başa düşmələrinin və özlərini ondan yüksəkdə dərk etmələrinin əlamətidir” [3, s.367]. V.Səmədoğlunun “Yumurta” komediyasındakı bədii gülüş məhz Hegelin vurğuladığı anlaq təzahürü kimi meydana çıxmışdır. Dramaturq yaşadığı cəmiyyətdə mənəvi deqradasiyanın qarşısızalmaz bir proses kimi getdiyini görür, dərk edir və bunu öz əsərində bədii gülüşün dili ilə ifadə edir.

Teatrşünas Məryəm Əlizadə yazır: “Komediya ilə, ümumiyyətlə, ehtiyatlı olasan: doyunca gülürsən, həyatın “mənfi halları”na, “mənfi obrazları”na istehza edirsən və.. birdən kənar (ya içindən – fərqi yoxdur) səs eşidirsən: “Kimə gülürsən? Özünə gülürsən...” [4, s.11].

Kimdi bu özümüzünkülər? XIX əsrdə M.F.Axundzadənin yaradıcılığında bunlar Hacı Qara, Məstəli şah, XX əsrin əvvəllərində C.Məmmədquluzadə komediyalarında Şeyx Nəsrullah, doğma analarının kitabından bixəbər, yad kitablara sitayiş edən qardaşlar idisə, XXI əsrdə V.Səmədoğlunun “Yumurta” pyesində Durnanın doğacağı yumurtadan istifadə edib “Nobel” mükafatı almaq istəyən Professor, ərinə vəzifəyə keçirmək, dördotaqlı mənzil almaq istəyən Qonşu, özünün siyasi karyerasını artırmaq məqsədi güdən partiya rəhbəri Daday, klip çəkdirmək istəyən Gitaralı oğlandır.

V.Səmədoğlu komediyanın bədii-komik planını onların hər birinin təqdimatı üzərində qurur. Onlar Durnanın yumurtlayacağını eşidib, bu hadisədən öz mənfəətləri üçün istifadə etmək xəyalı ilə onu dilə tutduqca əslində özlərini oxucuya təqdim edirlər. Dramaturq personajların oxucuya bu təqdimatını əsərdə komik xəttin inkişafına planlaşdırmışdır. Komediyanın bu tip bədii-komik planı mükəmməl struktur formalaşdırdığı kimi, dərin də məzmun yaratmışdır. Çünki oxucu bu əsərdə kimə və nəyə güldüyünü çox dəqiq bilir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə V.Səmədoğlunun “Yumurta” komediyasının bədii strukturu araşdırılır. Komediyanın strukturunda dramaturqun qurduğu bədii-komik planın elmi-nəzəri şərhı verilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən V.Səmədoğlu dramaturgiyasının tədqiqatçıları, həmçinin komediya janrının tədqiqatçıları istifadə edə bilərlər. Məqalənin elmi-nəzəri bazası həm də ondan nəzəri tədqiqatlarda istifadə etmək imkanı verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məhərrəmov İ. Komediya yaradıcılığı və komiklik kateqoriyası // Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal) №1. Bakı: 2011, 200 s.
2. Səmədoğlu V. Dramaturgiya: 2 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2014. 272 s.
3. Гегель Г.В.Ф. Эстетика, в 4 томах, т.3, М.: Искусство, 1971, 622 с.
4. Əlizadə M. Elçin fenomeninin Azərbaycan milli teatr prosesinə təsiri. Elçin. Pyeslər. Bakı: Çarşoğlu, 2012, 943 s.

РЕЗЮМЕ

ХУДОЖЕСТВЕННО-КОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПЬЕСЫ ВАГИФА САМЕДОГЛУ “ЯЙЦО”

Саттарова А.А.

Ключевые слова: комедия, художественный план, комический, сон, яйцо

В статье проводится анализ художественно-комического плана пьесы видного представителя азербайджанской драматургии периода независимости В.Самедоглу «Яйцо». Дается научно-теоретический комментарий литературно-комического плана в структуре комедии.

SUMMARY

ARTISTIC-COMIC ASPECTS OF V.SAMADOGLU'S “EGG” COMEDY

Sattarova A.A.

Key words: comedy, art-plan, comic, dream, egg

This article is about research of artistic-comic plan of “Egg” comedy written by V.Samadoghlu, one of the famous representatives of our drama of independence period. Methods and ways used by author are shown as details of comic structure.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 29.06.2017
Son variant

UOT 83.091

ƏDƏBİ TƏNQİD TARİXİMİZİN YARADICILARININ ELMİ İRSİNƏ MÜASİR BAXIŞ

ZEYNALOVA RƏQSANƏ HİDAYƏT qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dissertant

rqsan@mail.ru

Açar sözlər: Ş.Salmanov, ədəbi tənqid, ədəbiyyatşünaslıq, H.Zeynallı

Şamil Salmanovun ədəbiyyatşünaslığımızdakı ən böyük xidmətlərindən biri də tənqid tariximizin yaranması, təşəkkülü və ayrı-ayrı mərhələləri, ədəbi şəxsiyyətləri haqqındakı elmi-ədəbi fəaliyyətidir. Xüsusən, onun tənqid tariximizdə izi, mövqeyi olan ədəbi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı xeyli sayda məqalələri, portret-oçerkləri var. Diqqət etsək, görərik ki, bu şəxsiyyətlərin sırasında tənqid tariximizin yaradıcıları, sonrakı inkişaf mərhələlərində müstəsna xidmət göstərənlərdir. M.F.Axundzadə, Ə.Nazim, H.Zeynallı, M.Rəfil, M.Arif, M.C.Cəfərov, K.Talibzadə, B.Nəbiyev və başqalarının yaradıcılığını o peşəkar tənqidçi qələmi ilə hərtərəfli, fundamental səviyyədə əhatə edə bilmişdir. Həmin məqalələr, portret-oçerklər bir neçə yönümdən əhəmiyyətlidir; birincisi, həmin ədəbi şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyəti elmi ictimaiyyətə çatdırılıb; ikincisi, ayrı-ayrı tənqidçilərin elmi-ədəbi irsi kontekstində tənqid tariximizin mərhələləri tədqiqata gətirilib; üçüncüsü, mükəmməl tənqid tariximizin yaranması üçün ilkin şərtlər yerinə yetirilmiş olub.

Bildiyimiz kimi, milli ədəbi tənqidin ədəbi prosesə fəal qoşulması XX əsrin 20-30-cu illərinə təsadüf edir. H.Zeynallı, Ə.Nazim, M.K.Ələkbərli, M.Arif, M.Hüseyn kimi professional ədəbiyyat tənqidçiləri ədəbi prosesdə tənqidin mövqeyini layiqincə təmsil edir, ittifaq miqyasında ədəbiyyatımızın qayğısına qalırdılar. Şamil Salmanov müxtəlif illərdə yazdığı məqalələrində onların ədəbi-tənqidi irsinin spesifik xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirmişdir. O, “Tənqidçinin görüşləri” məqaləsində Hənəfi Zeynallının tənqid irsinə müraciət edib.

Şamil Salmanov belə bir fikir irəli sürür ki, H.Zeynallı əsrin əvvəllərində mətbuatda çıxış etsə də, professional tənqidçi kimi fəaliyyəti 1920-1930-cu illərə təsadüf edir. Ən yaddaqalan məqalələri istedadlı dramaturq H.Cavidin əsərləri ilə bağlıdır. 1923-1926-cı illərdə yazdığı bu məqalələrində H.Cavidin əsərlərindən müasir ədəbiyyatın ən parlaq səhifələri səviyyəsində söz açır, onları müasirlik təfəkkürü kontekstində təhlilə cəlb edirdi. Bu da maraqlıdır ki, “Peyğəmbər” əsəri istisna olunmaqla, təhlilə cəlb etdiyi “Şeyx Sənan”, “Maral”, “Şeyda” inqilabdan əvvəl yazılmışdı. Lakin təəssüf ki, dövrün tənqidi bu maraqlı əsərlərə vaxtında qiymət verməmişdi. İlk dəfə idi ki, H.Zeynallı H.Cavid yaradıcılığına layiq olduğu qiyməti verirdi. Halbuki bir sıra marksist tənqidçilər dahi şairi burjuva sənətkarı hesab edir, onun əsərlərinin təhlilində vulqar-sosioloji təhriflərə yol verirdilər. H.Zeynallı isə bu cür ifrat, valyuntarist meyillərdən yüksəkdə dayanmağı bacarırdı.

Şamil Salmanova görə H.Zeynallı H.Cavidin dramaturgiyasına ona görə yüksək qiymət verməyi bacarırdı ki, o, dramaturgiyanın fəlsəfi-estetik əsaslarını yaxşı bilirdi, sənətin, ədəbiyyatın əzəli vəzifəsini vaxtında duya bilmişdi. H.Zeynallı H.Cavidin ayrı-ayrı əsərlərini təhlil etdikdən sonra əsərlərinin poetikası haqqında ümumiləşdirici fikirlərə konkret əsərlərin təhlilindən sonra gəlib çıxırdı. Bu cəhətdən Şamil Salmanov H.Zeynallının tənqidini A.Şaiqin ədəbi-tənqidi irsinə yaxın hesab edirdi. “H.Zeynallının bədii əsərə bu dərəcədə dərin və hərtərəfli marağı əsassız deyildi, bu, onun bədii əsər konsepsiyası ilə, bədii ədəbiyyatın ədəbiyyat tarixində, yaradıcılıq prosesindəki mövqeyi barədə görüşləri ilə bağlı bir məsələ idi” – deyən Şamil Salmanov qətiyyətlə bildirirdi ki, bədii əsər öz müəllifinin yaradıcılığında və bütövlükdə ədəbi prosesdə əsas məqamdır, yaradıcılıq prosesinin zəruri nəticəsidir, bədii yaradıcılıqdan kənarında yaradıcılıq prosesi yoxdur.

XX əsr Azərbaycan tənqidinin təşəkkülündə, bəllidir ki, M.Arifin xidmətləri böyükdür. 1920-ci illərin sonu 1930-cu illərin əvvəllərində ədəbi tənqiddə gələn M.Arif tənqidimizin professionallıq keyfiyyətlərinin yüksəldilməsində xeyli iş görüb. Bu səbəbdən ona həsr etdiyi məqaləsini Şamil Salmanov “Əsrin tənqidçisi” adlandırır. Şamil Salmanov 1920-1930-cu illər tənqidinin bu səviyyəyə yüksəldilməsində M.Arifin müstəsna xidmətlər göstərdiyini təsdiq edir. Lakin eyni zamanda bir tənqidçinin görkəmli bir ədəbi şəxsiyyət kimi yetişməsinə mərhələlərlə izləyir. Tənqidçi haqqında tam təsəvvür əldə edirik”.

Məqalədə göstərilir ki, M.Arif milli ədəbi tənqiddə əsasən 1920-ci illərin sonu 1930-cu illərin əvvəllərində gəlib. Həmin illərdə dərc etdirdiyi “Bolşevik şeiri uğrunda”, “Lirikadan epasa doğru”, “Əbülhəsənin “Yoxuşlar” romanı”, “Yüksəliş yollarında”, “Müşfiqin poemaları” adlı məqalələrində dövrün ədəbi prosesinin nəbzini tutmağa çalışırdı. Belə ki, iti müşahidə qabiliyyətinə malik olan tənqidçi 1930-cu illərin əvvəllərində M.Müşfiqin sürətli yüksəlişini izləyir, onun daha geniş, əhatəli mövzulara müraciət etməsini, lirikadan epasa doğru meyillənməsini müsbət hal kimi qiymətləndirirdi. O təkcə poeziyanın inkişaf xəttini izləməklə işini bitmiş hesab etmir, 1930-cu illər nəsrinin təhkiyə, üslub yeniliklərinə də münasibət bildirirdi. Şamil Salmanov Ə.Əbülhəsən nəsrinə müraciətin əsasında ictimai-ədəbi zəmin dayandığını da yada salırdı. Bu yolla tənqidçi nəsrin təkamül xəttini üzə çıxarırdı. M.Arif yazıcının ayrı-ayrı hekayələrinin təhlilində yeni bir cəhəti üzə çıxarmağı bacarırdı. “Yoxuşlar” romanının geniş, müfəssəl təhlilini verən M.Arif onun nəsrinə xas olan xüsusiyyətləri açıqlayırdı. Yazıcının hekayələrinə münasibətdə də eyni tendensiya davam etdirilirdi. Məsələn: “Sofi” hekayəsində, psixologizmin spesifikasiyası haqqında konkret fikirlər söyləyirdi. M.Arif, M.C.Paşayev yaradıcılığının təhlilində də orijinal mövqedə dayanmış, “Dirilən adam” romanında nəsrimizin uğurlarını görməyi bacarmışdı.

Şamil Salmanov bunu da yüksək qiymətləndirirdi ki, M.Arif həmişə ədəbi tənqidinin yüksəldilməsində, müstəqilliyinin qorunmasına çalışıb. O, yaxşı başa düşürdü ki, tənqid bədii yaradıcılığı əvəz edə bilməz. Bu mövqedən çıxış edən bəzi yazıçılar tənqiddə barmaqarası baxır, tənqidçinin qeydlərinə əhəmiyyət vermirdilər. Ancaq M.Arif bu mövqe ilə qətiyyətlə razılaşmır, 1941-ci ildə yazdığı məqalələrinin birində “tənqid də yaradıcılıqdır” fikrini irəli sürür, hətta 30 il keçəndən sonra bir daha bu məsələyə qayıdaraq M.Arifin ədəbi- tənqidi irsindən yazmaqla yanaşı, Şamil Salmanov həm də tənqidi düşüncənin metodologiyası, ədəbi konsepsiyası haqqında düşünürdü: “Tənqiddə indi dərin elmi dünyagörüş və metodologiya çatmır ki, bu da bizi tənqid tariximizin böyük, misilsiz ənənələri üzərində düşünməyə vadar edir. Halbuki tənqid müəyyən dünyagörüşünə, ideya-siyasi təfəkkürə əsaslanmadan üzərinə düşən vəzifəni, qarşısına qoyulan vəzifəni yerinə yetirə bilməz” [3].

Tənqidçinin Kamal Talıbzadənin həyatı, elmi irsi ilə bağlı yazdığı məqalələrində, monoqrafiyasında da bu özünü göstərir. “Tənqidimizin cəfakeşi” məqaləsində biz bunu bir daha yəqin etdik. Monoqrafiyada K.Talıbzadə, M.Rəfili, F.Qasımzadə, H.Araslı, M.Cəlal, M.Hüseyn, M.C.Cəfərov, Ə.Sultanlı və b. sonra gələn gənc tənqidçilər nəslinə mənsub hesab olunur. Xatırladırlar ki, o, ədəbiyyatşünaslığa əsasən 1950-ci illərdə gələn tənqidçilər nəslinə mənsubdur. Bu elə bir dövr idi ki, ədəbiyyatşünaslıqda milli ədəbiyyat tarixini yaratmaq zərurəti meydana çıxmışdı. Həmin dövrdə milli ədəbiyyatın mükəmməl tarixini yaratmaq mümkün olmamışdı. XVII-XVIII əsrlərdə Avropada mükəmməl ədəbiyyat tarixlərinin yaranmasına rəğmən, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu vəzifə 1950-ci illərdə də gerçəkləşməmişdi. Çünki ayrı-ayrı sənətkarlar haqqında mükəmməl monoqrafiyalar ortaya qoymadan sanballı ədəbiyyat tarixi yaratmaq mümkün deyildi. Buna görə də 1950-ci illərdə ədəbiyyatşünaslığa gələnlərin əksəriyyəti monoqrafik tədqiqatlara üstünlük verdi. Kamal Talıbzadə də dövrün ədəbiyyatşünaslığın qarşısına qoyduğu vəzifəni yaxşı dərk edirdi. Odur ki, o da ilk tədqiqatlarına fundamental məsələlərdən başladı. İlk uğuru isə Azərbaycan romantizminin yaradıcılarından birinə həsr olunan “Abbas Səhhət” monoqrafiyası oldu. Şamil Salmanov bildirir ki, buna qədər A.Səhhət yaradıcılığından bəhs edən məqalələr, portret-oçerklər yazılmışdı, lakin bütün bunlar romantizmin görkəmli simasının

ədəbiyyat tariximizdəki mövqeyini dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan vermirdi. Bu ədəbi-tarixi missiyanı K.Talibzadənin “Abbas Səhhət” monoqrafiyası həyata keçirdi.

K.Talibzadə, bir qayda olaraq, hansısa bir sənətkarın yaradıcılığından məqalə və monoqrafiya yazmaqla kifayətlənmir, bununla müvazi olaraq mövzu ilə bağlı mətbuata məqalələr yazır, kitablar nəşr etdirirdi. Hətta S.Vurğun bu monoqrafiyanı “gözəl bir tədqiqat əsəri” hesab edirdi. Bu da faktır ki, Ə.Mirəhmədovun “M.Hadi” və “A.Şaiq”, K.Talibzadənin “Abbas Səhhət” monoqrafiyasından sonra Azərbaycan romantizminin tipologiyası bədii-estetik sistemi ilə əlaqədar maraqlı, məzmunlu əsərlər yazıldı, bu sahədə boşluqlar müəyyən dərəcədə dolduruldu. Ancaq onu da qeyd edək ki, 1950-ci illərdə romantizmin hərtərəfli, fundamental tədqiqatını obyektivliyə yaxın mövqedən araşdırmağa imkan yox idi. Ə.Mirəhmədovun da, K.Talibzadənin də monoqrafiyalarında bunu aydın görmək olur. Əgər ədəbiyyatşünaslıq 1950-ci illərin sonunda və 1960-cı illərin əvvəllərində bu vəzifəni görməsəydi, üçcildlik ədəbiyyat tarixinin yaranmasına ciddi bir ehtiyac yox idi. Görünür, o illərin ədəbiyyatşünasları bunu hiss etməmiş deyildilər və 1950-ci illərdə bir neçə romantik haqqında tədqiqatların, əsərlərin yazılması, nəhayət, bir qədər sonra H.Cavid haqqında məqalənin və M.Cəfərin monoqrafiyasının meydana çıxması növbəti ədəbiyyat tarixinin yazılmasına stimül verdi. Şübhəsiz ki, 1950-ci illərdə nəşr olunan bu monoqrafiyalarda dövrün ictimai-mədəni mühitindən gələn nöqsanlar da özünü göstərirdi: “Çünki hələ qeyd olunan əsərlərdə də, o cümlədən K.Talibzadənin monoqrafiyasının ilk nəşrində də romantizmə köhnə münasibətin müəyyən üstünlüklərini görmək olardı. Ancaq bu cəhətlər monoqrafiyanın əhəmiyyətini qətiyyənlə azalda bilməzdi, hər şeydən əvvəl ona görə ki, o, A.Səhhət kimi bir şairin yaradıcılığını hərtərəfli, dövrlə, ədəbi proseslə canlı əlaqədə təqdim etmək yolunda yazılmış ilk tədqiqat idi, ikincisi, burada dövrün romantik ədəbiyyatına, romantik poetikasına münasibəti yeniləşdirmək təşəbbüsü duyulurdu” [3].

Şamil Salmanovun daim elmi-ədəbi irsinə qayıtdığı ədəbiyyatşünalardan biri də M.Rəfilidir. Məlumdur ki, M.Rəfilinin yaradıcılığa şeirlə başlayıb, 1920-ci illərdə sərbəst vəzində yazdığı əsərləri ilə milli ədəbiyyatda novator poeziyanın əsasını qoyanlardan biridir. Eyni zamanda klassik və müasir ədəbiyyatımızın əsas ədəbi simalarının həyat və yaradıcılığı, milli poeziyanın spesifikasiyaları haqqında qiymətli əsərlər yazıb. 1920-1930-cu illər tənqid və ədəbiyyatşünaslığı ilə bağlı olduğu üçün Ş.Salmanov daim onun elmi-ədəbi fəaliyyətini diqqətdə saxlayıb. “Müasirlik mövqeyindən” kitabında isə “Mikayıl Rəfilinin” sərəhşöhəl məqaləsində onun yaddaqalan ədəbi portretini tamamlayıb, yeni ədəbiyyat, müasir poeziya, yeni estetik dünyagörüşü ortaya qoymaq baxımından əsərlərini təhlilə cəlb edib. Şamil Salmanov onun klassik və müasir ədəbiyyatın fundamental problemlərinə daim müdaxilə etməsini tənqidçilik ehtivası ilə əlaqələndirir. Bütün bu əsərlərdə o, orijinal mühakimələr, ədəbi prosesi təlatümə gətirən tezislərlə çıxış edirdi, ictimai-tarixi hadisələrə yeni mövqedən yanaşırdı. N.Gəncəvi, M.F.Axundzadə, M.Ş.Vazeh, A.Bakıxanov, N.Nərimanov haqqında yazdığı əsərlərini isə xüsusi olaraq fərqləndirirdi. Şamil Salmanov bu qənaətdədir ki, bütün hallarda o, Avropa ədəbiyyatşünaslığı səviyyəsində fikir söyləyir, hər bir ədəbi hadisəyə müasirlik baxımından qiymət verirdi. Xüsusən, N.Gəncəvinin həyat və yaradıcılığını təhlil edən “Nizami Gəncəvi (dövrü, həyatı, yaradıcılığı)” əsəri ümumittifaq miqyasında orta əsrlərin bu humanist şairinin tanınmasına səbəb olmuşdu: “Mikayıl Rəfilinin Azərbaycan klassiklərinin həyatı və yaradıcılığına dair elmi tədqiqat əsərləri, çoxlu məqalələri, klassik irsimizin problemlərinə həsr olunmuş çıxışları bunu deməyə imkan verir ki, o, öz xalqının bədii mədəniyyətinə, ictimai-tarixi fikrinə həssaslıqla yanaşan bir ədəbiyyatşünas olmuşdur” [4, s.46].

Şamil Salmanovun ədəbi tənqidimizə, tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarımıza verdiyi qiymət obyektiv mövqedən bildirilib. Haqqında bəhs etdiyi şəxsiyyətlərin bir qismi müəllimləri, digər qismi isə sənət dostlarıdır. Bütün hallarda o, tədqiqat predmetinə xüsusi həssaslıqla yanaşmış, hər kəsin ədəbiyyat tariximizdəki mövqeyini düzgün müəyyənləşdirmişdir. Bu cəhətdən portret-çerkləri də bir-birini təkrarlamır, hər bir tənqidçiyə doğru, düzgün, ədəbi irsinə uyğun qiymət verilir. H.Zeynalı, M.Arif, M.C.Cəfərov, Ə.Mirəhmədov, K.Talibzadə, Y.Qarayev haqqındakı portret-çerklərində tənqidçinin öz şəxsiyyəti, qiymət vermək bacarığı açıq-aşkar görünür. Burada

xatirələr, müxtəlif görüşlərin təəssüratı bir-birini tamamlayır, tənqid tariximizin şəxsiyyəti, ədəbi mühiti, elmi-ədəbi fəaliyyəti haqqında ətraflı məlumat alır. Bu hələ məsələnin bir tərəfidir. Digər cəhətdən tənqid tariximizin dövrləri, spesifikasi, tipoloji keyfiyyətləri haqqında da təsəvvürlərimiz genişlənir, ədəbi-tarixi prosesin mahiyyətinə nüfuz edirik.

Elmi yeniliyi: Məqalədə Azərbaycan ədəbi tənqidinin tanınmış simaları haqqında Ş.Salmanovun fikirləri ilk dəfə olaraq milli təfəkkür və yeni ədəbiyyatşünaslıq mövqeyindən araşdırılır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən ali məktəb müəllim və tələbələri, tənqid tariximizi öyrənən mütəxəssislər faydalana bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Salmanov Ş. Tənqidçinin görüşləri: Hənəfi Zeynallı-100. Ədəbiyyat qəzeti, 27 dekabr, 1996, s.2.
2. Salmanov Ş. Əsrin tənqidçisi // Azərbaycan jurnalı, Bakı, 2004, № 6, s.36-39.
3. Salmanov Ş. Tənqidimizin cəfakəşi. Azərbaycan qəzeti, 1998, № 9, s.159-163.
4. Salmanov Ş. Müasirlik mövqeyindən. Bakı: Yazıçı, 1982, s.205.
5. Salmanov Ş. Poeziya və tənqid. Bakı: Yazıçı, 1987, s.206.
6. Salmanov Ş. Tənqidçi və ədəbi proses: Akademik Bəkir Nəbiyevin ədəbi-elmi fəaliyyəti və tənqidi görüşləri. Bakı: Səda, 2001, s.154.

РЕЗЮМЕ

СОВРЕМЕННЫЙ ВЗГЛЯД НА НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ СОЗДАТЕЛЕЙ ИСТОРИИ ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКИ

Зейналова Р.Г.

Ключевые слова: Ш.Салманов, литературная критика, литературоведение, Х.Зейналлы

Статья посвящена литературной деятельности профессора Ш.Салманова в 1960-1980-е годы, отличающегося своеобразным, присущим только ему почерком в нашей литературной критике. Как известно, за время своей литературно-критической деятельности Шамиль Салманов написал сотни монографий и портретных очерков о критиках и критической литературе. В этих работах, связанных с научно-литературным наследием М.Ариффа, К.Талибзаде, Ю.Гараева и других, не только отражается жизнь и деятельность одной литературной личности, но и анализируется целый период из истории критики нашей страны. В статье широко освещаются критические статьи и монографии, написанные Ш.Салмановым после Второй Мировой войны и посвященные известным литературоведам национальной литературы. Также, к исследованию привлекается и само творчество литератора, рассматриваемое с различных аспектов.

SUMMARY

THE CONTEMPORARY VIEW TO SCIENTIFIC HERITAGE OF CRITICISM HISTORY FOUNDERS

Zeynalova R.H.

Key words: Sh.Salmanov, literary criticism, literature studies, H.Zeynalli

The article is dedicated to Professor Sh.Salmanov's literary activity in 1960-1980 who stands out in the literary criticism. As it's known, Sh.Salmanov is the author of hundreds of monographs, portrait-essays about criticism and critics in period of his literary criticism activity. In the works related to M.Arif's, K.Talibzadeh's, Y.Garayev's and others' scientific-literary heritage, not only one literary personality's life and activity have been reflected, but also a whole stage of our criticism history has been studied. The article also covers critical articles and monographs about outstanding representatives of of our literature written by Sh.Salmanov after World War II. More over, Sh.Salmanov's creation is involved in study from different prisms.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	24.01.2017
	Son variant	19.03.2018

UOT 93/94;314.045

GÖZƏLDƏRƏ FACİƏSİ**BAYRAMOV ASLAN ƏHMƏDXAN oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor
sdu.elmixeberler@mail.ru**Açar sözlər: soyqırım, deportasiya, bolşevik, müqavilə, general, terror*

Cənubi Qafqazda toplu yaşayan Azərbaycanlılar, eləcə də Anadolu türkləri zaman- zaman maraq dairələri bir-biri ilə toqquşan imperiya siyasətçilərinin qurbanı olmuşlar Rus dövlətinin müstəmləkəçilik siyasəti, eləcə də İngiltərə, Fransa, Yunanıstan, Amerika kimi dövlətlərin türklərə düşmən münasibətləri zaman-zaman azərbaycanlıları öz doğma torpaqlarında qaçqın və köçkünə çevirmiş, dəfələrlə (1801, 1828, 1854, 1878, 1914, 1918, 1948, 1988 və s.) onlar soyqırma və “köçürmə” adlı deportasiyaya məruz qalmış, 100 minlərlə günahsız insan qətl edilmişdir. Belə ki, Rusiya-İran və Rusiya-Osmanlı Türkiyəsi arasında olan müharibələrin acı və ağır nəticələri Gülistan (1913) Türkmənçay (1828, Ədirnə (1820) sülh müqavilələri ilə sona yetsə də, yenə də ən çox zərbə görən azərbaycanlılar və Anadolu türkləri olmuşlar [8, 9]. Onlar yurdlarını itirmiş, terrorçu erməni və rus birliklərinin qurbanına çevrilmişlər. Türkmənçay müqaviləsi biz azərbaycanlılara sülh, əmin-amanlıq yox, qaçqınlıq, köçkünlük, deportasiya və soyqırım gətirmişdir. Eyni xalqı ikiyə ayıraraq Araz çayını Rusiya ilə İran, Arpaçayı isə Rusiya ilə Türkiyə arasında sərhəd etmişlər. Bu hadisələrin şahidi olmuş ustad aşiq Alı Türkmənçay müqaviləsinə öz etirazını poetik duyğularla ifadə edərək bu müqaviləni imzalayanları “haramzada” adlandırmışdır.

*Əzəl gündən madər dedim,
Kürümə də, Araza da.
Cida düşdü elim eldən,
Ara kəsdi haramzadə*

Türkmənçay müqaviləsindən sonra ermənilərin Suriya, İraq, Türkiyə, İran, Krım, Bolqarıstan, Livan və digər yerlərdən toplu halda gətizdirib Azərbaycan türklərinin yaşadıkları İrəvan və Qarabağ xanlıqları, Bakı, Şamaxı, Gəncə, quberniyalarının münbit torpaqlarında yerləşdirmişlər. 1960-cı ilədək bu iş davam etdirilmişdir. Bu gün də ermənilər Suriya, İraq və digər qaynar nöqtələrdən erməniləri gətirib Qarabağ və Azərbaycanın işğal edilmiş rayonlarında yerləşdirirlər. Ermənilərin Qafqaza gətirilmələrinə rus ordusunun generalları V.Behbudov, Z.Nazbekov, L.Melikov kimi ermənilər canfəşanlıq göstərmişlər. Rus hərbi sənədlərində ermənilərin haradan və neçənci illərdə gətirilmələri təmtəraqla qeyd edilir, amma müharibə meydanında, eləcə də erməni terroru nəticəsində həlak olan Azərbaycan türklərinin hay-harayı eşidilmir [8, s.317].

Şörəyelin Gorxana kəndindən olan el şairi, Aşiq Əfkarinin “Şorayel dastanı” mənzuməsində erməni millətindən olan general V. Behbudovun Arpaçayın sağ və sol hövzəsində yaşayanlara divan tutması bir tablo kimi qarşımızda canlanır.

*Arpaçaydan əsgər olan çəkildi,
Rus topu atdı, köylər söküldü.
Behbudov baxmadı çörəyə, duza,
Vay şivən yetişdi gəlinə, qıza.*

*Erməni bir yandan, kazak bir yandan,
Çayır çəmənlərimiz doldu al qandan.
Əfkəri deyər, bu paşalar netdilər,
Necə min xanələr köçüb getdilər.*

Türkmənçay müqaviləsindən sonra çox az erməni əhalisi olan İrəvan xanlığında 1828-ci ildə ermənisiz “erməni vilayəti” yaradıldı. Bununla da gələcək “Ermənistan”ın əsası qoyuldu [7, s.21].

Cənubi Qafqazın müxtəlif yerlərində yerləşdirilən ermənilər təşkilatlanaraq XIX əsrin 20-ci illərində Türkiyədə, XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda: Bakı, Naxçıvan, Zəngəzur Qarabağ və digər yerlərdə terrorçu hərəkatlarına rəvac verdilər, həm də dəfələrlə torpaq iddiasında oldular. Onlar azərbaycanlıları öz tarixi torpaqlarından çıxarmaq üçün hər cür rəzalətə əl atdılar. Çar hökumətinin süqutundan sonra onun silah cəbbəxanasına sahib olmuş erməni general və əsgərləri daha da azğınlaşdılar.

1918-ci ilin martında düz 100 il bundan əvvəl Rusiya, Amerika, İngiltərə və Fransanın hər cür dəstəyi və Andranik, Nijde, S.Şaumyan kimi quldurların rəhbərliyi ilə ermənilər “Böyük Ermənistan” yaratmaq üçün Azərbaycan, Anadolu və Cənubi Azərbaycanın bir çox şəhər və kəndlərində etnik təmizləmə apararaq soyqırım etmişlər [4, s.114]. Eyni vaxtda İrəvan, Naxçıvan, Meğri, Dərələyəz, Göyçə, Qarabağ, Bakı, Şamaxı, Quba, Zəngəzur və digər şəhər və kəndlərdə qeyri-insani əməllər törətmiş, kütləvi qətlər, talanlar və gerçək etnik təmizləmələr həyata keçirmişlər. 1918-ci ilin mart ayında Bakı Sovetinin mandati altında fəaliyyət göstərən daşnak-bolşevik silahlı quldurları Bakı quberniyasının qəzalarında xüsusi qəddarlıq və amansızlıqla 100 minlərlə insanı məhv etmişlər.

Bu faciələrdən biri də Qərbi Azərbaycanda – İrəvan quberniyasının Abaran qəzasının Arıx Vəli icmasına daxil olan Gözəldərə kəndində olmuşdur. 1893-cü ildə Tiflisdə çap olunan “Свод статистических данных о населении Закавказского края, Ереванской губернии – 1886” statistik kitabında Abaran qəzasının Gözəldərə kəndində 506 nəfər azərbaycanlının (kitabda tatar yazılıb) yaşadığı qeyd olunur [10, s.221]. Ələyəz dağının yamacında Gözəldərə çayının dərədən çıxdığı düzən bir yerdə yerləşən Gözəldərə kəndi 1918-ci ilin Novruz bayramında erməni daşnakları tərəfindən xarabazarlığa çevrilmişdir.

1918-ci ilin Novruz bayramı ərəfəsində, Gözəldərə kəndinin kattası Nəsrulla bəy kənd adamlarını xəbərdar edir ki, ehtiyatlı olsunlar, ermənilərin kəndə hücumu gözlənilir. Beləliklə, bayrama 2 gün qalmış kəndin cavan qız-gəlinləri və ərəgən oğlanlarını Ələyəzin zirvəsinə doğru olan mağaralarda gizlədirlər. Kəndin axundu Mir Ələkbər ağa kənddə qalan qoca-qoltuq, kiçikyaşlı uşaqlar və xəstələri böyük kənd məscidinə yerləşdirmiş, ora xeyli miqdarda ərzaq və su da qoydurmuşdur. Seyid Mir Ələkbər ağa və ağsaqqallar elə düşünürdülər ki, kafir ermənilər Allahın evinə toxunmazlar. Axşam tərəfi kənd meydanına – məscidin yanına gələn erməni atlıları ilk əvvəllər məscidin həyətinə girirlər. Mir Ələkbər ağa onları qabağına çıxır və bildirir ki, ay kafir erməni, məsciddəkilər əlsiz-ayaqsız və silahsız adamlardır, siz onlardan nə istəyirsiniz axı? Əlində mauzer olan daşnak başçısı axundu itələyib məscidin içərisinə salır, haray-həşir qopsa da, kafir ona baxmır, tez məscidin böyük qapısını örtür və əsgərlərinə əmr edir ki, qapının arxasına daş yığsınlar. Əsgərlər hasardan böyük daşları gətirib qapını açılmaz edirlər. Daha sonra 3-4 daşnak əsgəri məscidin üstünə çıxıb 5-6 yerdən iri deşiklər açırlar. Sonra isə yaxınlıqdakı ot tayasından ot-küləş götürüb yandırır və deşikdən içəri tökürlər. İçəridə tüstüdən boğulan və faciə ilə yananların ah-naləsi ərəşə dirənir. Babam Məhəmmədəli Kərbəlayı Xudaverdi oğlu (1800–Gözəldərə, 1973–Təpəköy), Molla Qafar Əhməd oğlu (1888, Gözəldərə–1969, Təpəköy), Hüseyn Bağıroğlu (1880–Gözəldərə 1982–Təpəköy), Qəhrəman Qoca oğlu (1878–Gözəldərə, Təpəköy–1964), Dilbər Qəhrəman qızı (1889–Gözəldərə 1972–Təpəköy), Elləz İsmayılov (1925, Gözəldərə, 2013–Bakı), Dursun Rüstəm qızı (1910–Gözəldərə, 1982–Təpəköy), atam Bayramov Əhmədخان Məmmədəli oğlu (1916–Gözəldərə, 1990–Sumqayıt), Məmmədveli Qurbanov (1911–Gözəldərə, 2000–Gəncə)

və s. İnformatorlardan bu faciəni dəfələrlə eşitmişəm. İnformatorların söylədiklərinə görə Gözəldərədəki məsciddə 210 nəfərdən çox günahsız və silahsız insan yandırılmışdır. Onlardan yalnız bir-iki nəfəri sağ qalmışdır. Onu da qeyd edək ki, orada yandırılan yaxın adamlarının adlarını babam nəvə-nəticələrinə qoymuşdur. Məsələn: bu sətirlərin müəllifinin, qardaşlarımın, bacılarımın, əmimoğlu və qızlarımın adları həmin Gözəldərə faciəsində həlak olanların adlarını daşıyır. Digər ailələr də həmin faciədə həlak olanların adlarını yaşadırdılar. Bununla onlar bir təsəlli tapırdılar. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin 1918-ci ildə yaratdığı Fövqaladə İstintaq Komissiyasının sənədlərində də Gözəldərə kəndinin ermənilər tərəfindən yandırıldığı qeyd edilir. Ermənilər kəndin evlərini gəzərək mal-qoyunu, at-öküzü, arabaları, xalı-xalçanı, yataq dəstlərini, hətta qışda ev şəraitində kötükdə olan arıları çırparaq balını, quyulardakı taxılı və s. qarət edib arabalara yükləyir, daha sonra isə evlərə od vururlar ki, qırğından qalan gözəldərəlilər geri qayıtmazınlar. Bir neçə gündən sonra Ələyöz dağından geri qayıdanları da ermənilər əsir götürürlər. Onları İrəvana aparıb orada xan nəslindən olan Alı xana verir və erməni əsirləri ilə dəyişirlər. Deyilənə görə, xan nəslindən olan Alı xan onları və digər qaçqınları Göy məscidin həyətidəki hücrələrdə yerləşdirir, onlara çörək norması da vermiş. Dini təhsili olan və gözəldərəlilərə o vaxt başçılıq edən Molla Qafar söyləyirdi ki, bir gün qaçqınlarla görüşə gələn Alı xan ondan soruşur ki, Molla Qafar, deyirlər bolşeviklər gəlir, onların gəlməyinə razısanmı? Bolşevik və menşevikin hələ nə olduğunu bilməyən Molla Qafar elə bilir ki, gələnlər Alı xanın adamlarıdır. Ona görə də üzünü Alı xana tutub deyir: “Allah! Allah! Keşkəm tez gələlər”. Onun cavabı Alı xanı razı salmır və çıxıb gedir. Səhəri gün qaçqınlara çörək norması verilmir. Məlum olur ki, xan nəslindən olan Alı xan da istəyirmiş ki, xanlığı bərpa etsin.

Beləliklə, Gözəldərə kəndindən qaçqın düşmüş tombullu, qaraçıq, çəmənli, dadaşlı, postalcılar, pirilər, seyidlər, lahlı tayfalarının adamları gah İrəvan kəndlərini dolanır, gah da İydir və Qars tərəflərə keçir, sərgərdan həyat keçirirlər. 1922-ci ildə yenidən Gözəldərəyə qayıdırlar ki, uçub dağılmış, keçmiş evlərini bina etsinlər. Görürlər ki, ermənilər kəndə Türkiyədən gəlmiş qaba və kobud olan yezdi kürdləri və erməniləri də yerləşdirmişlər. Onlarla yola getməyin çox çətin olduğunu, erməni hakimiyyətinin daha çox yezdilər müdafiə etdiklərini görüb 1926-cı ildə iqlimi Gözəldərə ilə eyni olan Ağbabaya gəlirlər. 1917-1922-cü illərdə mübahisəli olan bu ərazi sərhəd cızılarkən, Qars müqaviləsinə görə (1921), yeni yaradılmış Ermənistanına qatılır. Etiraz əlaməti olaraq Ağbabada yaşayan qarapapaqlar hələ 1922-ci ildən Türkiyəyə üz tutmuş, onlarla kənd, Kiçik Təpəköy Sınıx, Mumuxan, Söyüdlü Tezbahar, Seldağlan, Arpa, Bozqala və s. boş qalmışdır. Mustuqlu, Oxçoğlu, Bacoğlu kəndlərində və Başkeçidin Boğazkəsən kəndində dağınıq yaşayan gözəldərəlilər tez bir yerə yığılmağa başlayırlar. Ağbabanın Böyük Təpəköy və Xırda Təpəköy kəndlərindəki boş qalmış evlərdə yerləşirlər. Böyük Təpəköy 1918-ci ilədək 4-5 icmadan ibarət olan Ağbaba nahiyəsinin mərkəzi olmuşdur. 23 kənddən ibarət olan Ağbaba nahiyəsinin pristavı bu kənddə oturarmış. Bir-birindən Arpa çayı ilə ayrılan bu kəndlərin təsərrüfatlarını 1950-ci ildə birləşdirərək 1 kənd etmişlər. Təpəköydə olan 4-5 nəfər varlı, qaçqın gözəldərəlilərin kənddə qalan boş evlərə yerləşməsinə mane olurlar. Mübahisə uzun çəkir. Nəhayət, 1930-cu ildə rayon yaradılarkən onun ilk icrakomu Hüseyn Salmanov Gözəldərə qaçqınlarına kənddə torpaq sahəsi verir, onları həmişəlik Təpəköydə yerləşdirir və kənd varlılarından bu barədə qolkağızı da alır. Kolxoz quruluşu, müharibə və s. işlərdə fəal olan gözəldərəlilər taleyin hökmünə boyun əyərək Təpəköydə (Amasiya rayonu) məskunlaşırlar. Lakin gözəldərədə doğulan yaşlı adamlar Gözəldərə deyə-deyə bir-bir dünyalarını dəyişdilər. İmkan düşəndə isə Ağbabadan 70-80 km. Aralı olan Gözəldərə kəndinin xarabalıqlarını (Artik rayonu) ziyarət edər, orada gözyaşı tökər və günahsız ölənləri xatırlayırdılar. 1940-cı ildən ləğv edilmiş kənd, Gözəldərə sahəsini Gümrü qarnizonuna atəşgah və hərbi yay düşərgəsi etmişlər.

1988-ci ilədək Təpəköydə 90 ailəni birləşdirən Gözəldərəlilər yaşayırdılar. Kəndin yarısını tombullu, qaraçuq, dadaşlı, pirilər, postalcılar, çəmənli, seyidlər, tayfaları təşkil edirdi. Gözəldərəli Qənbər Bayramov 30 il sovet sədri, Elləz İsmayılov 25 il kolxoz sədri, Kərim Rəsulov 20 il məktəb

direktoru işləyərək xeyli quruculuq işləri aparmışlar. Belə ki, ikimərtəbəli məktəb binası, klub, kitabxana, 25 çarpayılıq xəstəxana, rabitə şöbəsi, radio qovşağı, əmanət kassası, baytarlıq məntəqəsi, hamam və s. obyektlər onların və kənd adamlarının bacarıq və səyləri sayəsində yaradılmışdır. Bunlardan başqa, yaraşlıq fərdi evlər, binalar, sovxozun təsərrüfat kompleksi və s. kənd adamlarının əməyinin nəticəsi idi. Bütün bunlar kafir ermənilərə qaldı. İndi orada 5–6 erməni ailəsi yaşayır.

Gözəldərəlilər 1988-1989-cu illərdə yenə də erməni terroru nəticəsində Qərbi Azərbaycanın digər kənd və qəsəbələrində yaşayanlar kimi qaçqın düşdülər. İndi onlar Bakı, Gəncə, Şamaxı, Mingəçevir və Sumqayıtda yaşayırlar. 1918-ci ildə qaçqın düşən Gözəldərəlilərin bir qismi elə o vaxtdan Naxçıvan və Qars vilayətində məskunlaşmışlar.

Bəli, bu erməni vəhşəti nəticəsində soyqırımına məruz qalmış bir kəndin faciəsidir, qanla yazılmış tariximizdir. Hər bir uydurmadan uzaq olan tarixdir.

Azərbaycan xalq Cumhuriyyəti dövründə yaradılan Fövqəladə İstintaq Komissiyasının üzə çıxardığı həqiqətlər Sovet dövründə ört-basdır edilmiş erməni vandalizminə siyasi-hüquqi qiymət verilməmişdir. Sovetlər birliyinin süqutundan sonra 26 mart 1998-ci ildə ümummilli liderimiz Heydər Əliyev azərbaycanlıların soyqırımını haqqında Fərman imzalamışdır. Respublika Prezidentinin Fərmanında həmin dəhşətli hadisələrə adekvat siyasi qiymət verilmiş və 31 mart “Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü” elan edilmişdir. Bundan sonra bu istiqamətdə araşdırmalar aparılmış, geniş elmi konfranslar keçirilmişdir (4-10-16). MDB, eləcə də xarici ölkələrin arxivlərində ermənilərin qanlı cinayətlərini əks etdirən xeyli sayda arxiv materialları, foto şəkillər, məxfi yazışmalar və s. tutarlı dəlillər əldə edilmişdir. Azərbaycanlıların qan yaddaşı olan bu tarixi günü bir daha yada salmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycanlıların soyqırımının 100 illiyi haqqında “18 yanvar 2018-ci ildə xüsusi sərəncam imzalamışdır. Həmin sərəncamda deyilir:

- Ötən 20 il ərzində aparılmış araşdırmalar sayəsində çoxlu sayda yeni faktlar və sənədlər toplanmış, Quba şəhərində kütləvi məzarlıq aşkar olunmuşdur. Üzə çıxmış tarixi faktlar 1918-ci ilin mart-aprel aylarında və sonrakı dövrlərdə erməni millətlərinin hıyata keçirdikləri qanlı aksiyaların coğrafiyasının daha geniş və faciə qurbanlarının sayının qat-qat çox olduğunu sübut etmişdir [3].

- Göründüyü kimi, erməni millətçilərinin törətdikləri qanlı cinayətlərin üstü hələ tam açılmamışdır. Bolşevik rejimi bu hadisələrlə bağlı olan sənədlərin izini itirmişdir. Bu sahədə həllini gözləyən bir çox məsələlər vardır. Bu məsələlərin dərinliyi, gerçəkliyi arxiv sənədləri, informatorların köməkliyi və internet resursları vasitəsilə üzə çıxarılsa, Azərbaycan türklərinin ermənilərə nisbətə daha çox soyqırımına məruz qalmaları aydınlaşar. Azərbaycanda yaşayan hər bir ziyalı buna səy göstərməlidir. Səy göstərməlidir ki, məkrli düşmənimiz olan ermənilərin iç üzünü açmaq, saxtakarlıqlarını ifşa edək və bütün dünyanın diqqətini ora yönəldək. Hal-hazırda Qarabağ və daha 7 rayonumuzdan erməni işğalı nəticəsində qaçqın və köçkün olan 1 milyondan çox vətəndaşımız vardır. Qərbi Azərbaycan, Qarabağ, Ağdam, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı, Şuşa, Cəbrayıl, Laçın, Kəlbəcər və s. ərazilərdə ermənilər əsrin əvvəlində olduğu kimi, minlərlə günahsız insan qətlə yetirmiş, bununla da yenə də soyqırım törətmişlər. Bu faciənin başında Xocalı faciəsi dayanır. Xocalı XX əsrin axırlarında ermənilərin törətdiyi ən qanlı cinayətdir. Bunu unutmamağa haqqımız yoxdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. Bakı: Elm, 2008.
2. Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 26.03.1998.
3. Azərbaycanlıların soyqırımının 100 illiyi haqqında Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin 18 yanvar 2018- ci il tarixli Sərəncamı.

4. Bayramov A.A. Tarixi faciələrimiz: deportasiya, repressiya və soyqırım. Bakı: AM 965 MMC, 2015, 416 s.
5. Беженцы. (1918-1920, 1948-1952, 1988-1989), Баку: Гянджлик, 1992, 448 с.
6. Kırzioğlu Fehreddin. Kars tarihi. İstanbul: İşıl Matbaası, 1953, 640 s.
7. İrəvan tarixi. Bakı: 2010.
8. История армянского народа. Ереван: 1987.
9. Погосян А.М. Присоединение Карской области в составе России. Ереван: 1976.
10. Свод статистических данных о населении Закавказского края Ереванской губернии – 1986. Tiflis. 1891

РЕЗЮМЕ
ТРАГЕДИЯ В ГЁЗЕЛЬДЕРЕ

Байрамов А.А.

Ключевые слова: *геноцид, депортация, большевик, договор, генерал, террор*

Статья посвящена Дню геноцида азербайджанцев. В ней отражены горькие последствия Гюлистанского (1813), Туркменчайского (1828) и Адрианопольского мирных договоров, в особенности – переселения царским правительством армян на азербайджанские территории, также многочисленные кровавые преступления и этнические чистки, совершенные армянами против азербайджанцев и анатолийских турков. Подробно на основании исторических документов и свидетельств очевидцев описывается совершенный армянскими дашнаками геноцид против жителей села Гёзельдере Иреванской губернии 18 марта 1918-го года.

SUMMARY
THE TRAGEDY IN GUZELDERE

Bayramov A.A.

Keywords: *genocide, deportation, Bolshevik, Treaty, General, terror*

The article is dedicated to genocide of Azerbaijanis. Bitter consequences of Gulistan (1813), Turkmenchay (1828), Adrianople (1829) treaties, especially emigrant Armenians who were settled in Azerbaijani territories of South Caucasus by tsarist government, as well as numerous bloody crimes committed against Anatolian Turks and ethnic cleansing are shown here. Massacre committed by Armenian dashnaks in Gezaldera village of Erivan Governorate in March 18, 1918 is commented on.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	14.03.2018
	Son variant	19.03.2018

UOT 930.23

İNGİLİS TARİXÇİSİ LOURENS LOKKARTIN “NADİR ŞAH – İLKİN MƏNBƏLƏR ƏSASINDA TƏNQİDİ TƏDQIQAT” ƏSƏRİNƏ TƏNQİDİ BAXIŞ

¹BAXŞƏLİYEV ADİL BAXŞƏLİ oğlu

²MƏMMƏDLİ BƏHRAM İDRİS oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-professor, 2- dosent

konul_fd@mail.ru

Açar sözlər: L.Lokkart, Nadir şah, ilkin mənbələr, tarixşünaslıq

Vətən tarixşünaslığının qarşısında duran mühüm problemlərdən biri tariximizin qaranlıq, açılmamış səhifələrinin araşdırılması, eyni zamanda tariximizi qərəzli, zərərli təsirlərdən qorumaqdır. Bununla yanaşı, dünya tarixşünaslığında gerçək tariximizi obyektiv şəkildə işıqlandıran xarici ölkə müəlliflərinin əsərlərini də qiymətləndirməliyik. Məhz bu baxımdan Şərq tarixi üzrə tanınmış mütəxəsis, ingilis tarixçisi Lourens Lokkartın “Nadir şah – ilkin mənbələr əsasında tənqidi tədqiqat” [1] adlı əsəri diqqəti cəlb edir. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində Nadir şah Afşarın qurduğu Afşarlar dövləti tarixinin öyrənilməsi elmi əhəmiyyət və siyasi cəhətdən aktualıq kəsb edir.

XVIII əsrin I yarısı Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin iki güclü imperiya ilə üzləşməsi, toqquşması, Azərbaycanın müharibə və rəqabət meydanına çevrilməsi, Nadir Afşarın hərbi-siyasi səhnədə görünməsi, Rus və Osmanlı qoşunlarının ölkədən çıxarılması dövrüdür.

Nadir şahın etnik mənşəyi, hakimiyyəti, yürüşləri haqqında ilk dəfə Azərbaycan tarixşünaslığının banisi A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” [2, s.103] əsərində məlumat vermişdir. A.A.Bakıxanov şərq və qərb mənbələrindən istifadə edərək dövrün ictimai-siyasi hadisələrini dəqiq və obyektiv şəkildə təsvir etmişdir.

XX əsr tarixçilərindən Məhəmməd Hüseyn Quddusunin “Nadirnamə” əsəri Nadir şahın həyat və fəaliyyətinə həsr edilmişdir. Quddusunin “Nadirnamə” əsəri 1960-cı ildə Xorasanda nəşr edilmiş və 1999-cu ildə Məhəmməd Əli Müsəddiq tərəfindən farscadan Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Quddusi farsdilli mənbələrlə yanaşı, Avropa tarixçilərinin əsərlərindən də istifadə etmişdir. O, Nadir şahı ideallaşdırsa da, mənbələri gerçək kimi təqdim etsə də, dövrün tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ümumiyyətlə, Nadir şah haqqında günümüzədək müxtəlif dillərdə 35-dən çox kitab nəşr edilmişdir [3, s.3].

Sovet tarixşünaslığında Nadir şahın şəxsiyyətinə, fəaliyyətinə, birtərəfli, qərəzli mövqedən yanaşılmış, mənfə münasibət bəslənmişdir. Belə bir qərəzli mövqe və mənfə münasibət sovet dövrü tarixşünaslığının tələblərindən irəli gəlirdi.

Müstəqillik dövrünün tarixşünaslığında Nadir şahın hakimiyyət dövrünün hərtərəfli işıqlandırılmasına cəhd göstərilmiş, sanballı monoqrafik əsərlər meydana gəlmişdir [4;5].

Nadir şah Afşarın hakimiyyət dövrü tarixinə Azərbaycan və xarici ölkə tarixçiləri bir çox əsərlər həsr etsələr də, hesab edirik ki, problemin hələ də lazımı səviyyədə araşdırılmasına ehtiyac vardır. Onu da qeyd edək ki, müstəqillik dövrünə qədər Nadir şah öz xalqına yetərincə tanıtdırılmamışdır.

Azərbaycan tarixçisi Nigar Gözəlova 2004-cü ildə L.Lokkartın “Nadir şah ilkin mənbələr əsasında tənqidi tədqiqat” əsərini ingilis dilindən rus dilinə çevirmiş, 2013-cü ildə Nəriman Əbdülrəhmanov rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Hesab edirik ki, hər iki

tərcüməçinin gərgin əməyi sayəsində ərsəyə gələn tərcümə nəşrləri N.Gözəlovanın və N.Əbdülrəhmanovun vətən tarixinə olan sevgisindən irəli gəlmişdir.

Müəllif “Nadir şah ilkin mənbələr əsasında tənqidi tədqiqat” əsəri ilə Azərbaycan tarixşünaslığını daha da zənginləşdirmiş, Nadir şahı Avropada tanıtdırmış, həmçinin Azərbaycan tarixşünaslığına dəyərli bir töhfə vermişdir. Ümumiyyətlə, Nadir şahın həyatı, fəaliyyəti, fəthliyi müxtəlif dövrlərdə Qərb və Şərq müəlliflərinin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, tədqiqatın metodologiyasına əsasən hər bir tədqiqat işi tənqid, təhlil, müqayisəli təhlil və s. metodlardan istifadə etməklə aparılır. Bu baxımdan əsərin “...Tənqidi tədqiqat” adlandırılması bir qədər lüzumsuz görünə bilər.

L.Lokkart əsər üzərində işləyərkən ilkin mənbələr əsasında müqayisəli təhlillər aparmış, Nadir şahı qarşı qərəzli, əsassız fikirləri rədd etmiş, Nadirin şəxsiyyətinə və hökmdarlıq fəaliyyətinə kölgə salmağa cəhd edən bəzi Şərq və Qərb müəlliflərinə qarşı özünün ədalətli mövqeyini ortaya qoymuşdur. Bunlarla yanaşı, L.Lokkart monoqrafiyasında bəzən ilkin mənbələrdən düzgün olmayan nəticələr də çıxarmışdır.

Nadir şahı həsr olunmuş monoqrafiya, Nadir Afşarın həyatı, etnik mənşəyi, şəxsiyyəti Səfəvilərin tənəzzülü və süquta uğraması, onun əfqanlara, ruslara, osmanlılara qarşı mübarizəsi Hindistanı, Türkünəstanı, Əfqanıstanı, Dağıstanı fəth etməsindən bəhs edir.

L.Lokkart əsərə “giriş” vermədən birbaşa birinci fəslə keçir. Birinci fəsil “Səfəvilərin qurubunu və süqutu, İrana Əfqan, Rus və Türk müdaxilələri” adlanır. Bu fəsildə Nadir şahın fəthliyini, Teymurləngə oxşar cəhətlərini göstərir: “Nadir öz karyerasında Teymurun taleyini təkrar edir” [1, 5].

Tarixçi Nadir şahı Teymurləngə oxşatmaqla kifayətlənmir və onu Napaleonla da müqayisə edir: “XVIII əsrdə Asiyada meydana çıxan belə bir fenomen XIX əsrdə Napaleonun şəxsinə Avropada özünə yer tapdı [1, s.442]. Müəllif Nadirin hərbi yürüşlərindəki uğurlarının səbəblərini belə izah edir: “Nadirin uğurlu taktikası ən gözlənilməz tərəflərdən sürətli süvari hücumu ilə düşməyə sarsıdıcı zərbələr endirmək idi” [1, s.443]. L.Lokkart Nadir şahı istedadlı sərkərdə, igid döyüşçü və qəhrəman kimi səciyyələndirir: “Nadirin görkəmli şəxsiyyət olmasına heç bir şübhə yoxdur. Çobanlıqdan şahlığa ucalmaq böyük uğur sayılmalıdır, amma onun daha böyük qəhrəmanlığı bu idi ki, Səfəvi imperiyasını təkcə azad etmədi, eyni zamanda bu ölkəni ən aşağı səviyyədə Asiyanın ən nüfuzlu dövləti səviyyəsinə qaldırdı” [1, s.6]. L.Lokkartın bu fikri tarixi həqiqəti əks etdirir.

Əsərdə göstərilir ki, şübhəsiz, Nadir təkcə sərkərdəlik qabiliyyətinə görə yox, həm də döyüş zamanı igidliyinə görə böyük təriflərə layiqdir, həm də onu (bunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır) hərbi dəstələrinə vaxtında təlim verdiyinə, ciddi nizam-intizama məcbur etdiyinə görə də tərifləmək lazımdır. Dəstələrin hazırlığı, onlara komandanlığın nəticələri ağılagəlməz dərəcədə yüksək idi [1, s.65].

Müəllif daha sonra qeyd edir ki, bizə gəlib çatan mənbələrin öyrənilməsi aydın göstərir ki, o? şübhəsiz ki, hərbi dahisi idi [1, s.441]. O, Nadirin hərbi dahisi olmasının əsas səbəbini də göstərir: “Nadirin tamamilə təhsilsiz olmasına baxmayaraq, onun hərbi elmi sahəsindəki biliyi anadangəlmə idi” [1, s.441].

Nəhayət, L.Lokkart dediklərindən belə bir nəticəyə gəlir: “Nadir öz dövrünün ən böyük hərbiçisi idi” [1, s.447]. L.Lokkart bəzən öz fikir və mülahizələrində ısrarlı olmur, tərəddüd edir. Məsələn: Nadiri dövlət xadimi və hökmdar kimi təsvir etsə də, bəzən onu yaxşı hökmdar kimi qəbul etmir [1, s.442]. Lakin sonra onu yaxşı hökmdar kimi təqdim edir [1, s.447]. Göründüyü kimi, L.Lokkart bir-birinə zidd, təzadlı fikirlər söyləyir.

L.Lokkart Afşar tayfalarının türkmənşəli olmasını, XIII əsrdən Azərbaycanda məskunlaşdığını və sonradan isə İran ərazisinə yayıldığını qeyd edir [1, s.36]. Digər mənbələrdə Afşarların ən çox yayıldıkları və yaşadıkları bölgələrin Urmiya və Qarabağ olduğu göstərilir. Qarabağ və Urmiyanın Afşarların vətəni olmasını türk səyyahı Övliya Çələbi də təsdiq edir [6].

Əsərdə razılaşmadığımız bəzi məqamlardan biri də Afşarlar dövlətini “İran dövləti” adlandırmasıdır. Monoqrafiyanın birinci fəslində yazır ki, Nadir şahın yaratdığı dövlətin adı orta əsr

mənbələrində “Dövləti–Nadiriyyə”, “Dövləti–Əfşariyyə” adlanır və ardınca qeyd edir ki, bundan sonra isə aydınlıq olsun deyə, dövlət İran dövləti adlandırılacaq [1, s.6]. L.Lokkart ilkin mənbələri təhrif edir və əsassız olaraq Afşarlar dövlətini “İran dövləti” adlandırır. Görünür, müəllif bəzi Şərqi və Qərbi müəlliflərinin təsir dairəsindən çıxma bilməmiş və ona görə də “Nadirin dövləti”, “Əfşarlar dövləti”ni “İran dövləti” kimi təqdim etmişdir. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, hələ antik dövrdən başlayaraq “İran” coğrafi anlayış kimi meydana gəlmiş və sonradan İran ərazisində mövcud olmuş dövlətlərə “İran dövləti” donu geyindirilmişdir (uydurulmuşdur). Qərbi Azərbaycan torpaqlarında “Şərqi Ermənistan” uydurulduğu kimi.

Araşdırmalar göstərir ki, müasir İran İslam Respublikası ərazisində meydana gəlmiş dövlətlər qədim dövrdən XX əsrin 30-cu illərin əvvəlinə kimi ayrı-ayrı tayfa və sülalələrin adı ilə adlandırılmışdır: “Farslar”, “Fars dövləti”, “Farslarla müharibə”, “Fars şahı”, “Əhəmənilər”, “Sasanilər”, “Səfəvilər”, “Əfşarlar”, “Qacarlar”, “Pəhləvilər” və s. [7, s.193,194,250].

1933-cü ildə Pəhləvilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə dövlətin adı rəsmən “İran dövləti” adlandırılmışdır [8, s.8].

Tarixi mənbələr təsdiq edir ki, Afşarlar dövləti etnik tarixi, ərazisi və ideologiyası, bütün zəruri dövlət atributlarına malik olan Azərbaycan dövləti idi.

Onu da qeyd edək ki, L.Lokkart monoqrafiyada ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi məsələlərə toxunarkən siyasi tarixə daha çox yer vermişdir. Araşdırmalar göstərir ki, xarici ölkələr, o cümlədən ingilis tarixşünaslığında ən çox siyasi faktorlara üstünlük verilmiş, sosial-iqtisadi faktorlara isə ikinci dərəcəli məsələ kimi yanaşılmışdır.

Monoqrafiyada L.Lokkart ölkənin sosial-iqtisadi həyatından bəhs edərkən yazır: “Nadir şahın ölkənin dirçəldilməsi ilə bağlı konsepsiyası yox idi və soyğunçu metodlar ölkəni daha da sürətlə dağıdırdı” [1, s.283]. Müəllif daha sonra yazır: “Təbəələrinin rifahı qətiyyənlə onu maraqlandırmırdı” [1, s.442]. L.Lokkart bunun ardınca öz yazdıqlarının ziddinə gedərək belə bir mülahizə irəli sürür: “Nadirin öz ölkəsinin çiçəklənməsi üçün bir neçə il ərzində həyata keçirdiyi dəyişikliklər heyvətəmiz idi” [1, s.442]. L.Lokkart sonra göstərir ki, Nadir şah təbəələrinin rifahı naminə tez-tez zəruri ərzaq məhsullarının qiymətini öyrənir, onları aşağı salırdı, buradakı tacirləri hər bir əməlinə görə cərimələyir və bunu vacib sayırdı [1, s.448]. Göründüyü kimi, L.Lokkartın ilkin mənbələrə bu cür münasibəti qeyri-müəyyənlik yaradır.

Monoqrafiyanın “1743-1744-cü illər İranda üsyanlar” adlı bölməsində [1, s.395] Azərbaycanın Dərbənd, Ərdəbil, Gəncə, Şamaxı, Ağsu, Quba, Urmiya şəhərlərini, eləcə də Qarabağ, Şirvan və Dərbənd vilayətlərini İrana aid edir [1, s.396-398]. Bununla da L.Lokkart yanlışlığa yol vermiş, Azərbaycanın tarixi-coğrafi ərazisini, İran coğrafi ərazisi ilə dolaşmaq salmış, XVIII əsrin rusdilli və farsdilli ilkin mənbələrinə məhəl qoymamışdır. Həmin ilkin mənbələrdə L.Lokkartın adını çəkdiyi şəhər və vilayətlər İrana – persiyaya deyil, Azərbaycana – Azərbaycan məmləkətinə aid edilir [9].

L.Lokkartın “İran sevgisi” bununla bitmir. O, Azərbaycanın Xəzərsahili vilayətlərini də “İranın şimalı” hesab edir. Lokkart yazırdı: “Böyük Pyotr on üç il bundan əvvəl başladığı şimali İranın Rusiya tərəfindən işğalına son qoydu. Rusiyanın bu işğal prosesində yeganə qazancı – Türkiyənin Xəzər dənizi sahilində bərqərar olmasının qarşısını almaq olur” [1, s.86].

XVII yüzilliyin sonu – XVIII yüzilliyin əvvəllərində ölkə miqyasında siyasi böhranın dərinləşməsi nəticəsində Səfəvilərin dövlət quruluşu dağılır və mərkəzlə inzibati vahidlər arasında tabeçilik əlaqələrinin tam pozulması prosesi gedirdi. 1715-ci ildə Səfəvi dövlətinə Rusiyadan göndərilən Artemi Volinski Muğanda, Əbhərdə yerli əhəlinin artıq Şaha tabe olmadıqlarını, əcnəbi elçiləri yaxşı qarşılamadıqlarını, elçilərə yol boyu yerli hakimiyyət orqanlarının etinasızlıq göstərdiklərini və onlar üçün nəzərdə tutulan ərzağın vaxtında ödənilmədiyini qeyd etmişdir. Şah Sultan Hüseyn mənasız ömür sürür, dövlət xəzinəsi və onun məxarici ilə maraqlanmır və lazımsız yerlərə hədsiz dərəcədə pul xərcləyirdi ki, bütün bunlar iqtisadi-siyasi böhranı daha da dərinləşdirir və dövlətin süqutunu

sürətləndirirdi. Ölkə miqyasında baş verən bu hadisələr Azərbaycan Səfəvi dövlətinin iqtisadi həyatına və xüsusilə onun xarici aləmlə əlaqələrinə çox ciddi zərbələr vururdu [10, s.191].

Şah Hüseyn dövründə Səfəvi dövlətinə İngiltərədən bir neçə diplomatik heyət göndərilmişdi. Tomas Mayerin nümayəndə heyəti Təbrizdə, Məşhəddə olmuş və onlara verilən tapşırıq əsasında Səfəvi dövlətinin ərazisindən keçən ticarət yollarını araşdırmışdılar. Bu zaman Sultan Hüseyn isə iki dövlət arasındakı əski müqavilələr əsasında yeni andlaşmalar imzalayaraq İngiltərə ilə əlaqələri genişləndirməyə cəhd göstərirdi. Ancaq Səfəvi dövlətində XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəllərində baş vermiş ixtişaşlar digər Avropa dövlətləri kimi İngiltərə ilə də əlaqələrə ciddi zərbə vurdu. Əfqan üsyançıları 1719-cu ildə Kirmanı tutduqdan sonra burada yun ticarəti ilə məşğul olan İngiltərə tacirlərinin kontoruna da ciddi ziyan dəymişdi. Elə buna görə də ingilislər bu kontoru bağlamağa məcbur oldular. İsfahan əfqanlar tərəfindən işğal (1722) edildikdən sonra isə Səfəvi dövlətinin bir çox şəhərlərində ingilis tacirləri öz fəaliyyətlərini dayandırdılar [10, s.237,238].

Bütün bunlar ölkədə sosial-iqtisadi və siyasi böhranın mövcud olduğunu və Səfəvi dövlətinin tənəzzülə uğramasını, lakin onun tamam süqut etmədiyini göstərir.

L.Lokkart isə yanlış olaraq ilkin mənbələrə məhəl qoymadan Səfəvilər sülaləsinin tamam süqut etməsini 1722-ci ilə aid edir [1, s.17]. Müəllif bunu 1722-ci ildə əfqanların İsfahanı tutması, Şah Sultan Hüseynin taxtdan salınması əfqan Mir Mahmudun özünü şah elan etməsi ilə əlaqələndirir. Lakin 1722-ci ildə baş vermiş bu saray çevrilişi heç də L.Lokkartın dediyi kimi, Səfəvilərin tam süqutu kimi başa düşülməməlidir.

Tarixdən məlum olduğu kimi, Səfəvilər sülaləsinin tam süquta uğraması, 1736-cı ildə Nadir Afşarın hakimiyyətə gəlməsi, Muğan qurultayında şah elan olunması, Səfəvilər sülaləsinin Afşarlar sülaləsi ilə əvəz edilməsi, yeni bir sülalənin əsasının qoyulması nəticəsində baş vermişdir.

Qəribədir ki, L.Lokkart monoqrafiyanın sonrakı fəslində qeyd etdiyimiz kimi, (“Əfqanların qovulması”) Səfəvilər sülaləsinin bərpa olunmasını göstərir [1, s.73]. Azərbaycan tarixşünaslığında Səfəvilərin 1736-cı ildə Nadir şahın hakimiyyətə gəlməsi ilə tamam süqut etdiyi göstərilir. Azərbaycan tarixinə dair ümumiləşdirici əsərlərdə Şah Hüseynəndən sonra II Təhmasibin hakimiyyətə gəlməsi və sülalənin davam etdirilməsi təsdiq olunur: “Səkkiz aylıq mühasirədən sonra Səfəvilərin paytaxtı İsfahan 23 oktyabr 1722-ci ildə əfqanların başçısı Mir Mahmudun qarşısında çökdü. Şah Hüseyn onun xeyrinə taxtdan əl çəkdi. Ancaq onun 18 yaşlı oğlu II Təhmasib noyabr ayında özünü şah elan edərək Rusiya konsulu Avraamovla danışığa başladı” [11, s.480].

Bələklə, L.Lokkartın “Nadir şah – ilkin mənbələr əsasında tənqidi tədqiqat” əsərində bəzi ziddiyyətli məqamlara və təhriflərə baxmayaraq, bütövlükdə Azərbaycanın XVIII əsr tarixinin öyrənilməsində mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

Elmi yeniliyi: İngilis tarixçisi L.Lokkartın “Nadir şah – ilkin mənbələr əsasında tənqidi tədqiqat” əsərinin Azərbaycan tarixşünaslığında yeri və əhəmiyyəti məsələsi ilk dəfədir işıqlandırılır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalə praktik baxımdan da əhəmiyyətlidir. Məqalədən Vətən və Avropa tarixşünaslığının öyrənilməsi zamanı istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Lourens Lokkart. Nadir şah, ilkin mənbələr əsasında tənqidi tədqiqat. Bakı: Qanun, 2013, 552 s.; Nadir Shah: A Critical Study Based Mainly upon Contemporary Sources, London, 1938.
2. Bakıxanov A. Gülüstani–İrəm. Bakı: Xatun plyus, 2010, 302 s.
3. Məhəmməd Hüseyn Quddusi. Nadirnamə. Bakı: Kitab klubu MMC, 2017, 324 s.
4. Hüseynov E. Azərbaycan Nadir şahın hakimiyyəti dövründə. Bakı: Elm, 2013, 224 s.
5. Süleymanov M. Nadir şah. Tehran: Neqare endişe, 2010, 740 s.
6. <https://.az>
7. Herodot. Tarix. I hissə. Bakı: Azərənşr, 1998, 328 s.
8. Pakrəvan Ə. Abbas Mirzə və Azərbaycan. Bakı: Qanun, 2010, 335 s.

9. Köçərli T. Erməni saxtakarlığı. www.kocharli-tofiq.com
10. Baxşəliyev A.B. Səfəvi dövlətinin sosial-iqtisadi həyatı və beynəlxalq əlaqələri. Bakı: ADPU, 2009, 275 s.
11. Azərbaycan tarixi / S.Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı: Çıraq, 2009, 872 s.
12. Azərbaycan tarixi / Z.Bünyadovun və Y.Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı: Çıraq, 2007, 720 s.

РЕЗЮМЕ

КРИТИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА ПРОИЗВЕДЕНИЕ АНГЛИЙСКОГО ИСТОРИКА ЛОУРЕНСА ЛОККАРТА «НАДИР ШАХ – КРИТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ НА ОСНОВЕ ПЕРВОИСТОЧНИКОВ»

Бахшалиев А.Б., Мамедли Б.И.

Ключевые слова: Л. Локкарт, Надир шах, первоисточники, историография.

В статье говорится о государстве Афшаров, имеющем важное значение в истории государственности Азербайджана, внимании, проявляемом в европейской историографии к Надир шаху и созданному им государству Афшаров, критическом взгляде английского историка Лоуренса Локхарта на жизнь Надир шаха, его деятельность как полководца и правителя, изложенном в произведении «Надир шах – критическое исследование на основе первоисточников».

SUMMARY

CRITICAL REVIEW TO “NADIR SHAH: A CRITICAL STUDY BASED UPON CONTEMPORARY SOURCES” BY ENGLISH HISTORIAN LAWRENCE LOCKHEART

Bakhshaliyev A.B., Mammadli B.I.

Key words: L.Lockheart, Nadir shah, primary sources, historiography

The article covers Azerbaijan Afshars state which has great scientific significance in history of Azerbaijani statehood, attention on study of Afshars state history where Nadir shah was a founder (in European historiography) and Nadir shah's life, military and ruling activities. Also, it captures critical review to “Nadir shah: a critical study based upon contemporary sources” by English historian Lawrence Lockheart.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	22.01.2018
	Son variant	19.03.2018

UOT 930.24

AZƏRBAYCAN NEFT SƏNAYESİ 1921-1925-ci İLLƏRDƏ**MƏHƏRRƏMOV SAMİR QASIM oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, doktorant*maqerramov.samir@mail.ru

Açar sözlər: neft sənayesi, qazma işləri, yeni iqtisadi siyasət, Azərbaycan Xalq Təsərrüfat Şurası, trest, sindikat.

Yeni iqtisadi siyasət neft sənayesinin yenidən qurulmasını tələb edirdi. 1921-ci ilin sentyabrın 1-dən “Azərneftkom” RSFSR Xalq Təsərrüfatı Şurasına tabe olmaqla “Azərneft” trestinə çevrilərək təsərrüfat hesabına keçirildi. Qeyd etməliyik ki, sovetləşmənin dərhal ardından neft sənayesi, formal olaraq Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurasının tabeliyində olmasına baxmayaraq, birbaşa mərkəzin nəzarəti altında idi. Adı çəkilən qərarla isə faktiki durum hüquqi cəhətdən də təsbit olunurdu və artıq Rusiya hökuməti (nəzərdə saxlayaq ki, o zaman SSRİ hələ təşkil edilməmişdi) Azərbaycan neftinin həqiqi sahibinə çevrilirdi. Respublikada çıxarılan neftin çox cüzi hissəsi Azərbaycanın ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilirdi. Məsələn: 1921/22-ci təsərrüfat ilində çıxarılmış 2,495 milyon ton neftdən sadəcə 4,6%-i (113,6 milyon tonu) respublikanın neft fonduna ayrılmışdı [1]. Baxmayaraq ki, Azərbaycanda neft və neft məhsullarına olan tələbat 3246815 pud idi, milliləşdirmə dövründə çıxarılan 304,2 milyon pud neftin 290,2 milyon pudu Rusiyaya göndərilmişdi [6, s. 57,60]. Yalnız Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin müraciətlərindən sonra 1923-cü ildə Azərbaycan üçün ayrılan neftin həcmi 10%-dək artırıldı [21, s.16].

Bununla belə, 1921-ci ildə də neft sənayesində tənəzzül davam etməkdə idi. 1921-ci ilin əvvəllərində neft sənayesi fəhlələrinin payokunun bir qədər yaxşılaşdırılması və bəzi digər tədbirlər sayəsində neft sənayesində müəyyən irəliləyişə nail olunsada, yaya doğru vəziyyət, qeyd etdiyimiz kimi, yenidən pisləşmişdi: iyulda qazıma və neftçixarma kritik həddə düşmüşdü. O dövrün statistlərinin də qeyd etdiyi kimi, “ən zəruri materialların və nəqliyyatın yoxluğu və əmək intizamının ümumi düşüşü şəraitində ac, geyimsiz fəhlələrin yalnız “yaradıcı entuziazmina” belə bağlamaq doğru olmazdı” [11, s.459]. Ən acınacaqlı vəziyyət qazıma işlərində yaranmışdı. Ümumiyyətlə, neft sənayesində belə qanunauyğunluq qeydə alınmışdı: neft hasilatı yeni quyuların mütəmadi qazılması və köhnələrin dərinləşdirilməsi ilə mütənasiblik təşkil edirdi. Bu baxımdan əgər 1920-ci ildə ümumi qazıma işlərinin dərinliyi 2861 sajen idisə, 1921-ci ildə 2278 sajenə enmişdi. Qazıma belə aşağı səviyyəyə həтта XIX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində belə düşməmişdi. Müharibə ərəfəsində (1913-cü ildə) qazıma dərinliyi 76 min sajenə çatırdı [12, s.39].

Qazıma işlərini stimullaşdırmaq üçün 1921-ci ilin iyununda fəhlələrə mükafat təyin edildi [17, s.20]. Bakı neft sənayesinin bərpası yollarını araşdırmaq və tədbirlər hazırlamaq üçün 1921-ci ilin iyunun 15-də RSFSR Əmək və Müdafiə Şurasının (ƏMŞ) iclasında xüsusi qərar qəbul olundu. Həmin qərara uyğun olaraq, avqustda Bakıya Əmək və Müdafiə Şurasının Smilqanın başçılığı altında xüsusi komissiyası gəlmişdir. Onun qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdu: 1) Neft fəhlələrinin yaşayış minimumu həcmində əməkhaqqı, ərzaq, geyim və ayaqqabı ilə təmin olunması; 2) Neft sənayesinin maliyyə vəsaiti, texniki material və nəqliyyatla təminatının yaxşılaşdırılması; 3) Kollegiallığın vahid idarəçiliklə əvəz olunması.

Yeni iqtisadi siyasətə keçid kapital qoyuluşu tələb olunan və fəaliyyət göstərməyən müəssisələrin icarə və ya konsessiyaya verilməsi məsələsini aktuallaşdırmışdır. Neft sənayesi, toxuculuq və balıq sənayesi müəssisələri belələrinin sırasında idi.

Belə bir vəziyyətdə RSFSR hökuməti 1921-ci ilin fevralın 1-də Bakının və Qroznının bəzi neft rayonlarının konsessiyaya verilməsi məsələsini bəyəndi. 1921-ci ilin aprelin 2-də A.Serebrovskiyə məktubunda Lenin yazırdı: “Son dərəcə arzu olunur ki, Bakının 1/4-i (bəlkə, hətta 2/4-si) konsessiyaçılara verilsin” [5, s.218]. Neft sənayesi müəssisəsi və mədənlərinin bir hissəsinin xarici investora konsessiyaya verilməsinin tərəfdarı olan N.Nərimanov bu tədbirin neft sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün son dərəcə zəruri yeni avadanlıqların əldə edilməsinə imkan yaradacağı fikrində idi [15, s.107]. Lakin Leninin neft mədənlərini xarici şirkətlərə konsessiyaya verməsi ideyası Bakı neftçilərinin və Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Şurasının (fikrimizcə, həmçinin Bakı partiya təşkilatının) etirazı ilə qarşılanmış və son nəticədə baş tutmamışdı [2, s.91-92]. 1921-ci ilin mayında I Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayındakı nitqində bu barədə mövqeyini bildirən N.Nərimanov deyirdi ki, burjuaziyadan lazım olan hər şeyi götürməli, öyrənməliyik. Konsessiyalar haqqında söhbət o mənada gedir ki, biz bütövlükdə neft olan ərazini ingilis, belçikalı, hollandlara verməliyik və ya yox, Bibiheybət ərazisini xarici kapitallərin istifadəsinə vermək istəyirik. Bununla biz özümüzə yol açıb qəbristanlığı dirçəltməyin, bərpa etməyin üsulunu tapmış oluruq. Biz burjuaziyanın köməyindən istifadə edib sənayemizi bərpa və hakimiyyətimizi 3-4 ilə möhkəmləndə bilsək, konsessiyalar haqqında bağladığımız müqaviləni, bir tikə kağız parçasını cırıb atarıq [7, s.57]. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis “Royal-Datc” və Amerikanın “Standart oyl” şirkətlərinin ciddi səylərinə baxmayaraq, sovet dövləti bu şirkətlərə neft mədənlərinin konsessiyaya verilməsinə icazə verməmişdi [14, s.66].

Mərkəzin bu diqtəsi ilə razılaşmaq məcburiyyətində qalan N.Nərimanov 1922-ci ildə yanvarın 2-də Ali İqtisadi Şurada bu barədə bildirdi ki, konsessiyaların verilməsi ancaq mərkəzi hakimiyyət orqanlarının razılığına əsasən həyata keçirilməlidir [22, s.4]. Elə bu faktın özü Azərbaycan neftinin real sahibinin kim olduğunu bariz şəkildə göstərirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici şirkətlər özləri də Azərbaycan neft sənayesinə xüsusi maraq göstərirdilər. 1922-ci ildə Genuyada keçirilmiş beynəlxalq konfransda Qərbin neft inhisarçıları Azərbaycan neft mədənlərinin keçmiş neft firmalarına qaytarılmasını tələb etməklə, ona yol tapmaq istəklərini ortaya qoymağa çalışmışdılar. Lakin Azərbaycan SSR-in nümayəndəsi kimi bu konfransa gedəcək sovet nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil edilmiş N.Nərimanova Bakı Soveti tərəfindən 1922-ci il fevralın 14-də "Genuya konfransında beynəlxalq burjuaziyanın Sovet respublikalarının zəhmətkeş kütlələrini iqtisadi əsarət altına almaq və qarət etmək məqsədilə təzyiq etməyə cəhd göstərəcəklərini nəzərə alaraq, Bakı Soveti sənə tapşırır ki, imperialist dövlətlərin birləşmiş cəbhəsinə qarşı, birləşmiş Sovet nümayəndəliyinin şəxsində zəhmətkeş kütlələrə və fəhlə-kəndli qırmızı ordusuna arxalanan birləşmiş ölkələrin Sovet İttifaqını qoyasan" tapşırığı verilmişdi [2, s.97]. Qeyd edək ki, həmin konfransda Azərbaycan siyasi mühacirətinin nümayəndəsi Ə.Topçubaşov da iştirak edirdi. N.Nərimanov xaricilərə konsessiyaların qismən verilməsinin tərəfdarı olsa da, Ə.Topçubaşov isə sovet hökuməti ilə hər hansı konsessiyaya getməyin əleyhdarı idi. Azərbaycan neft sənayesinin tədqiqatçılarından prof. Ş.Səlimov yazır ki, Sovet dövlətinin keçmiş borcları ödəməkdən imtina edərək neft sahələrinin konsessiyalara qismən verilməsinə tərəfdar olması, əslində, Qərb dövlətlərinin cəbhəsini parçalamaq məqsədi daşıyırdı [6, s.122].

1921-ci ilin sentyabr ayından etibarən Azərbaycanın neft komitəsi təsərrüfat hesabına keçirilən müstəqil Azərneft trestinə çevrilməsindən sonra neft sənayesinin təşkilat-təsərrüfat cəhətdən möhkəmlənməsi, maddi-texniki bazasının yaxşılaşmasında xeyli irəliləyiş baş verir. Azərneftə xarici ticarət məsələlərində müəyyən müstəqilliyin verilməsi də onun təchizatının yaxşılaşmasına səbəb olan amillərdən idi. Belə ki, “Azərneft” trestini təsərrüfat təşəbbüsü, zəruri materiallar almaq, əmtəə mübadiləsi aparmaq, məhsulun bir qismini özü bildiyi kimi satmaq hüququ əldə etdi. “Özü-özünü saxla” şüarı trestin təsərrüfat fəaliyyətinin əsası oldu. Əmək haqlarında bərabərçilik aradan qaldırılırdı; görülmüş işin yekun nəticəsinə görə ödənişi müəyyənləşdirən tarif daxil edilirdi. Hökumət “Azərneft”ə neft və ağ neftin xaricdə avadanlıqla dəyişdirilməsi üçün xarici ticarət əməliyyatlarında əhəmiyyətli dərəcədə sərbəstlik verdi. “Azərneft”

nəzdində Avropa, Cənubi Qafqaz, Orta Asiya, Yaxın Şərq (İran, Türkiyə, Əfqanıstan) ölkələrində neft məhsulları ilə ticarət etmək üçün xüsusi ticarət aparatı – “Azərneftsindikat” təşkil edildi [20, s.4-5].

Yalnız 1921-ci ilin sonlarından etibarən neft hasilatında davam edən enişin qarşısını almaq mümkün olur. Nəticədə, əgər 1920-1921-ci təsərrüfat ilində 2456 min ton neft hasil edilmişdisə, 1921-1922-ci təsərrüfat ilində bu rəqəm 2945 min ton olmuşdu. Bu artım ilk növbədə neftin çıxarılmasında dartaylama (jelonka ilə quyudan neft çıxarma – S.M.) üsulunun tətbiqi ilə bağlı idi. Digər tərəfdən qeyd olunan artım yeni neft quyularının qazılması ilə də bağlı idi. Əgər 1920-1921-ci təsərrüfat ilində istismara 1316 quyu verilmişdisə, 1921-1922-ci təsərrüfat ilində istismara verilmiş quyuların sayı əvvəlki ilə nisbətən daha 296 ədəd artaraq 1612 olmuşdu. 1922-ci ildə qazılmış quyuların sayı isə 7068-ə çatır [10].

Neft sənayesinə getdikcə artan vəsait qoyuluşu bu sahədə də mövcud olan geriləmənin dayandırılmasına imkan verir. Belə ki, əgər 1920-1921-ci təsərrüfat ilində 13,8 min ton benzin, 91,6 min ton sürtkü yağı, 31,8 min ton digər neft məhsulları alınmışdisə, 1921-1922-ci təsərrüfat ilində müvafiq olaraq 20,5 min ton benzin, 134,1 min ton sürtkü yağı, 165,7 min ton müxtəlif neft məhsulları əldə olunmuşdu [10].

Abşeronda aparılmış yeni neft yataqları axtarışları nəticəsində 1922-ci ildə Balaxanı-Sabunçu rayonunda Kirməki və Kirməkialtı laylarda zəngin neft yataqları aşkara çıxarıldı [2, s.98].

Azərbaycanın sənaye sahələrində yeni iqtisadi siyasətin əməli həyata keçirilməsi metodları 1922-ci ilin 2-7 fevral tarixində olmuş Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının IV qurultayında müzakirə edilmişdi. Ali partiya forumu bəyan edirdi ki, “sənayenin bərpa zamanı partiya iqtisadi vəziyyətlə hesablaşmağa borcludur. Müharibə dövründə bizim işlətdiyimiz metodları indiki şəraitdə də tətbiq etmək çox böyük səhv olardı. Dövlət hər şeydən əvvəl müntəzəm, ciddi düşünülmüş və bazar prosesinin dəqiq uçuşu üzərində qurulmuş iqtisadi tədbirlər yolu ilə bazarın və pul dövriyyəsinin tənzim edilməsini öz əlinə almalıdır” [3, s.99].

Qurultay dövlət trestlərinin, təsərrüfat kombinatları və sindikatlarının təşkilinin həvəsləndirilməsi, onlara inzibati və komməriya idarəetməsində, operativ hərəkətdə maksimum sərbəstlik verilməsini, dövlətin əlində yalnız müşahidə və ümumi tənzimətmə vasitələrinin saxlanılmasını məqsəduyğun hesab etdi.

Yeni iqtisadi siyasət çərçivəsində Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurası (AXTŞ) aparatı yenidən quruldu. Onun tabeliyindəki 60-a qədər dəri emalı, kimya, poliqrafiya, metal məmulatı, toxuculuq, tikiş, ipəkçilik, dağ-mədən sənayesi müəssisələri icarəyə verildi. Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurasının sərəncamında ən iri müəssisələr qalırdı ki, onlarda da kollegiallıq ləğv edilir və təkbaşına rəhbərlik prinsipi daxil edilirdi [21, s.16].

1921-1922-ci illərdə yeni istehsalat birliyi formaları: trestlər, sindikatlar meydana gəldi. Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda birinci olaraq neft sənayesi trestləşdirildi və təsərrüfat hesabına keçdi. Onun ardınca, 1921-ci ilin oktyabrın 1-dən keçmiş Tağıyevin toxuculuq fabriki müstəqil dövlət müəssisəsi elan olunmuş və təsərrüfat hesabına keçirilmişdi. Azərbaycanın digər mühüm sənaye sahələrindən balıq sənayesi (1921-ci ilin sonu), ipək emalı sənayesi və “Azərşərab” (1922-ci ilin yazına doğru), duz mədənləri, tütün sənayesi, şərab zavodları və Gədəbəy misəritmə zavodu trestləşdirildi. Ümumiyyətlə, 20-ci illərdə Azərbaycanın bütün sənaye sahələri 15-17 trestdə birləşdirilmişdi [13, s.64].

Yeni iqtisadi siyasət tez bir zamanda öz əməli nəticəsini verdi. Müəssisələrin təsərrüfat hesabına keçməsi və müstəqillik əldə etməsi, təkbaşına idarəçiliyin daxil edilməsi, bürokratik xırda qəyyumçuluğun zəiflədilməsi, məhsulun satışının bazar mexanizmlərinin tətbiqi, əməkhaqların bərabərçilik prinsipi ilə deyil, sərf olunan zəhmətin yekun nəticəsinə görə ödənilməsi, habelə əmək məhsuldarlığının artırılmasına yönəlmiş digər tədbirlərin alınması – bütün bunlar sənayedə tənəzzülün dayandırılmasına, böhranın dəf edilməsinə və təcridən bərpa yoluna qədəm basmasına şərait yaradırdı.

Neft sənayesinin bərpaı, qeyd etdiyimiz kimi, prioritet istiqamətlərdən idi. “Azərneft” trestinin xarici bazara çıxışı, bir sıra iri əcnəbi şirkətlərlə, o cümlədən məşhur “Standard oyl” ilə ticarət müqavilələri imzalaması, Nyu-Yorkda, Londonda, Berlində, Parisdə, İstanbulda öz nümayəndəliklərini açması bərpa prosesinə öz müsbət təsirini göstərməyə bilməzdi: xarici bazara müstəqil çıxış trestə neft və neft məhsullarının satışından əldə olunan vəsait hesabına mədənlərin texniki rekonstruksiyasına başlamağa imkan verirdi.

Həyata keçirilən tədbirlərlə təsərrüfat həyatının müxtəlif sahələrində tənəzzüldən onun bərpasına keçid başlanılır. Lakin hələ də hansısa inkişafdan danışmaq tez idi. D.Bünyadzadənin yazdığı kimi, “Azərbaycanda neft sənayesinin sürətli inkişafı 1923-1924-cü illərdən başlayır. Bu zamandan başlayaraq, neft istehsalı sistemi əsaslı surətdə dəyişdirilir, köhnəlmiş zalonka yerinə dərin nasos tətbiq edilir, quyuların qapalı işlədilməsi başlayır [4, s.32-33]. 1922-1923-cü təsərrüfat ilində dərin nasos tətbiq edilmiş 3 quyudan 1160 ton neft hasil olunmuşdu. 1923-1924-cü təsərrüfat ilində isə dərin nasos üsulu tətbiq olunan quyuların sayı 87-ə çatmaqla, həmin quyulardan 32646 ton neft çıxarılmışdı [11].

1924-cü ildə də Azərbaycan neft sənayesinin yeni, müasir avadanlıqla təmin olunması istiqamətində işlər davam etdirilmişdir. Bu istiqamətdə görülmüş işlərdən ilk növbədə burma qazıma dəzgahlarının neft sənayesində tətbiq olunmasını qeyd etmək olar. 1923-1924-cü təsərrüfat ilində Bakı mədənlərində aparılmış 70098 metrlik qazıma işlərinin 27105 metri qazıma burma üsulunun payına düşürdü.

O zaman neft hasilatı sürətli artım nümayiş etdirirdi: əgər 1921-1922-ci təsərrüfat ilində 2,945 milyon ton neft çıxarılmışdısa, 1922-1923-cü ildə 3,485 milyon ton, 1923-1924-cü ildə 4,125 milyon ton, 1924-1925-ci ildə 4,663 milyon ton neft hasil olunmuşdu [17, s. 207]. Bunu aşağıdakı cədvəldən də aydın şəkildə görmək olur (Cədvəl 1) [8, s.122].

Cədvəl 1

Təsərrüfat ili	Neft hasilatı (tonla)	Faizlə göstəricisi
1913	7358000	100
1920-1921	2457000	33,4
1921-1922	2945000	40,0
1922-1923	3485000	47,4
1923-1924	4125000	56,1
1924-1925	4663000	63,4

1922-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Xalq Sənaye və Ticarət Komissarlığı dövlət, ictimai, xüsusi sənaye və ticarəti tənzimləmək və inkişaf etdirmək; dövlət müəssisələri idarəsinə təbə olan müəssisələrin istehsal proqramı və smetalarının icrasına nəzarət; nəqliyyat idarəsinin işinə ümumi nəzarət etmək funksiyalarını yerinə yetirirdi. 1923-cü il aprel ayının 1-də Azərbaycanda ən iri istehsal birliyi olan “Azneft”-in məhsullarını satmaq üçün Azərbaycan neft ticarəti birliyi yaradıldı. Eyni zamanda 1922-1923-cü illərdə bir sıra sahələr uzrə: Azərbalıq, Azərsərab, Azərparça, Azərtütün birlikləri yaradıldı. Həmin müəssisələrin Bakı və digər rayonlarda satış bazarları, mağaza və dükənləri var idi. Bu idarə və təsisatlar yerli ticarət orqanları kimi fəaliyyət göstərirdilər. 1923-1924-cü illərdə artıq respublikada 55 dövlət ticarəti müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi [7, s.133].

Azərneftdə Zaqafqaziya, Orta Asiya, Türkiyə və İranın timsalında Yaxın Şərq ölkələrində neft məhsulları ticarətini təşkil edən ticarət idarəsi yaradıldı. Azərneftə xarici ticarət, neftin və aq neftin xaricdə müxtəlif avadanlığa mübadilə edilməsi məsələlərində müəyyən müstəqillik verilmişdi.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. ARDA, f.411, s.5, iş 123, v. 6
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə: VI cild (aprel 1920 – iyun 1941). Bakı: Elm, 2008, 568 s.
3. Azərbaycan Kommunist Partiyasının qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları. Dörd cildə: I c. (1920-1937). Bakı: Azər nəşr, 1987, 712 s.
4. Bünyadzadə D. On il sosializm yolunda. Bakı: Azər nəşr, 1930, 64 s.
5. Lenin V.İ. Azərbaycan haqqında. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1970, 396 s.
6. Səlimov Ş.D. Azərbaycan nefti beynəlxalq münasibətlərdə (1920-1922-ci illər). Bakı: Bakı Universiteti, 2005. 160 s.
7. Səmədov K. V.İ.Lenin konsessiyalar haqqında / Azərbaycan Xalq Təsərrufatı İnstitutunun Elmi Əsərləri, Bakı: 1970, №1, s.53-59
8. Səməndərov S. S. XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Azərbaycanda daxili və xarici ticarət, gömrük işinin təşkili ilə əlaqədar dəyərləndirmələr / Azərbaycanın vergi xəbərləri jurnalı, №2. Bakı: 2012, s.131-146
9. TİEA, iş 1829, s. 455
10. TİEA, iş 2404, s. 37,43,47.

Rus dilində:

11. Азербайджанский настольный календарь 1924-1925 гг. Баку: Издание особой секции при АзЦИК'е, 1926, 536 с.
12. Вестник Закавказья. Тифлис, 1923, 490 с.
13. Дильбазов А.К. Формирование социалистической промышленности Азербайджана. М.: Высшая школа, 1976, 160 с.
14. Дильбазов А.К. Переход к новой экономической политике в Азербайджане и ее особенности (к 50-летию НЭП-а) / Ученые записки Института народного хозяйства им. Д.Буниатзаде, №2. Баку, 1971, с.59-67.
15. Дильбазов А.К. Проблемы формирования социалистической промышленности Азербайджанской ССР (1920-1928 г.г.), Баку, 1974, s.170
16. Дильбазов А.К. Формирование социалистической промышленности Азербайджана. М.: Высшая школа, 1976, 160 с.
17. Обзор Азербайджанской нефтяной промышленности за пять лет национализации. Баку: Вторая Гостипография Азполиграфтреста ВСНХ, 1925, 182 с.
18. Обзор деятельности правительства за 1925 и 1926 гг. / Отчет V-му Всеазербайджанскому съезду Советов. Баку: Издание Управления делами Совнаркома и ВЭС'а, 1927, 408 с.
19. Отчет к III Всеазербайджанскому съезду Советов 1922-1923 гг. Баку: Издание Совнаркома, 1923, Ч. I., 53 с.; Ч. II. 328 с.
20. Полонский Л. НЭП в Азербайджане // Литературный Азербайджан, 1990, №1, с.3-9
21. Протоколы заседаний третьей сессии пленума Азербайджанского Центрального Исполнительного Комитета Советов Раб., Крест., Красноарм. и Матрос. Депутатов (3-5 марта 1922 г.). Баку: Издание АзЦИК, 1922, 71 с.
22. Создание и укрепление государства диктатуры пролетариата в Азербайджане (тематический сборник научных трудов), Баку: 1988, 80 с.

РЕЗЮМЕ
НЕФТЯНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНА В 1921-1925 ГОДЫ
Магеррамов С.Г.

Ключевые слова: *нефтяная промышленность, буровые работы, новая экономическая политика, совет народного хозяйства Азербайджана, трест, синдикат.*

В 1920-ом году в нефтяной промышленности Азербайджана продолжился упадок производства. В то же время развитие нефтяной промышленности оставалось одной из приоритетных задач. Выход Азнефти на внешние рынки, подписание торговых договоров с рядом иностранных компаний, в том числе с известным «Стандарт Ойл»ом, открытие представительств Азнефти в Нью-Йорке, Париже, Берлине, Стамбуле не смогли не повлиять позитивно на развитие нефтяной промышленности в целом. Эти мероприятия создавали благоприятные условия для развития нефтяной промышленности Азербайджана на данном этапе.

SUMMARY
AZERBAIJAN OIL INDUSTRY IN 1921-1925
Maharramov S.G.

Key words: *oil industry, drilling, new economic policy, Azerbaijan National Economic council, monopoly union, syndicate.*

The decline in the oil industry continued in 1921. The development of the petroleum industry was one of the priorities. Azneft's entry into foreign markets, signing of trade agreements with many major foreign companies, including the famous Standard Oil, and the opening of offices in Paris, Berlin, Istanbul and New York can not be a positive impact on the recovery process. These measures contributed to the rapid development of the Azerbaijan petroleum industry.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	22.12.2017
	Son variant	19.03.2018

UOT 316.64

AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİ DÜNYA MƏDƏNİYYƏTİ KONTEKSTİNDƏ

QASIMOVA NAILƏ ZAMAN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, böyük laborant

PİRİYEVA SƏBİNƏ XEYRULLA qızı

Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci, müəllim

kulturoloq1@gmail.com

Açar sözlər: multikulturalizm, tolerantlıq, etnogenez, siyasi mədəniyyət, strategiya.

Mədəniyyət dünyanın ən çox təhlil və tədqiqat tələb edən elm sahələrindən biridir. Eyni zamanda mədəniyyət bəşəriyyətin ən qədim tarixə malik olan sahəsidir. Deməli, mədəniyyət bəşəriyyətin ictimai tarixi prosesdə topladığı maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusu olub, bu sərvətlərin gələcək nəsillərə çatdırılmasıdır.

Dünya mədəniyyəti bütün tarixi dövrlərdə öz mahiyyətinə görə humanizmə xidmət etməklə, formaca milli və məzmunca beynəlmiləl və ümumbəşəri xüsusiyyətə malik olmuşdur. Totalitarizm dövründə mədəniyyətə məzmunca sosialist xarakter verilməsi cəhdləri, eləcə də onun sinfi baxımdan qiymətləndirilməsi elmi-praktik cəhətdən qüsurlu hesab olunmalıdır. Çünki harada, dünyanın hansı ərazisində yaranmasından asılı olmayaraq, mədəniyyət nümunələri son nəticədə bütün bəşəriyyətin malına çevrilir. Müasir informasiya vasitələrinin mövcud olduğu şəraitdə başqa sahələrdə olduğu kimi, mədəniyyətin də nailiyyətlərini sirr olaraq saxlamaq mümkün deyildir [1, s.12]. Mədəniyyəti heç bir xalqın, eləcə də ayrıca ölkənin xidmətlərinin nəticəsi hesab etmək olmaz. Çoxmədəniyyətli dünyamızda mədəniyyətə bütün insanların mənimsəyib istifadə edə biləcəyi ictimai sərvət kimi yanaşmaq lazımdır.

İndi demokratik, suveren və müstəqil Azərbaycan dövləti keçmişdəkindən fərqli olan yeni mədəniyyətin formalaşması və inkişaf etməsi dövrünü yaşayır. Artıq yeni sosial-mədəni dövrün insanları yetişir, onların özünəməxsus mentaliteti, həyat tərzi formalaşır.

Azərbaycanda yeni, müasir mədəniyyətin yaranması bu gün çox çətin və eyni zamanda mürəkkəb bir prosesdir. Azərbaycan milli mədəniyyəti həmişə xalqımızın istək və arzularının, onun müstəqillik, istiqlaliyyət, sosial ədalət, tolerantlıq, hüquq bərabərliyi uğrunda ardıcıl mübarizə ideallarının ifadəçisi olmuşdur. Təbii ki, mədəniyyətimizin öz tərəvətini heç vaxt itirməyən bəşəri nümunələri yeni tarixi şəraitdə, müstəqillik yolu ilə inamla irəlilədiyimiz indiki zamanda öz maddi və mənəvi bazasını daim yeniləşdirməklə, bir çox sahələrdə dünya mədəniyyətinə örnək ola biləcək səviyyəyə yüksəlmişdir.

XXI əsr Azərbaycanı bu gün bəşəri mənada həm siyasi, həm mədəni, həm iqtisadi sahələrdə böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Azərbaycan elə bir ölkədir ki, burada müxtəlif xalqlar həmişə sülh, həmrəylik, əməkdaşlıq, şəraitində yaşayıblar. Ölkəmiz əsrlər boyu tolerantlıq məkanı olub. Bu səbəbdən Azərbaycanın mənəvi-siyasi yüksəlişində son dərəcə vacib məqamlardan biri prezident İlham Əliyevin ideya və təşəbbüsü, birbaşa iştirakı ilə 2011-ci ildən bəri mütəmadi olaraq Bakıda Beynəlxalq Humanitar Forumunun keçirilməsidir. Həyatımız, mədəniyyətimiz yeni inkişaf dövrünə qədəm qoyur. Təbii ki, inkişaf etmiş müasir ölkələr kulturoloji strategiyalara əsaslanan düşünülmüş mədəniyyət siyasəti olmadan inkişaf edə bilməz. Multikulturalizm termini bu gün bizim həyat qayəməzə çevrilməkdədir. Məhz prezident İlham Əliyevin multikulturalizm siyasətinin ən əhəmiyyətli addımı Bakıda Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılmasına dair 15 may 2014-cü ildə tarixi sənəd imzalaması oldu. Prezident İlham Əliyev bildirib ki, multikulturalizm

Azərbaycanın həyat tərzidir, eyni zamanda dövlət siyasətidir, XXI əsrdə multikulturalizmə alternativ yoxdur. Artıq Azərbaycan dünya arenasında müasir mədəni tərəqqi səviyyəsinə çatmışdır. O, bəşəri ideallara xidmət edən humanist, mədəni ölkə kimi nüfuz qazanmışdır [2, s.3].

Müasir dövrün prizmasından baxdıqda Azərbaycanı dünyada ən fəal yerlərdən birini tutmağa layiq olan ölkə hesab etmək olar. Bu gün Azərbaycanda multikulturalizm dünyəviliyin orta q dəyərlərini özündə ehtiva edir.

Multikulturalizm necə başa düşülür? Yuxarıda qeyd etdiklərimizə istinad olaraq, multikulturalizm – eyni bir ölkədə yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələrinin mədəniyyət hüquqlarını tanıyan humanist dünyagörüşü və ona uyğun olan siyasətidir.

Hazırda dünya ölkələrinin əksəriyyəti multimedəni ölkələrdir. Müxtəlif dinlərin nümayəndələri arasında dostluq və qardaşlıq münasibətləri bütün ölkələrin gələcək inkişafının əsasıdır. Müasir cəmiyyətimizdə multikulturalizmi Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasəti, xalqımızın həyat təzi kimi dəyərləndirən prezident İlham Əliyev bu siyasətin həyata keçirilməsində BMT, ATƏT, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa xüsusi önəm verir. Artıq Azərbaycanda multikulturalizm sahəsində bir-birini tamamlayan, sistemli xarakter daşıyan siyasi iradə və onun gerçəkləşməsi proqramı uğurla həyata keçirilir [3].

Azərbaycanda gedən ciddi sosial-iqtisadi, mənəvi, mədəni dəyişikliklər həyatımızın bütün sahələrində özünü göstərməkdədir. Hazırda yeni mədəni dövlət siyasətinin formalaşdırılaraq təkmilləşdirilməsi, Azərbaycan mədəniyyətindəki problemlərin aradan qaldırılması o cümlədən əlverişli şəraitin yaradılması deməkdir.

Dünyanın humanitar kataklizmlər baş verməyən nadir ölkələrindən biri də Azərbaycandır. Humanitar məsələ bu gün mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların qarşılıqlı münasibətlərini özündə cəmləşdirir. Ölkəmizdə tarixən bu sahəyə ən pozitiv mövqe sərgiləndiyi üçün bu gün Azərbaycan dünyanın humanitar əməkdaşlıq mərkəzinə çevrilib. Bakıda 2010-cu ildə ilk forum müvəffəqiyyətlə keçirilmişdir.

Yaşadığımız XXI əsrin xarakterik xüsusiyyət bütün dövlətlərin istər iqtisadi, istər siyasi arenasına, istərsə də mədəni, sosial həyatına qloballaşma prosesinin təsirlərini gətirməsidir. Azərbaycanda millətlərarası, dinlərarası münasibətlərin sağlam zəmində qurulması, dövlətin siyasi, iqtisadi, sosial həyatında müsbət nəticələrlə müşayiət olunması bu gün çox xarakterik və artıq dünyada təsdiq və təqdir olunan bir göstəricidir. [3, s.9] Bilirik ki, tarixən hər bir dövlətin qüdrətinin əsasında iqtisadi, elmi, mədəni və siyasi nüfuz dayanır. Ölkəmizdə müxtəlif dini, milli dəyərlərə məxsus insanların siyasi və hüquqi bərabərliyinin təmin olunması, etnik azlıqların milli-mədəni inkişafına qanunla əsas yaradılması, cəmiyyətin bu prosesə adi, normal yaşayış qaydası kimi baxması ölkədə birliyin sarsılmazlığını təmin edir. Azərbaycanda sağlam tarixi köklərə malik olan multikulturalizm dövlət rəhbərliyinin düşünülmüş siyasəti ilə daha da inkişaf edir və bu cəmiyyətin mütləq əksəriyyəti tərəfindən dəstəklənərək müdafiə edilir.

Ölkəmizdə tolerantlığın tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır və bunun əsas səbəblərindən biri də Azərbaycanın “Böyük İpək Yolu”nun üzərində yerləşməsidir. İpək yolu bizim eramın I minilliyindən başlayaraq II minilliyin ortalarına qədər Avropa və Asiyadan çarpaz şəkildə keçən marşrutlar şəbəkəsini əks etdirir. 2000 il ərzində qərblə şərqə birləşdirən Böyük İpək Yolu öz tarixi əhəmiyyətini yenidən bərpa etməklə, 1000 il bundan əvvəl olduğu kimi, müxtəlif mədəniyyətlər və sivilizasiyalar arasında körpu yaratmaq imkanına malikdir.

Xüsusi ilə qeyd etmək olar ki, Azərbaycan tolerantlığının dünyaya çatdırılmasında gənclər ordusunun rolu böyükdür. Bir məqamı xüsusi qeyd etmək olar ki, artıq Azərbaycanda multikulturalizm dünya çapına çıxmışdır. Belə ki, bir neçə Avropa ölkələri, o cümlədən Çexiya, İtaliya, Estoniya, Belarusiya və s. kimi inkişaf etmiş ölkələrdə “Azərbaycan multikulturalizmi” bir fənn olaraq tədris olunur.

Təbii ki, bu fərəhləndirici haldır ki, çoxkonfessiyalılığın və çoxmədəniyyətliliyin bir dəyər sisteminə çevrildiyi və böyük əksəriyyətini müsəlmanların təşkil etdiyi, doqquz milyondan çox vətəndaşı olan Azərbaycanda tarixi alban kilsə abidələri ilə yanaşı, pravoslav və katoliklərin 12 kilsəsi, yəhudilərin isə 6 sinaqoqu var [4, s.3]. Azərbaycanın tarixi daim müxtəlif xalqların, mədəniyyətlərin və dinlərin vahid dəyərlər naminə birləşdiyinin şahidi olmuşdur. Sözsüz ki, bu dəyərlər azadlıq və firavanlıq, müasir tariximizdə isə müstəqillik və demokratik dəyərlərdən ibarətdir.

Multikulturalizm Azərbaycanda əsrlərdən bəri formalaşan, eyni zamanda bədii, psixoloji-mənəvi müstəvidən kənara çıxmayan dəyərlər toplusu kimi mövcud olub. Azərbaycanda multikulturalizm bir ölkə çərçivəsində qapalı şəkildə deyil, artıq dünyada dinlərin və mədəniyyətlərin müxtəliflikləri şəraitində fəaliyyət göstərməsini reallaşdırır [4, s.3].

Azərbaycanda multikulturalizm dövlət siyasəti, eyni zamanda sözün əsl mənasında, mədəniyyət siyasətinə çevrilmişdir. Hazırda dünyamızda global, regional və lokal problemlərin və mədəni inteqrasiya məsələlərinin həllinə yeni münasibət müşahidə edilməkdədir. Dünyanın inkişaf təcrübəsinin öyrənilməsinə məhz mədəni, hüquqi siyasət sahəsində nail olunur. Azərbaycanda multikulturalizm çərçivəsində hüquqi-dünyəvi, mədəni dövlət quruculuğu prosesi sürətlə inkişaf etməkdədir. Kulturoloji prizmadan yanaşaraq qeyd etmək olar ki, bu, cəmiyyətin mədəni həyatının təşkilində də özünü göstərir. Ölkəmizdə multikulturalizm tarixi inkişaf mərhələsi keçməkdə, eyni zamanda ən geniş mənada işlədilərək, dünyəvi və milli xarakterli hadisə kimi dəyərləndirilməkdədir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, multikulturalizm siyasəti həm Azərbaycanda, həm də dünyanın bir çox ölkələrində nisbətən yeni bir anlayışdır. XXI əsrdə multikulturalizm artıq dünya müstəvisinə çıxaraq bir neçə demokratik, inkişaf etmiş ölkələrin diqqət mərkəzindədir. Multikulturalizm siyasəti ilə dünya ölkələri, xalqlarının nümayəndələrinin mədəniyyət hüquqlarının tanınması tolerantlığın mövcudluğu, ölkənin tarixi, təbii-coğrafi şəraiti ilə, eləcə də həmin ölkələrdə mədəni-ictimai həyat sahələrində ümumi vəziyyətlə tanış olmaqdır [4, s.3]. Onun əsas vəzifəsi tolerantlığın, xalqların mədəniyyət hüquqlarının tanınmasını, sosial-iqtisadi, mədəni inkişafının möhkəmlənməsini təmin etməkdir.

Ölkəmiz multikultural ənənələri özündə inkişaf etdirərək dünya ölkələri sırasında böyük nüfuz qazanmışdır. 2015-ci ildə birinci Avropa Oyunlarının Azərbaycanda keçirilməsinin böyük tarixi əhəmiyyəti vardır. Bakıda keçirilən birinci Avropa Oyunları ideoloji, mədəni və siyasi baxımdan çox önəmli bir hadisədir. Bu tarixi hadisənin ölkəmizdə baş verməsi, beynəlxalq mövqelərimizin möhkəmlənməsi və təsir imkanlarımızın genişləndirilməsi sayəsində ölkəmizin gələcək maraqları daha dolğun formada təmin ediləcəkdir.

Azərbaycana birinci Avropa Oyunları ilə bağlı 50-yə yaxın ölkənin nümayəndələri, turistlər gəlmişdilər. Onlar Azərbaycanı tolerant, multikultural, dinləri müxtəlif olan xalqların vətəni kimi tanıdılar.

Bu gün Azərbaycan Respublikasında multikulturalizm siyasəti ardıcıl bir fəaliyyət proqramı üzrə aparılır. Əsası ümummillə lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş Prezident İlham Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilən multikulturalizm bir dövlət siyasəti kimi uğurla davam etdirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mədəniyyət: problemlər, perspektivlər. (Elmi məqalələr toplusu) III buraxılış. Bakı: Mars-print, 2002, 96 s.
2. Məmmədov A. Multikulturalizm Azərbaycanda dövlət siyasətinin ən önəmli istiqamətlərindən biridir. Bakı: AZƏRTAC, 26 noyabr 2014.
3. www.respublika-news.az./index.php/dig-r-x-b-r/item/259-multikulturalizm
4. Cəbrayilov A. Respublika qəzeti. Bakı, 03 Noyabr 2013. AZƏRTAC.

РЕЗЮМЕ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ В КОНТЕКСТЕ
МИРОВОЙ КУЛЬТУРЫ
Касумова Н.З., Пириева С.Х.

Ключевые слова: *мультикультурализм, толерантность, этногенез, политическая культура, стратегия*

В статье исследуются вопросы мультикультурализма, являющиеся актуальной темой гуманитарного сотрудничества. Отмечается, что мультикультурализм в Азербайджане является образом жизни и государственной политикой страны. К вопросам мультикультурализма и толерантности на государственном уровне проявляется большое внимание и забота.

SUMMARY
AZERBAIJANI MULTICULTURALISM IN THE CONTEXT OF WORLD CULTURE
Qasimova N.Z., Piriyeva S.H.

Key words: *multiculturalism, tolerance, ethnogenesis, political culture, strategy*

In the article, problems of multiculturalism which are an important part of humanitarian cooperation are studied. It is noted that multiculturalism is a lifestyle and state policy in Azerbaijan.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	17.10.2017
	Son variant	19.03.2018

UOT 338.4

İSTEHSAL İNFRASTRUKTURLARININ TƏŞKİLİ VƏ İDARƏ EDİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

HÜSEYNOVA MƏLAHƏT SOLTAN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

ilqarosmanov1975@mail.ru

Açar sözlər: bazar iqtisadiyyatı, istehsal, infrastruktur, idarəetmə, müəssisə, məhsul, enerji, anbar, təmir

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabət mübarizəsinin getdikcə kəskinləşdiyi bir mərhələdə - resurs mərhələsində hər bir təsərrüfat subyekti material, maliyyə, informasiya, kadr və digər resursların həm istehsal, həm də tədavül sferasında səmərəli idarə edilməsini həyata keçirmək üçün istehsal infrastrukturlarına böyük ehtiyac duyulur. İstehsalın fasiləsiz işini təmin etmək üçün istehsal infrastrukturunun bütün sahələri normal fəaliyyət göstərməlidir. Sosial iqtisadi həyatda infrastrukturun lazımi səviyyədə inkişaf etməməsi onun xidmət göstərdiyi əsas istehsal sahəsinin geridə qalmasına səbəb ola bilər. İstehsal infrastrukturunun normal fəaliyyəti bir tərəfdən məhsuldar qüvvələrin inkişafına, digər tərəfdən ümumi daxili məhsulun çoxalmasına, təkrar istehsalın genişlənməsinə təkan verən əsas amillərdən biridir. Məhz bu səbəbdən də, istehsal infrastrukturunun normal və ahəngdar fəaliyyətini təmin etmək lazımdır. Odur ki, istehsal infrastrukturlarının təşkili və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi aktual problemlərdən biridir.

Sənaye müəssisələrində istehsal infrastrukturunu düzgün təşkil edilərsə, onda müəssisə nəinki ən az xərclə daha çox məhsul istehsal etmiş olar, eyni zamanda istehsal vaxtı və tsikli qısalır, istehsal tullantılarının və zay məhsulların miqdarı xeyli azalar, növbədəxili və növbələrarası boşdayanma halları minimuma endirilər, yaxud da tamamilə aradan qaldırılır, istehsal aparatından və elmi-texniki potensialdan daha dolğun istifadə olunur ki, bütün bunların da əsasında əmək məhsuldarlığı artır, məhsulun keyfiyyəti yüksələr və maya dəyəri aşağı düşər. Bunlar isə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas amillərindəndir.

İstehsal infrastrukturunun səmərəli təşkil edilməsi istehsal prosesinin normal gedishinə maneçilik törədən bu və ya digər hadisənin aradan qaldırılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə fəal infrastrukturun təşkil olunması yüksək kompleks mexanikləşdirilmə və avtomatlaşdırılmış istehsal şəraitində xüsusilə zəruridir. Müəssisələrdə istehsal infrastrukturlarına, əsasən, anbar təsərrüfatını, nəqliyyat və rabitə təsərrüfatını, yanacaq və enerji təsərrüfatını, təmir təsərrüfatını və s. aid etmək olar.

Sənaye müəssisələrində enerji təsərrüfatının təşkilinin başlıca vəzifəsi bir tərəfdən istehsal prosesini zəruri enerji ilə mütəmadi təmin etməkdən, digər tərəfdən isə energetika xidmətinin yüksək texniki-iqtisadi göstəricilərini yerinə yetirməkdən ibarətdir. Odur ki, enerji təsərrüfatı üzrə bir sıra tələblər irəli sürülür. Hər şeydən əvvəl, enerji təsərrüfatı elə təşkil olunmalıdır ki, o, mövcud energetika avadanlıqlarından düzgün istifadə edilməsini, onların yüksək dərəcədə və keyfiyyətdə təmir olunmasını, yanacaq və enerji növlərindən səmərəli istifadə edilməsini təmin etmiş olsun [1, s.105].

Məlumdur ki, sənaye müəssisələri digər müəssisə və təşkilatlara nisbətən ən çox enerji istehlak edirlər. İstehlak edən müəssisənin əsas vəzifəsi müəssisədaxili enerji təminatını təmin etməkdir. Müəssisəyə daxil olmuş istehsalın ritmik təminatı üçün texniki təchizatın yüksək səviyyədə təşkil olunması tələb olunur.

Elmi-texniki tərəqqinin müasir mərhələsində istehsalın geniş miqyasda modernləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması enerjiyə olan tələbatı çoxaldır ki, bu da məhsulun maya dəyərinin

quruluşunda enerjiyə çəkilən xərclərin xüsusi çəkisini artırır. Məsələn: hazırlanan məhsulun maya dəyərinin tərkibində enerjiyə çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi kimya müəssisələrində 10–12%, maşınqayırma zavodlarında isə 5–8% təşkil edir. Deməli, sənaye müəssisələrində enerji ehtiyatlarından səmərəli istifadəni təşkil etməklə, məhsulun maya dəyərini, digər şərtlər eyni qalmaqla, xeyli aşağı salmaq mümkün olar. Enerji təsərrüfatının ən mühüm vəzifələrindən biri də müəssisənin enerjiyə olan tələbatını təmin etməkdir. Bu sahədə enerjinin məsrəf normasının müəyyənləşdirilməsi əsas mənbələrindən birini təşkil edir. Enerjiyə olan tələbatı düzgün hesablamaq üçün enerjinin məsrəf norması elmi cəhətdən əsaslandırılmalı, elmi-texniki tərəqqinin yeni nailiyyətlərini və qabaqcıl istehsalat təcrübəsi əks etdirilməli, bir sözlə, mütərəqqi məsrəf normasını işləyib hazırladıqda konkret istehsal şəraiti nəzərə alınmalıdır [4, s.49].

İstehsal infrastrukturunun sahələrindən biri də təmir təsərrüfatıdır. Təmir təsərrüfatının əsas vəzifəsi əsas fondların, ilk növbədə, avadanlıqların vaxtından tez köhnəlməsinin, sıradan çıxmasının qarşısını almaqdan, onları daima işə hazır vəziyyətdə saxlamaqdan, təmir təsərrüfatının fəaliyyətini yaxşılaşdırmaqdan ötrü zəruri təşkilati–texniki tədbirləri işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Sənaye müəssisələrində hər il təmir işlərinin həyata keçirilməsinə çoxlu miqdarda vəsait tələb edilir ki, bu da məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasını xeyli məhdudlaşdırır. Belə ki, məhsul vahidinin maya dəyərinin tərkibində təmir işlərinin yerinə yetirilməsinə çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi maşınqayırma müəssisələrində 6-8%, kimya müəssisələrində isə 12-14% təşkil edir. Zaman keçdikcə əsas istehsal fondları öz istehlak dəyərini itirir, yəni köhnəlir. Deməli, avadanlıqların iş müddətinin uzunluğu bir sıra amillərdən asılıdır. Əsas fondlara yaxşı qulluq edilməsi və onların texniki cəhətdən düzgün işlədilməsi bu fondların iş müddətini artırmaq üçün zəruri şərtədir. Müxtəlif sahələrdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, avadanlığın yükü artdıqca onun köhnəlmə dərəcəsi həmin avadanlığın məhsuldarlığının yüksəldilməsinə görə xeyli az nisbətə artır. Bundan başqa, avadanlıqlara bacarıqla xidmət etdikdə və onu müvafiq alətlə təchiz etdikdə, avadanlığın işinin və məhsuldarlığının artması heç də onun tez köhnəlməsinə səbəb olmur. Hazırda məhsulun hər vahidinə düşən amortizasiyanın miqdarı nöqtəyi-nəzərindən, eyni zamanda avadanlığa yaxşı xidmət və nəzarət etmək şərtilə avadanlığın işini artırmağa çalışmaq məqsədəuyğundur.

İstehsal infrastruktur sahələrindən biri də anbar təsərrüfatıdır. Müəssisələr özlərinin hazır məhsulunu və istehsal ehtiyatlarını saxlamaq üçün üç növ anbardan: xüsusi, icarəyə götürülən və ümumi istifadədə olan anbarlardan istifadə edirlər. Ümumi istifadədə olan anbarlar eyni zamanda çoxlu sayda müəssisəyə xidmət göstərir və məhsulun burada saxlanması xüsusi anbar yaradılmasına nisbətən çox vaxt ucuz başa gəlir. Ölkədə anbar təsərrüfatının təşkili və idarə edilməsinin səmərəli yollarından biri iri məhsul bölüşdürücü mərkəzlərin yaradılması sayıla bilər. Bu mərkəzlər hazır məhsul ehtiyatlarına daha ciddi nəzarət olunmasına, saxlanma xərclərini aşağı salmaq və istehlakçının sifarişlərinin yerinə yetirilməsi müddətini qısaltmağa imkan verir. Müəssisənin material resursları ilə təmin edilməsinin, onların istehsalçıdan istehlakçıya hərəkətinin səmərəli təşkili məhz anbar təsərrüfatının düzgün təşkili və idarə edilməsindən çox asılıdır [2, s.396].

Bütün qeyd olunanlar bir daha göstərir ki, müəssisənin normal fəaliyyət göstərməsində istehsal infrastrukturalarının düzgün təşkili müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edək ki, ölkədə ümumi daxili məhsulun həcminin artırılması və dayanıqlı iqtisadi inkişafa nail olunması məqsədi ilə istehsal infrastrukturunun təşkili və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunur. Bu baxımdan mühüm istehsal infrastrukturalarının, xüsusilə də, yanacaq-enerji, nəqliyyat, rabitə, anbar təsərrüfatı kimi istehsal infrastrukturalarının idarə olunması zəruridir.

İstehsal infrastrukturunun idarə edilməsi onun inkişafının obyektiv qanunlarına uyğun olaraq, ictimai əmək prosesində nizamlayıcı təsir göstərməyən konkret tarixi üsul olub, sosial idarəetmənin əsas növlərindən biridir. Başqa sözlə, istehsal infrastrukturunun idarə edilməsi

dedikdə əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş nəticələrə nail olmaq məqsədi ilə ictimai proses iştirakçılarında məqsədyönlü təsir göstərmək nəzərdə tutulur, onların motivləşdirilməsi həyata keçirilməlidir. İstehsal infrastrukturunun idarə edilməsinin təşkilində ən mühüm və başlıca məqsəd müəssisənin obyektiv, real imkanlarından irəli gələn məsələləri düzgün həll etməkdən və onun potensialından daha səmərəli istifadə olunmasını təmin etməkdən ibarətdir.

İstehsal infrastrukturunun təşkili və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi məsələləri aşağıdakı cəhətləri nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir:

- istehsal infrastrukturunun spesifik xüsusiyyətləri;
- istehsal infrastrukturunun əmək bölgüsündə tutduğu yer;
- istehsal infrastrukturunun inkişaf perspektivləri;
- elmi–texniki tərəqqinin istehsal infrastrukturuna nüfuz etmə dərəcəsi.

İstehsal infrastrukturunun idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi işində bir sıra kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunur. Həmin tədbirləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İstehsal infrastrukturunun səmərəli ölçüsünün müəyyən edilməsi. İstehsal infrastrukturunun ölçüsü müəyyən avadanlıq kompleksinin istehsal gücüdür. İstehsal infrastrukturunun ölçüsü müəssisənin və onun vəsitələrinin ölçüsünü müəyyənləşdirmək üçün əsas götürülür. İstehsal infrastrukturunun səmərəli ölçüsü xammalın, materialların və hazır məhsulların istehsalçı müəssisədən istehlakçı məntəqəyə daşınması, saxlanması və istehlakçı şərtləri, idarəetmənin mürəkkəbliyi həmin vəsilələrin kollektivlərinin istədikləri şərait nəzərə alınmaqla müəyyən edilir.

2. Kiçik istehsal infrastrukturunun birləşdirilməsi idarəetmə aparatında çalışan işçilərin sayını xeyli azaltmağa, yüksək məhsuldarlığa malik maşın və avadanlıqların tətbiqinə şərait yaradır ki, bu da istehsal həcmının artmasına səbəb olur.

3. İstehsal infrastrukturunu arasında səmərəli nisbətlərin təmin olunması müəssisənin məhsulburaxma qabiliyyətini artırır.

4. İstehsal infrastrukturunun idarə edilməsində avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin tətbiqi idarəetmə aparatında çalışan işçilərin sayını azaldır.

İstehsal infrastrukturunun təşkili və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi sistemində ən başlıca məsələ idarəçilik fəaliyyətinin düzgün təşkil edilməsidir. Məlumdur ki, sənaye müəssisələrində infrastruktur sahələrinin quruluşu müxtəlif amillərin təsiri altında formalaşır və ona görə də daima dəyişilir. İnfrastruktur sahələrinin quruluşu o halda optimal və mütərəqqi hesab edilir ki, onlar arasında mütənəsnəlik yaradılsın. Buna infrastruktur sahələrinin quruluşunun daima təkmilləşdirilməsi ilə nail olmaq olar. İstehsal infrastrukturunun idarəetmə quruluşunun təkmilləşdirilməsi mürəkkəb prosesdir və çoxlu sayda iqtisadi, təşkilati və texniki amillərin təsiri altında baş verir [3, s.274].

Ümumilikdə istehsal infrastrukturunun təşkili və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- istehsal infrastrukturunun düzgün təşkili və idarə edilməsi məqsədi ilə müvafiq normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi;

- çox zəruri halda xırda infrastruktur sahələrini birləşdirmək və digər tədbirlər həyata keçirmək əsasında istehsalın təmərəküzləşməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi;

- istehsal infrastrukturunun idarəetmə qaydalarının, prinsiplərinin optimal şəkildə əlaqələndirilməsi;

- istehsal infrastrukturunda elmi-tədqiqat, layihə-konstruktor işlərinin üzvi surətdə əlaqələndirilməsi;

- istehsal infrastrukturunun idarə edilməsində çoxpilləliyi aradan qaldırmaq, əsasən, iki və üçpilləli idarəetmə sistemə keçməklə idarəetmə proseslərini istehsala yaxınlaşdırmaq;

- istehsal infrastrukturunun vəzifələrinin, funksiyalarının, hüquq və məsuliyyətinin dəqiqləşdirilməsi;

- istehsal infrastrukturunun idarəetmə orqanlarının səmərəli strukturunun tətbiq edilməsi və s.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz istehsal infrastrukturalarının təşkili və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin tətbiqi istehsal prosesinin normal gedişinə maneçilik törədən bu və ya digər hadisənin aradan qaldırılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlar onu göstərir ki, məhsulların istehsalı və mübadiləsi sferasında istehsal infrastrukturaları fəaliyyət imkanlarının genişləndirilməsi nöqtəyi-nəzərindən ölkə iqtisadiyyatı üçün fundamental baza rolunu oynayır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə bazar iqtisadiyyatına keçid prinsipləri nəzərə alınmaqla, istehsal infrastrukturalarının təşkili və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsinə dair nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Tətbiqi əhəmiyyəti: İstehsal infrastrukturalarının təşkili və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı irəli sürülən təklif və tövsiyələr onların fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasında mühüm rol oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov H.S. İri sahibkarlıq strukturları. Bakı: Azərneşr, 2007, 276 s.
2. Hüseynov T.Ə. Firmanın iqtisadiyyatı. Dərslük. Bakı: Səda, 2009, 590 s.
3. Quliyev T.Ə. Menecmentin əsasları. Bakı: Nağıl evi, 2001, 520 s.
4. Vəliyev T.V. İnfrastrukturlar: mahiyyəti, təsnifatı və əhəmiyyəti. Bakı: Elm, 2000, 169 s.

РЕЗЮМЕ

ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЕЕ УПРАВЛЕНИЯ

Гусейнова М.С.

Ключевые слова: рыночная экономика, производство, инфраструктура, управление, бизнес, продукты, энергетика, складирование, ремонт

В статье рассматриваются вопросы организации производственной инфраструктуры и основные особенности организационно-экономических механизмов ее управления. Также сформулированы выводы о совершенствовании организации и управления производственной инфраструктуры, имеющих теоретическое и практическое значение.

SUMMARY

ORGANIZATION OF PRODUCTION INFRASTRUCTURE AND IMPROVEMENT OF ITS MANAGEMENT

Huseynova M.S.

Key words: market economy, production, infrastructure, management, business, product, energy, warehousing, repair

The article deals with the organization of the production infrastructure and the main features of the organizational and economic mechanisms for their management. Also, conclusions are formulated on the improvement of the organization of industrial infrastructure and its management, which has theoretical and practical significance.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	21.06.2017
	Son variant	19.03.2018

UOT 339

AVROPA İTTİFAQI İNTEQRASIYA QRUPUNUN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ FƏALİYYƏT MEXANİZMLƏRİ

HƏMİDOVA ALMAS MƏMMƏDAĞA qızı

Sumqayıt Dövlət Universteti, baş müəllim

tuqra_babayeva@mail.ru

Açar sözlər: inteqrasiya, valyuta, pul-kredit siyasəti, Avropa İttifaqı, qloballaşma, konvergensiya, Maastrix sazişi

Avropa İttifaqı inteqrasiya bloku qlobal səviyyədə gedən və tamamilə obyektiv səciyyə daşıyan iqtisadi regionalizm prosesləri içərisində özünün ifrat dinamizmi və sistemliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu inteqrasiya blokunda iqtisadi regionalizm əvvəlcə funksional-sahəvi səciyyə daşımış, sonrakı proseslərdə isə ümumiləşdirici məhdudiyət kəsb etməyə başlamışdır. Məhz bu anlamda Avropa İttifaqı inteqrasiya blokunun təkamül tarixini üç mərhələyə bölməyi məqsədəuyğun hesab edilir.

1. funksional sahəvi xarakterli inteqrasiya əlaqələrinin yaradılması;
2. ümumbazar tipli regional inteqrasiya mexanizminin formalaşdırılması;
3. iqtisadi valyuta ittifaqı formasında regional iqtisadi inteqrasiya blokunun təşkili.

Birinci mərhələ 1951-1958-ci illəri əhatə edir. Həmin illər ərzində Avropa kömür və polad birliyi, eləcə də Avropa atom enerjisi üzrə əməkdaşlıq təşkilatı yaradılmışdır. Müqavilə iqtisadi fəaliyyət azadlığının regional səviyyəyə qədər gücləndirilməsini nəzərdə tutan müddəaların 12 il ərzində həyata keçirilməsini və nəticə olaraq ümumbazarın formalaşdırılmasını nəzərdə tutmuşdur. Burada, əsasən, xarici ticarət məhdudiyətlərinin (tarif və qeyri-tarif tənziqlənmə) aradan qaldırılması, qeyd edilən müddət ərzində kapital, əmtəə və ixrac qüvvəsinin regiondaxili sərbəst hərəkətinin təmini, mühüm əhəmiyyət kəsb edən sferalarda vahid blok siyasətinin həyata keçirilməsi, rəqabətin normal gedişi üçün əlverişli ilkin şərtlərin formalaşması nəzərdə tutulurdu. Avropa İttifaqı inteqrasiya blokunun təkamül tarixində ikinci mərhələ 1968-1990-cı illəri əhatə edir. Bu mərhələdə artıq regional bütövlüyü özündə ehtiva edən ümumbazarın formalaşması prosesi başa çatmış, eləcə də sözügedən inteqrasiya blokunun say tərkibi əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməmişdir. Belə ki, 1970-ci illərin əvvəllərində Böyük Britaniya, İrlandiya və Danimarka, 1981-ci ildə Yunanıstan, 1986-cı ildə Portuqaliya və İspaniya, 1994-cü ildə isə Avstraliya, İsveç və Finlandiya bloka üzv olmuşdur. Şərqi Avropa ölkələrinin də daxil olduğu növbəti genişlənmə isə 2005-ci ildə olmuşdur. Bununla da Avropa İttifaqına üzv olan ölkələrin ümumi sayı 27-yə çatmışdır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, Avropa İttifaqı ayrıca götürülmüş inteqrasiya bloku kimi yalnız regional çərçivədə qalmağı öz qarşısına məqsəd qoymuşdur. Belə ki, Türkiyə 1995-ci ildən Avropa Gömrük İttifaqının üzvüdür. Eləcə də bu inteqrasiya blokunun assosiativ üzvlərinin sayı artıq 75-ə çatmış və bu sıradan, əsasən, Asiya, Afrika və Karib hövzəsi ölkələri yer almaqdadır. Beləliklə, Avropa İttifaqının inteqrasiya bloku kimi inkişafı tarixində ikinci mərhələ vahid iqtisadi məkanın formalaşdırılması üçün zəruri olan şərtlərin ortalığa qoyulması ilə başa çatmışdır. Bu istiqamətdə 1987-ci ildə qəbul edilmiş Vahid Avropa Aktı mühüm rol oynamışdır [1, s.56]. Həm regionda, həm də qlobal səviyyədə gedən sosial–siyasi və iqtisadi proseslərin daxili təbiəti elədir ki, hər hansı bir şəkildə yenidən parçalanma, yaxud inteqrasiyayaqədərki dövrün siyasi situasinya geri qaytarmaq həm mümkünsüzdür, həm də ən arzuolunmaz nəticələrlə yekunlaşar. Avropa İttifaqında inteqrasiya proseslərinin dönməzliyi artıq təmin olunmuşdur və buna görə də yalnız siyasi-iqtisadi aspektlərdən regional bütövlüyə nail olmaq mümkündür [2, s.126].

Həmidova A.M. Hal-hazırda Avropa İttifaqının əsas regional hakimiyyət orqanları aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Avropa Şurası İttifaqın ali idarəetmə orqanıdır.

2. Nazirlər Soveti İttifaqın qanunverici orqanıdır. Regional miqyaslı əksər siyasi tədbirlər bu qurum tərəfindən qanunlaşdırılır və həyata keçirilir. Nazirlər Sovetində (Vahid Avropa Aktına əsasən) səsvermə 2/3 səs çoxluğu ilə həyata keçirilir və səs kvotaları üzv ölkələrin iqtisadi gücünə görə müəyyənləşdirilmişdir. Bu strukturun nəzdində 50 komitə fəaliyyət göstərir.

3. Avropa Komissiyası. Qanun layihələrini hazırlayaraq Nazirlər Sovetinə təqdim etməklə bərabər, icraçı orqan kimi fəaliyyət göstərir və həyata keçirilən əksər fəaliyyət sferalarında birbaşa idarəedici qurum və nəzarətçi keyfiyyətində çıxış edir.

4. Avropa Parlamenti məşvərətçi və nəzarətedici orqandır. Avropa İttifaqının komissiyası və Nazirlər Sovetinin fəaliyyətinə nəzarət etməklə yanaşı, inteqrasiya blokunun büdcəsini təsdiq edir.

5. Məhkəmə inteqrasiya blokunda Ali Məhkəmə nəzarətini həyata keçirir.

Müasir qloballaşma şəraitinin altında olan, daha doğrusu, bu prosesin hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi çıxış edən regional inteqrasiya blokunda vahid iqtisadi məkanın formalaşdırılması valyuta inteqrasiyasından birbaşa asılılıqdadır. Belə ki, tədqiqat materiallarında göstəriləyi kimi, Avropa İttifaqında vahid hüquqi məkanın təşəkkülü prosesi, demək olar ki, başa çatmışdır. Xarici ticarət, aqrar siyasət, vergi - maliyyə və pul - kredit siyasəti və s. sferalarında yalnız ittifaq qanunvericiliyi fəaliyyətdədir. Deməli, problemin, ilkin olaraq, qoyuluşu tərzindən valyuta inteqrasiyasının zəruriliyi və qaçılmazlığı meydana çıxır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa İttifaqında həyata keçirilən valyuta inteqrasiyasını tarixi baxımdan 4 mərhələyə bölmək olar:

1. Hələ 1949-cu ildən başlanan və ümumbazarın formalaşdığı dövrə (1969) qədər davam edən vaxt intervalında həyata keçirilən tədbirlər. Bu istiqamətdə bir sıra real nəticələr verən sazişlər imzalanmışdır. Məsələn: 1949-cu ildən İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının 17 üzv ölkəsi arasında Avropa daxili ödəniş və konsepsiyalar haqqında Sazişi, 1950-ci ildə Avropa tədiyyə ittifaqı çəxtərəfli klirinq haqqında Sazişi; 1958- 1961- ci illərdə Valyutaların dönərliyinin tətbiqi haqqında Sazişi misal göstərmək olar.

2. Avropa Valyuta Sisteminin formalaşdırıldığı dövr (1969-1979-cu illər). 1969-cu ildə keçirilən Haaqa konfransında həm iqtisadi, həm də valyuta ittifaqının yaradılması haqqında Berner planı qəbul edilmişdir. Bu planın reallaşdırılması 10 il müddətinə nəzərdə tutulmuş və həyata keçirilmişdir. Məhz həmin dövrdə Avropa valyuta Əməkdaşlığı Fondu, Avropa İnvestisiya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və s. tipli maliyyə qurumları təşkil olunmuşdur.

3. Valyuta inteqrasiyasının üçüncü mərhələsi 1979-1990-cı illəri əhatə edir. Bu dövrün xarakterik xüsusiyyətlərini iki aspektdə nəzərdən keçirmək olar. Valyuta inteqrasiyası sferasında formalaşdırılan əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi və bu məqsədlə Avropa İttifaqı inteqrasiya blokunda məqsədyönlü institutsional dəyişikliklərin aparılması zəruriliyi 1987-ci ildə qəbul edilmiş Vahid Avropa Aktında hüquqi baxımdan təsbit edilmişdir.

4. Avropa İttifaqında Valyuta inteqrasiyasının həyata keçirilməsinin dördüncü mərhələsi (1990-cı ildən etibarən) məhz özündən əvvəlki dövrdə aparılan araşdırmalar nəticəsində əldə edilən yekunlara əsaslanır. İnteqrasiya proseslərini sürətləndirmək məqsədi ilə 1952-ci ildə imzalanmış Roma müqaviləsinə bir sıra dəyişikliklər həyata keçirilmiş və 1991- ci ildə Maastrixt Sazişi ilə qeyd edilən proses durğunluq nöqtəsindən çıxarılmışdır. Belə ki, 1990-cı illərin əvvəllərində blokdaxili qarşılıqlı əlaqələrdə valyuta məhdudiyətləri sıfır variant ilə aradan qaldırılmış, 1994-cü ildə Avropa Valyuta Əməkdaşlığı Fondu Avropa Valyuta institutu ilə əvəz olunmuş, Mərkəzi Banklar sisteminin tərkibinə, Nazirlər Şurasının birbaşa rəhbərliyi altında üzv ölkələrin iqtisadi, valyuta və pul-kredit siyasətinin əlaqələndirilməsinə xüsusi diqqət yönəldilmiş, 1977-ci ildə Avropa Mərkəzi Bankı yaradılmış və yekun olaraq 2002-ci ildə vahid valyutaya – avroya keçid başa çatmışdır [3].

Avropa İttifaqının faktiki olaraq lider ölkəsinə çevrilən AFR konvergeniya kriteriyaları ilə yanaşı, Sabitlik Paktı imzalamağı tövsiyə edirdi. Bu Pakta görə, Valyuta ittifaqına daxil olan ölkələrdə büdcə kəsiri ÜDM-in bir faizindən çox olmamalı (1 yanvar 1999-cu ilə qədər olan dövrdə), əgər bu səviyyə 3 faizlik həddi aşarsa, həmin ölkəyə cəza sanksiyaları tətbiq olunmalıdır. Eyni zamanda real işlək mexanizmi olan Valyuta İttifaqının yaradılması və vahid regional valyutanın tətbiqi üzv-ölkələrin büdcə suverenliyinin itirilməsinə səbəb olmaqla, ciddi siyasi problem yarada bilər. İqtisadi və Valyuta İttifaqı yaradan 12 ölkə 1 yanvar 2002-ci ildən vahid regional valyuta olan avroya keçidi təmin etmişdir. Bu prosesdə Böyük Britaniyanın kənar qalması, ümumiyyətlə, həmin ölkənin Avropada gedən inteqrasiya proseslərinə fərqli mövqedən yanaşması ilə bağlıdır. Eyni zamanda göstərmək lazımdır ki, avronun beynəlxalq səviyyədə möhkəmlənməsi əksər keçid iqtisadiyyatlı ölkələr, o cümlədən Azərbaycan Respublikası üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, iqtisadiyyatın dollarlaşması dərəcəsi azalmaqla ölkənin regional və dünya bazarlarında alternativ strategiyalardan istifadə etmə imkanları və manevr etmə qabiliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə arta bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva G.C. Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə münasibətlərinin tədqiqi. Bakı: 2008, 210 s.
2. Ələkbərov Ə.H., Vəliyev M.Ə., Məmmədov S.M. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 650 s.
3. AR Dövlət Statistika Komitəsinin illik hesabatları. 2006-2010-cu illər.

РЕЗЮМЕ

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ И МЕХАНИЗМЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИНТЕГРАЦИОННОЙ ГРУППЫ ЕВРОСОЮЗА

Гамидова А.М.

Ключевые слова: интеграция, валюта, финансово-кредитная политика, глобализация, конвергенция, Евросоюз, Маастрихское соглашение

В статье исследованы основные особенности интеграционного блока Евросоюза и механизм его деятельности, отображены этапы истории эволюции этого блока, рассмотрены периоды проводящейся валютной интеграции.

SUMMARY

MAIN FEATURES AND ACTIVITY MECHANISMS OF INTEGRATION GROUP OF EUROPEAN UNION

Hamidova A.M.

Key words: integration, currency, financial-credit policy, European Union, globalization, convergence, the Maastricht agreement

In the article main features of European integration bloc and its activity mechanisms are discussed. The evolution stages of economic integration of this bloc, the present situation of economic and integration processes in European Union, are also studied in this article.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	26.05.2017
	Son variant	19.03.2018

UOT 336.714

MÜƏSSİSƏNİN İNVESTİSIYA AKTİVLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ VERGİ SİSTEMİNİN ROLU

TAĞIYEVA ARZU VAQİF qızı

Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci, müəllim
ilqarosmanov1975@mail.ru

Açar sözlər: investisiya, vergi sistemi, amortizasiya, dövlət tənzimlənməsi, müəssisə, kredit, istehsal

Müəssisənin investisiya aktivliyinin yüksəldilməsi bir sıra qarşılıqlı əlaqəli vəzifələrin həllini tələb edir. Hər şeydən əvvəl, müəssisələrdə iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi hesabına investisiya potensialının gücləndirilməsi lazımdır. Həmçinin amortizasiya siyasətində yeni yanaşmaların işlənməsi və müəssisələrin vergi yükünün azaldılması da zəruridir. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və onun investisiya potensialının gücləndirilməsi daxili ehtiyatların səfərbərliyə alınmasının və mövcud sosial iqtisadi şəraitə uyğun dövlət tənzimlənməsi metodlarının istifadəsinin nəticəsi ola bilər. Təbii inhisarların xidmətləri üzrə tariflərin dinamikasında dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi, borcların yükünün onların uzunmüddətli restrukturizasiyası yolu ilə yüngülləşdirilməsi, beynəlxalq mühasibat uçotu sisteminə keçid əsasında maliyyə axınlarının şəffaflığının maksimal təmin olunması zəruridir.

Qeyd edək ki, iqtisadiyyatın real sektorunda investisiya aktivliyinin qənaətbəxş olmaması səbəblərindən biri stimullaşdırıcı funksiyaların itkisi hesabına fiskal funksiyaların reallaşdırılmasına istiqamətləndirilmiş mövcud vergi sisteminin təkmil olmamasıdır. Onun əsas çatışmazlıqlarından biri vergi yükünün qeyri-müəyyən bölgüsüdür.

Vergi islahatının mürəkkəbliyi onunla izah olunur ki, bir tərəfdən iqtisadiyyatın real sektorunda investisiya aktivliyinin yüksəldilməsi məqsədilə vergi yükünün azaldılması zəruridir, digər tərəfdən isə – onun azaldılmasında cari büdcə daxilolmalarının eroziyası və sosial gərginliyin artması qaçılmazdır. Bu şərtlər daxilində mümkün variantlardan biri vergi yükünün mərkəzinin maddi istehsal sferasından tələb sferasına keçirilməsindən ibarətdir.

Dövlət tənzimlənməsinin baxılan mexanizmi səmərəli fəaliyyət göstərən bazar subyektlərinin cari gəlirlərinə vergi qoymada repressiv şkalanın istifadə olunması deməkdir. Bu bir tərəfdən təsərrüfat subyektlərinin investisiya aktivliyinin artırılmasına əlavə stimulyar yaradır, digər tərəfdən isə – sahələrarası zəncirvari qarşılıqlı təsir əsasında investisiya tələbinin artması hesabına “investisiya multiplikatoru” mexanizminin işləməsinə təmin edir [1, s.400].

İnvestisiya aktivliyinin stimullaşdırılmasının mühüm istiqamətlərindən biri də investisiya vergi kreditlərinin tətbiqi sferasının genişləndirilməsidir. Vergi məəcəlləsinin birinci hissəsinə müvafiq olaraq, onlar özündə vergi ödənişinin müddətinin elə dəyişikliklərini əks etdirir ki, bununla təşkilat vergi ödənişində müəyyən vaxt ərzində və müəyyən hədd daxilində vaxt qazanır və hesablanmış faiz və kredit məbləğini mərhələlərlə ödəyir.

Dövlət tənzimlənməsinin investisiya vergi kreditləşdirilməsi alətindən müxtəlif səviyyələrdə büdcə və kontragentlər qarşısında öhdəliyi olmayan müəssisələr istifadə edə bilər. Bununla yanaşı, müəssisənin investisiya məqsədilə belə kredit almaq hüququndan istifadə etməklə vergi ödənişlərinin yüksəlməsi halında baxılan kredit üzrə müddətin artırılmasının və faiz dərəcələrinin aşağı salınmasının qaydasının müəyyənləşdirilməsi tələb olunur.

Dövlətin investisiya siyasətinin bütün bu tədbirləri müəssisənin şəxsi investisiya potensialının yüksəldilməsinin təmin olunmasına istiqamətləndirilir. Cəlb olunmuş vəsaitlərin və istiqrazlar

həcmnin artırılması hesabına investisiya imkanlarının artırılmasının da az rolu yoxdur, hansı ki, o da dövlət tənzimlənməsində tətbiq olunan metodların inkişafını tələb edir.

İnvestisiyaya vergi krediti mexanizmi vasitəsi ilə də dövlət qabaqcıl texnologiyaları tətbiq edən müəssisələri dəstəkləyir. Vergi kreditindən istifadə etmək üçün müəssisələrin məsrəflərində yeni texnologiyaların payının sahə üzrə orta göstəricidən çox olması əsas şərtidir. Belə göstəriciləri olan firmalar xüsusi kreditdən istifadə etmək hüququ qazanır və bu kredit vasitəsi ilə vergini ödəyirlər. Vergi kreditinin faizi az, müddəti isə uzun olduğuna görə o, müəssisə üçün əlverişli olur. Vergi krediti banklar üçün əlverişli olsun deyə, onlar dövlət sığortası, güzəştli vergi və s. vasitələrlə həvəsləndirilir. Qabaqcıl texnologiyaları tətbiq edən müəssisələr üçün güzəştli vergilərdən başqa, sürətləndirilmiş amortizasiya norması da tətbiq olunur. Sürətləndirilmiş amortizasiya nəticəsində xərclər artır, vergiyə cəlb olunan məbləğ isə azalır. Beləliklə, müəssisələr üçün sürətləndirilmiş amortizasiya rejimi əlverişli olur və onlar əsas kapitalın yenilənməsinə vəsait yönəltməkdə maraqlı olurlar. Sürətləndirilmiş amortizasiyanın tətbiqi nəticəsində əmtəə bazarlarının həcmi və investisiyalara tələb artır, milli iqtisadiyyatın dayanaqlı inkişafı üçün şərait yaradılır. Müəssisənin investisiya aktivliyinin yüksəldilməsi üçün alətlərin seçilməsində nəzərə almaq lazımdır ki, müəssisənin əsas investisiya resursu məhz onun amortizasiya ayrırmalarıdır [2, s.43].

Amortizasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsində həlledici rol hər şeydən əvvəl amortizasiya qanunvericiliyinin əsas fondların qruplarının böyüdülməsi hesabına sadələşdirilməsi oynayır. Əsas fondların dəyərinin qiymətləndirilməsində və amortizasiya normasının müəyyənləşdirilməsində, həmçinin ayrılmış amortizasiyanın istehsalın yenilənməsi məsələsinin həlli baxımından məqsədli istifadə olunmasının təmin olunmasında müəssisələrin müstəqilliyi az əhəmiyyət kəsb etmir. Sürətləndirilmiş amortizasiya sferasının genişləndirilməsi də zəruridir. Əsas fondların keyfiyyətə yenilənməsi məqsədilə xərclərin maliyyələşdirilməsinin yüksəldilməsi və istehsalın texniki-texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsində sürətləndirilmiş amortizasiya metodunun üstünlüyünə, maşın və avadanlıqların istismarının son mərhələsində aşağı amortizasiya ayrırmaları ilə təmir işlərinə yüksək səviyyəli xərclərin kompensasiya olunması imkanları da daxildir.

Bütövlükdə əsas kapitalın sürətləndirilmiş amortizasiyası iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi üçün güclü alətdir və onun köməkliliyi ilə ümumi kapital qoyuluşunun miqyas və strukturunu proqnozlaşdırmaq olar. Ona görə sürətləndirilmiş amortizasiya bütün inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrdə tətbiq edilir və ümumi investisiyanın 2/3 və ya 3/4 - nü təşkil edir. Amortizasiya prosesinin sürətləndirilməsinin təbii məhdudlaşdırıcısı müəssisənin səmərəli işinin təmin olunmasının zərurliyidir. Müəssisənin reallaşdırdığı məhsula elastik tələbin mövcudluğu şəraitində onun amortizasiyanın artımına adekvat qiymət artımına imkanı mövcud olmur. Ona görə də sürətləndirilmiş amortizasiya metodundan istifadə edilən zaman ayrırmaların məbləği balans mənfəətini aşmamalıdır.

Müasir şəraitdə əksər inkişaf etmiş ölkələrdə amortizasiya ayrırmaları investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinin əsas mənbəyi hesab olunur. Vergidən azad olunan amortizasiya fonduna illik ayrırmaları əsas fondların aşınmasının və mənəvi köhnəlməsinin illik dərəcələrini üstələyir. Amortizasiya fondunda yığılan pul vəsaiti yalnız investisiya qoyuluşunda istifadə olunur. Sürətli amortizasiyanın silinməsi mexanizmi vasitəsi ilə əsas kapitalın fiziki və mənəvi aşınmasından daha tez dəyər münasibətində təkrar istehsal olunur. Bu halda əsas kapitalın intensiv olaraq geniş təkrar istehsalı baş verir [3, s.124].

Müəssisənin şəxsi vasitələri hesabına investisiyanın genişləndirilməsi onların mülkiyyətinə diferensial vergiqoyma əsasında da mümkündür. Müvafiq yanaşmanın məqsədi əsas fondların strukturunun yaxşılaşdırılmasının stimullaşdırılması ilə bağlıdır.

Respublikamızda həyata keçirilən vergi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri əlverişli vergi mühitinin yaradılması ilə xarici investorların ölkəyə cəlb olunmasıdır. Bu məsələ ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası tərəfindən bir sıra beynəlxalq müqavilələr bağlanmışdır. Bu müqavilələr, əsasən, investisiyaların təşviqi və qorunmasını, gəlirlərə və əmlaka görə vergilərə münasibətdə

ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasını, nəqliyyat daşımalarını və kredit sazişlərini əhatə edir. Əlverişli vergi mühitinin yaradılması məsələsi xarici investorları narahat edən başlıca problemlərdəndir. Xarici investorları vergi güzəşti və imtiyazlarından daha çox öz fəaliyyətlərini uzun müddətə proqnozlaşdırmağa imkan verən vergi sisteminin sabitliyi maraqlandırır.

Xarici investorların ölkə iqtisadiyyatına axınını stimullaşdırmaq, zəngin neft-qaz yataqlarının mənimsənilməsini sürətləndirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası ərazisində hasilatın pay bölgüsü üzrə sazişlər əsasında karbohidrogen yataqlarının mənimsənilməsi fəaliyyətini həyata keçirən xarici şirkətlər üçün müvafiq protokollarla tənzimlənən, Vergi Məcəlləsindən fərqli üstünlüklərə malik olan xüsusi rejimli vergitutma mexanizmi nəzərdə tutulmuşdur. Bu özünü onda göstərir ki, Azərbaycan Respublikası ərazisində karbohidrogen fəaliyyətini həyata keçirən xarici subpodratçı şirkətlər gördükləri iş və xidmətlərə görə əldə etdikləri gəlirdən yalnız 5-8% dərəcəsi ilə ödəniş mənbəyində tutulan mənfəət vergisinin ödəyiciləridirlər və digər vergiləri ödəməkdən azad dirlər. Neft sazişləri üzrə podratçı tərəf sayılan xarici şirkətlərin karbohidrogen fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirləri isə həmin sazişlə müəyyən olunan dərəcələrlə yalnız mənfəət vergisinə cəlb olunmalıdır.

Hasilatın pay bölgüsü üzrə qanun qüvvəsinə malik olan sazişlər çərçivəsində karbohidrogen sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün “Mənfəət vergisi”, “Xarici subpodratçıların vergiyə cəlb olunması haqqında” və “İdxal və ixrac vergiləri haqqında” protokollarla tənzimlənən, Vergi Məcəlləsindən fərqli üstünlüklərə malik olan xarici rejimli vergi sistemi tətbiq olunur [4, s.53].

Ölkəmizdə həyata keçirilən vergi siyasəti yaradılmış, əlverişli vergi mühiti son illərdə xarici vergi ödəyicilərinin sayının artmasına, xarici investorların iqtisadiyyata axınının xeyli güclənməsinə səbəb olmuşdur.

İnvestisiyaların təşviqi və qorunması haqqında sazişlərə görə, hər bir tərəf öz ərazisində digər tərəfin investorlarının investisiyalarına özünün və ya istənilən üçüncü dövlətin investorlarının investisiyalarına yaradılan rejim qədər ədalətli, ona bərabər və ondan az əlverişli olmayan rejim yaradır. Bu müddəalar bir tərəfin aşağıdakılardan irəli gələn öhdəlikləri ilə bağlı istənilən rejimin üstünlük və ya güzəştlərinin digər tərəfin investorlarına aid edilməsi kimi başa düşülür:

- tərəflərin iştirakçıları olduqları və ya ola biləcəkləri əməkdaşlığın və regional əməkdaşlığın digər formalarının investisiya rejiminə təsir edən istənilən mövcud olan və ya gələcəkdə mövcud olacaq gömrük ittifaqı və ya sərbəst ticarət zonası və ya oxşar beynəlxalq sazişlərdə iştirak etmək;
- tamamilə və ya əsasən vergiqoymaya aid olan istənilən beynəlxalq saziş və ya razılaşmada iştirak etmək.

Bunlarla yanaşı, yerli sahibkarların investisiya fəaliyyətinə marağını artırmaq, onlara bu fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün müəyyən güzəştlərin edilməsini vacib sayırıq. İlk növbədə, investisiya fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarlar obyekt istifadəyə verilənə qədər ya vergidən tam azad olmalı və yaxud çox aşağı dərəcədə vergi tətbiq olunmalıdır. Yerli istehsalçıların məhsulları üçün ölkə daxilində əlverişli şərait yaradılmalıdır. Bazar ucuz xarici məhsullardan qorunmalı, yerli sahibkarlara müəyyən güzəştlər edilməlidir. Vəziyyət tədricən düzəldikdən sonra belə güzəştləri aradan qaldırmaq olar.

Ümumiyyətlə, dövlət vergi sistemi vasitəsi ilə investisiya prosesləri arasında əlaqə yaradır, vergi güzəştləri vasitəsi ilə investorları stimullaşdırır. Vergi güzəştləri mexanizmi qoyulan kapitalla nisbətən alınan gəlirdən verginin tutulmamağını təmin edir. Bu normalar sahələr üzrə fərqlənir və qabaqcıl sahələrdə maksimal səviyyədə olur. Beləliklə, investisiyaların strukturu progressiv olduqca vergi azalır. Bu iqtisadi mexanizm vasitəsi ilə investisiya prosesinin məsrəfləri azaldılır, qoyulan kapitalın gəlirlilik səviyyəsi artırılır. Eyni zamanda vergilərin azalması hesabına kapital qoyuluşlarının mənbələri də artır. Belə sistem investorları aktiv olmağa stimullaşdırır, investisiya fəaliyyətinə qoşulmayan müəssisələrin isə gəlirdən tutulan vergiləri yüksək olduğuna görə onların rəqabət qabiliyyəti aşağı düşür.

Elmi yeniliyi: məqalədə müəssisənin investisiya aktivliyinin yüksəldilməsinin zəruriliyi qeyd edilmiş, respublikamızda vergi sisteminin tətbiqinin müəssisələrin investisiya aktivliyinin stimullaşdırılması istiqamətində mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulduğu qeyd olunmuşdur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: məqalədə investisiya aktivliyinin yüksəldilməsində vergi sisteminin rolu ilə bağlı irəli sürülən təklif və tövsiyələr müəssisələrin investisiya cəlbədıciliyini artırır və bu da irimiqyaslı investisiyaların yönəldilməsinə şərait yaradar.

ƏDƏBİYYAT

1. Kuşlin V.İ. Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi (Rus dilindən tərcümə). Bakı: İqtisad Universiteti, 2008, 943 s.
2. Əzizova G.A. Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti. Bakı: İqtisad Universiteti, 2012, 212 s.
3. Xodov L.Q. Vergilər və iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi (Rus dilindən tərcümə). Bakı: İqtisad Universiteti, 2008, 291 s.
4. Əliyev Q. İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi. Bakı: İqtisad Universiteti, 2008, 293 s.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ В ПОВЫШЕНИИ ИНВЕСТИЦИОННОЙ АКТИВНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Тагиева А.В.

Ключевые слова: инвестиции, налоговая система, амортизация, государственное регулирование, предприятие, кредит, производство

Создание благоприятной налоговой среды для привлечения инвестиций в производство является одним из направлений налоговой политики республики. Необходимо совершенствование налоговой системы Азербайджанской Республики, создание ее единой нормативно-правовой базы, проведение целенаправленных реформ по стимулированию инвестиционной активности предприятий.

SUMMARY

THE ROLE OF TAX SYSTEM IN THE INCREASE OF ENTERPRISE INVESTMENT ACTIVITY

Taghiyeva A.V.

Key words: investment, tax system, amortization, state adjustment, enterprise, credit, production

Establishing the effective tax conditions for implication of investment in the enterprises is one of the priority ways of tax policy held in the republic. It is to improve tax system in Azerbaijan Republic, creation of its unit normative-juridical base, realization of purposeful reforms for stimulation of investing activity of enterprise.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	17.03.2017
	Son variant	19.03.2018

UOT 657.01

İSTEHSALIN TƏŞKİLİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ İDARƏETMƏ UÇOTUNUN QURULMASINDA ROLU

MEHDIYEVA YEGANƏ TƏHMASİB qızı

Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində Sumqayıt Texniki Kolleci, müəllim
elnare.memmedova@box.az

Açar sözlər: idarəetmə uçotu, istehsalın təşkili, idarəetmə qərarları, idarəetmə modelləri, informasiya təminatı.

Müasir şəraitində istehsalın müvafiq qaydalara uyğun işlənməsinin mühüm amili idarəetmə fəaliyyəti hesab olunur. O, müəyyən informasiya ilə təmin edilir, bu da menecerlərin tələblərini təmin etməlidir və müvafiq doğruluq və operativliyə malik olmalıdır. İnformasiya təminatının köməyi ilə bölmələr arasında qarşılıqlı əlaqə, müəssisənin müdiriyyəti qarşısında hər bir bölmənin hüquq və məsuliyyətinin məhdudlaşdırılması, müəssisənin məqsədinə nail olunmasında fəaliyyətin ayrı-ayrı növlərinin razılaşdırılması baş verir. İnformasiya sistemi müəssisənin təşkilati quruluşlarının tələblərinə tabe edilir. İdarəetmənin təşkilat quruluşları böyük mürəkkəblikləri ilə fərqlənir və amillərin çoxluğundan asılıdır. Biz müəssisənin təşkilatı və istehsal quruluşunun nümunəvi formalarına baxacağıq.

Təşkilat quruluşu rəsmi olaraq öz əksini ştat cədvəlində tapır. O, faktiki olaraq müəssisənin ayrı-ayrı bölmələrinin fəaliyyətinin razılaşdırılmasını və əsas vəzifələrin və məqsədlərin yerinə yetirilməsi üzrə bölmələrin səylərini təmin edir [1]. Hər bir müəssisədə təşkilat quruluşu amillərinin miqdarı və təsiri son dərəcə fərqlidir və ona görə də ardıcıl olaraq təkmilləşdirilir. İdarəetmə səviyyələrinin sayı nisbətən çevik təşkilat quruluşlarında dördə - beşə qədər çatır. Təşkilat quruluşu istehsalın müxtəlif idarəetmə səviyyələrinin tərkibini və nisbətini və bu təşkilatın formasını müəyyən edir. Müəssisənin istehsal quruluşu - sexlərin, xidmətlərin, onların, güclərinin tərkibini və quruluşunu, qurulması formasını və istehsalın idarə edilməsinin hər səviyyəsində qarşılıqlı əlaqəni göstərir. Müəssisənin istehsal quruluşunun qurulması istehsalın tipi və həcmindən, texnoloji proseslərin mürəkkəbliyindən, sexlərin ixtisaslaşma dərəcəsindən və növlərindən asılıdır. İstehsalın quruluşunun iki tipini fərqləndirirlər: məhsul və texnologiya üzrə. Məhsul üzrə istehsal quruluşu məhsulların konkret növlərinin istehsalı və satışına yönəldilən müstəqil istehsal bölmələrinin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Texnoloji əməliyyatların bircinsliliyi üzrə təşkil edilmiş istehsal quruluşu birtipli avadanlıqda xüsusi texnoloji əməliyyatların yerinə yetirilməsinə istiqamətləndirilən istehsalat bölmələrinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Hər bir bölmənin konkret təsərrüfat-iqtisadi vəziyyəti onun müstəqillik və bölmənin rəhbərinə verilən səlahiyyət dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Daxili bölmələr arasındakı, idarəetmənin müxtəlif səviyyələri arasındakı qarşılıqlı fəaliyyət daxili iqtisadi mexanizm ilə nizama salınır.

Daxili iqtisadi (təsərrüfatdaxili) mexanizm anlayışı, həm bütövlükdə müəssisənin, həm də onun ayrı-ayrı manqalarının fəaliyyəti və inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmasına məqsədyönlü təsir göstərən vasitələrin və alətlərin məcmusudur. Onun əsas elementlərinə planlaşdırma, qiymətin əmələ gəlməsi, həvəsləndirmə, uçot, nəzarət və tənzimləmə aiddir. Daxili təsərrüfat mexanizminin elementləri arasındakı əlaqə müəssisənin bölmələrinin fəaliyyətinə nəzarət, qiymətləndirilmə və ölçülməsi göstəriciləri sistemi vasitəsi ilə, bölmənin özünün xərclərinə daxil edilən məsrəflərinin tərkibi və təsərrüfatçılığın nəticələrinin aşkar edilməsi vasitəsi ilə həyata keçirilir [2].

Müəssisənin təşkilatı və istehsalat quruluşları və onun təsərrüfatdaxili mexanizmi idarəetmə uçotunun qurulması zamanı bazis hesab olunur. Təşkilat quruluşuna müvafiq olaraq, məsrəflərin uçotunun qurulması, konkret şəxsin fəaliyyətini və məsuliyyətini bütün müəssisənin işinin nəticələri ilə əlaqələndirməyə imkan verir.

İdarəetmə qərarlarının əmələ gəlməsində informasiyaya olan tələbat müxtəlif səviyyəli bölmələrin maya dəyərini idarə edilməsi sisteminin qarşılıqlı əlaqəsinin təmin olunması şəraiti zamanı təmin olunur. Nəzarətin daxili sistemlərinin dörd əsas: ölçü, əlaqə, qiymət və dəlillər funksiyası təşkilatın xüsusiyyətini və hər bir bölmənin öz marağı olan müəssisənin quruluşunu nəzərə almalıdır.

İdarəetmənin hər səviyyəsində məqsədlərin həyata keçirilməsi, kifayət qədər operativ və həqiqi informasiyalar mövcud olan zaman mümkündür. İstənilən müəssisənin informasiya sisteminin qurulması variant amillərin çoxluğundan asılıdır. Burada ancaq müəssisənin son məqsədinə yönəldilən müxtəlif quruluşda olan bölmələrin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsinə, son məqsədlərin yerinə yetirilməsində hər bir bölmənin quruluşunun qiymətləndirilməsinə və onun yerinə yetirilməsi üzrə bölmələrin fəaliyyətinə nəzarətin təşkilinə aid olan xüsusiyyətlərinə baxılır. İstehsal haqqında informasiyaların əmələ gəlməsi nöqtəyi-nəzərinə texnoloji prosesin mərhələləri üzrə material resurslarının hərəkəti və ilkin materialların emalı üzrə əmək məsrəflərinin artmasını əvvəlcədən müəyyən etməklə, istehsal prosesinin gedişinə təsir edəcəyik [3].

Qarşıya qoyulan məqsədlərdən asılı olaraq, istehsal haqqında qiymətli və nəzarət informasiyalarının əmələ gəlməsi zamanı bir sıra problemlər meydana çıxır. Birincisi, müxtəlif ilk mənbələrdən yaranan ilkin analitik məlumatlar lazımdır. İkincisi, müvafiq ilkin məlumatların mənbələrinə malik olmaq lazımdır. Üçüncüsü, analitik informasiyada idarəetmənin informasiya tələbatının təmin olunma prosesinin həyata keçirilməsi lazımdır. İdarəetmə uçotunun təşkilinə müəssisənin təşkilatı quruluşunun, bölmələr tərəfindən yerinə yetirilən işlərin həcmi və spesifikasiyasının bilavasitə münasibəti vardır. İdarəetmə uçotunun təşkili modellərinin qurulması çoxlu amillərdən asılıdır və ona görə hər bir müəssisə üçün onların seçilməsi fərdidir. Burada idarəetmə uçotunun ayrı-ayrı hissələri şəklində təşkil edilən fəaliyyətin təchizat-tədarükat, istehsal, maliyyə-satış, təşkilatı və investisiya kimi növləri vardır.

Fəaliyyətin bütün növləri bir-biri ilə möhkəm əlaqədədir və bir müəssisə çərçivəsində ayrıca mövcud ola bilməz. Eyni zamanda belə qənaətə gəldik ki, məsrəflərin əmələ gəlməsinin öz xüsusiyyətləri vardır və bölmələrdə baş verən prosesləri konkret olaraq xarakterizə edir. Məsrəflərin dəqiqləşdirilməsi dərəcəsi və müəssisə üzrə onların ümumiləşdirilməsinin ardıcılığı hər bir müəssisə üçün müəyyən edilə bilər. Əsas meyar idarəetmənin məqsədləri, xərclərə nəzarət sistemi, bölmələrin ixtisaslaşma səviyyəsi və onların məsrəflərinin kəmiyyəti hesab olunur. Bazar münasibətləri şəraitində işləyən müəssisələrin təcrübəsində analitik idarəetmə uçotunun qurulmasına məsrəflərin əmələgəlmə mərkəzləri üzrə meydana gələn məsrəflərə görə məsuliyyət mərkəzləri və ayrıca götürülmüş istehsal edilən məhsulun rentabellik mərkəzi üzrə yanaşma nəzərdə tutulur.

Elmi yeniliyi: bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin idarə olunması, planlaşdırılması müəssisənin fəaliyyətini, onun inkişafını müəyyən edir. Bütün bunlar müəssisədə idarəetmənin əsas funksiyalarından olan uçotun təşkili, aparılmasının səviyyəsindən birbaşa asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, idarəetmə uçotunun müəssisədə düzgün təşkili iqtisadi baxımdan qərarların düzgün verilməsi ilə bağlıdır və bu sahənin öyrənilməsinə ehtiyac duyulur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: məqalədə müasir dövrdə müəssisədə idarəetmə aparatının işinin düzgün təşkil edilməsi və idarəetmə qərarlarının qəbulunda qarşıya qoyulmuş perspektivlər öyrənilmişdir. Aparılan tədqiqatlar ümumiləşdirilərək istehsalın təşkilində idarəetmə qərarlarının düzgün qəbul edilməsi üçün zəruri məlumatlar göstərilmişdir. Göstərilmiş tövsiyələrdən bütün istehsal müəssisələri faydalana bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov A. Mühasibat uçotu, vergilər. Bakı: Ozan, 2008, 516 s.
2. Rzayev Q. Mühasibat uçotu və audit. Dərs vəsaiti. Bakı: İqtisad Universiteti, 2006, 384 s.
3. Валуев В.И. Проблемы развития учета промышленности. М.: Финансы и статистика, 1984, 215 с.

РЕЗЮМЕ

ОСОБЕННОСТИ И РОЛЬ ОРГАНИЗАЦИИ ПРОИЗВОДСТВА В СОЗДАНИИ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА

Мехтиева Е.Т.

Ключевые слова: управленческий учет, организация производства, управленческие решения, модели управления, предоставление информации.

В условиях рыночной экономики управление и планирование определяют деятельность развития предприятия. Одной из основных функций управления предприятием является организация учета, что напрямую зависит от уровня ее проведения.

SUMMARY

FEATURES OF PRODUCTION ORGANIZATION AND ITS ROLE IN THE ESTABLISHMENT OF MANAGEMENT ACCOUNTING

Mehdiyeva Y. T.

Key words: managerial accounting, production organization, management decisions, management models, information provision.

In market economy, management and planning determine the activity of the enterprise development. Achievement of these objectives depends on one of major functions of management accounting and level of its implementation.

Daхilolma tarixi:	İlkin variant	01.03.2017
	Son variant	19.03.2018

UOT 338.1

TURİZMİN MARKETİNQ PLANLAŞDIRILMASI¹NÖVRƏSLİ TƏRLAN NÖVRƏS oğlu²HÜSEYNOV NİHAD RAMİZ oğlu*Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, 1- dosent, 2-magistrant*
nihadhuseyn@mail.ru*Açar sözlər: turizm, marketinq, rəqabət, iqtisadiyyat, reklam*

Turizm – (fransız sözü olub, gəzinti, səfər deməkdir) — fəal istirahətin geniş yayılmış və ən kütləvi növüdür.
Marketinq – ingilis dilində "market" sözündən götürülüb, bazar mənasını verir. Azərbaycan dilinə hərfi tərcüməsi "bazarda fəaliyyət"dir.

Rəqabət – geniş mənada iqtisadiyyat, sosiologiya və ekologiyada istifadə olunur və şəxslərin, qrupların və ya orqanizmlərin resurslar üzrə bir-biri ilə mübarizə aparmağını bildirir. Rəqabəti bildirmək üçün xarici dillərdə əsasən latın- competitionem ("razılaşma") və ya latın- concurrere ("toqquşmaq") sözlərindən əmələ gələn terminlər istifadə olunur. Azərbaycan dilinə isə rəqabət sözü ərəb dilindən (ərəb "yarış" deməkdir) gəlib.

İqtisadiyyat – Elm tarixində ilk dəfə iqtisadiyyat sözünü, anlayışını qədim yunan alimləri işləmişlər. O, Ksenofontun (e.ə-430-355) "Ev təsərrüfatı" və ya "Ev iqtisadiyyatı" deyilən əsərinin adından götürülmüş, sonra Aristotel (384-322) tərəfindən geniş şərh edilmişdir. Yunan sözü olan "Oykonomiya" iki sözdən- "oykos" (ev, tə-sərrüfat) və "nomos" (qayda, qanun) söz birləşmələrindən yaranmışdır. Bu mənada "Ekonomika" antik dövrün qul əməyinə əsaslanan ailə təsərrüfatının, ən çox natural təsərrüfat münasibətlərini ifadə edirdi.

Marketinq termini ingiliscə “market” (bazar) sözündən götürülüb, bazar fəaliyyəti, bazarla iş mənasını verir. Marketinq təsərrüfat funksiyası və ya müasir biznes fəlsəfəsi kimi bir tərəfdən tələbatın diqqətlə hərtərəfli və sistemli öyrənilməsinə, istehlakçıların zövq və maraqlarının, istehsalın bu istiqamətinə yönəlməsinə, bazarda təklif olunan bu məhsulun ünvanlılığının təmin edilməsinə xidmət edir. Digər tərəfdən isə o, bazara fəal təsir etməklə alıcıların marağının və tələbatının formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Bütün bunları ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, marketinq fəaliyyətinə aşağıdakılar daxildir:

- alıcıların ehtiyaclarının, tələb və tələbatının müəyyənləşdirilməsi;
- alıcılar üçün zəruri olan və onların tələbatını ödəmək qabiliyyətində olan məhsulların hazırlanması və bazara təklif olunması;
- satıcı üçün lazımi gəlir gətirən və alıcılar üçün məqbul sayılan qiyməti təyin etmək;
- məhsulun istehlakçıya çatdırılmasının daha səmərəli və rahat yolunun seçilməsi;
- tələbin formalaşdırılması və stimullaşdırılması məqsədilə bazara fəal təsir vasitəsi və metodlarından istifadə olunması və əsaslandırılması.

Sözsüz ki, qeyd olunan hər bir istiqamət öz-özlüyündə vacibdir. Ancaq o da məlumdur ki, onların hər birinin əhəmiyyəti o vaxt artır ki, onlar birlikdə və bütövlükdə mövcud olsunlar. Bu hala marketinq konsepsiyasının realizasiyası deyilir.

Marketinq konsepsiyası vasitəsilə firmanın bütün fəaliyyətində bazarın vəziyyətinin daimi uçotu həyata keçirilir və potensial alıcıların ehtiyac və tələbatlarının dəqiq öyrənilməsi, onun qiymətləndirilməsi və gələcəkdə mümkün dəyişikliklərin uçotu əsaslandırılır.

Beləliklə, marketinq xidməti fəaliyyət sferası kimi anlayışdan idarəetmənin bazar konsepsiyasına qədər yol keçmişdir. Müasir dövrdə bir çox mütəxəssislər marketinqə bazarın idarə olunması istiqamətini təmin edən mürəkkəb dinamik bir sistem kimi baxır.

Turizmdə marketing – müxtəlif ölkələrə mənsub olan sahibkarların kollektiv yaradıcılıq məhsuludur. Marketing həm də zamanla inkişaf edir.

İlkin tarixi mərhələ istehsal konsepsiyası adlandırılır. Bu konsepsiya turizm müəssisələrində 20-ci əsrin 50-ci illərinə qədər geniş istifadə edilmişdir. Məhz bu dövrdə turizm xidmətində tələb təklifi əsaslı şəkildə yüksəltmişdir (satıcı bazarı).

60-cı illərin əvvəllərində turizm bazarında tələb və təklif arasında münasibətlərdə ilk dəyişiklik əlaməti meydana gəlmişdir. Rəqabət mübarizəsi kəskinləşmişdir. Bu öz əksini kommersiya gücünün intensivləşdirilməsi konsepsiyasında tapmışdır. Bu satışın stimullaşdırılması və reklam vasitəsi ilə maksimum həcmdə satışın təmin olunmasını göstərir.

70-ci illərin ortalarında turizm sferasında alıcı bazarı formalaşmışdır, hansı ki, burada tamamilə başqa bir “oyun qaydaları” mövcuddur. Bu rəqabət mübarizəsində nailiyyət əldə etmək üçün, ilk olaraq, bazarı dərinlən öyrənmək və öyrənmək metodu ilə bağlıdır. Sorğu metodu imkan verir ki, verilən suallar vasitəsi ilə informasiya yığılsın. Sorğu metodu faktiki sorğu, rəy sorğusu və aydınlaşdırıcı sorğuya bölünür. Faktiki sorğu digər sorğu növlərinə nisbətən daha vacib əhəmiyyətə malikdir. ” Siz keçən il məzuniyyətinizi öz ailənizlə nə vaxt və harada keçirmisiniz?” sualı respondentdən dəqiq cavab tələb edir. Faktiki sorğu ilə effektiv nəticələr əldə olunur, baxmayaraq ki, bəzən respondentin yaddaşının zəifliyi qeyri-dəqiq informasiyaya gətirib çıxarır.

İstehlakçıların rəy sorğusu metodunun istifadəsi zamanı respondentlərdən nə işə haqqında öz fikirlərini bildirmələri xahiş olunur. Məsələn: “respondentdən soruşulur, hansı turizm məhsulu onun üçün cəlbədiçi idi: A, yoxsa B? Və yaxud hansı məhsulun reklamı daha keyfiyyətli idi?”. Bu sorğu dəyərli nəticələrə gətirib çıxara bilər. Aydınlaşdırıcı sorğuda respondentlər repartyor qismində çıxış edirlər. Məsələn: onlardan xahiş olunur, aydınlaşdırınsınlar ki, niyə ancaq bu qərarı qəbul etdilər? Niyə onlar göstərdikləri aviaşirkəti seçdilər? Niyə istirahət üçün göstərdikləri ölkəni seçdilər? və s.

Müşahidə metodu bilavasitə insanları və məlumatın yığılması prosesində şəraiti müşahidə etməklə qurulur. Müşahidə metodunun üstünlüyü ondadır ki, o daha dəqiq informasiyanın yığılmasına imkan verir və istehlakçıların davranışlarını təsvir edir. Bu metodun çatışmamazlığı digər metodlarla müqayisədə bəhsə başa gəlməsi və onu bir neçə halda da dəyişilməsinin qeyri mümkün olmasıdır.

Eksperiment metodu səbəb – nəticə münasibətlərinin müəyyən edilməsi məqsədi ilə testlərin aparılmasını nəzərdə tutur.

Bununla bərabər, turizmə marketing araşdırmasının məqsədləri vardır:

1. **Əhəmiyyətli problemlərin müəyyən olunması.** Gündəlik ticarətdə fəaliyyətlərin sıxlığı, icraçıların müəssisənin işinə müvəffəqiyyətlə müdaxilə edən problemlə sahələrə müdaxilə etmək üçün bir az zaman verir. İş verimsizliyinə səbəb olan səbəbləri və problemləri müəyyənləşdirmək, ümumiyyətlə araşdırma prosesinin idarəetmə prosesinə etdiyi sadə töhfələrdən biridir.

2. **Müəssisənin hədəf bazarları ilə olan ünsiyyətini mühafizə etmək.** Turizmin araşdırılması, gələcək trendlərin təyin edilməsi, bazarların ehtiyaclarını daha yaxşı anlama bilmək və uyğun siyasətlər inkişaf etdirmək üçün bazarlardakı dəyişiklikləri təqib etməyi mümkün etməkdədir. Araşdırmalar bazarlarda gözlənilməz dəyişikliklərdən irəli gələn risk ehtimalını azaldır. Bir dərəcəyə qədər araşdırma firmanın bazarda gələn dəyişikliklər səbəbiylə bu bazar üçün etibarsız hala gətirdiyi malları çıxarmayacağına zəmanət verməkdir.

3. **Daha aşağı xərclər.** Araşdırmalar işin ən təsirli üsullarını təyin etməyi və verimsizliyi aradan qaldırmağa kömək edir.

4. **Yeni mənfəət qaynaqlarının inkişaf etdirilməsi.** Araşdırma yeni bazarların, yeni məhsulların kəşf edilməsinə və satışa təqdim edilən məhsullar üçün yeni məqsədlər ortaya çıxmasına yol açır.

5. **Satışların təşviq edilməsinə köməklik etmək.** Araşdırmanın nəticələri yalnız müəyyən bir firma üçün maraqlı olmaqla qalmayıb, eyni zamanda cəmiyyətin hamısı üçün maraqlıdır və reklam kampaniyalarında istifadə edilə və satışları təşviq edə bilər. Bu prioritetli olaraq məhsul, xidmət və

istehlakçılarının müəyyən malları və xidmətləri qiymətləndirmələri, istənen işlərə yönəlmiş istehlakçı tutumları üzərində edilən araşdırmalarla əlaqədardır.

6. *Alıcı tərəfində müsbət bir tutum yaradılması.* İstehlakçılar turizm araşdırmalarını icra etməkdə müvəffəqiyyətlidir. Bu cür fəaliyyətlərdə olan şirkətlərin əslində onlarla maraqlandığını və ehtiyaclarını qarşılıyacaq bir məhsul və ya xidmət yaratmağa çalışdıqlarına inanırlar. Anketin başlanğıcında anketin məqsədini göstərmişsinizsə, məsələn, xidmət keyfiyyətini artırısaq, müştərilər anket suallarını cavablamaq ehtimallarını artıracaq və firmanın baxım xidməti olaraq təmin edilən xidmətlərin keyfiyyətinin qorunması və ya inkişaf etdirilməsi haqqında müsbət bir təəssürata sahib olacaqlar.

Müasir turizmi reklamsız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Bu, o dərəcədə həcmli və çoxaspektli bazar fəaliyyəti formasıdır ki, onu bir çox hallarda müstəqil istiqamətlərə bölürlər. Lakin dünya təcrübəsi göstərir ki, reklam yalnız marketing kompleksində maksimum effektivlik yaradır. O, marketing sisteminin tərkib hissəsidir.

“Reklam” latın mənşəli söz olub (qışqırmaq), aşağıdakı mənaları ifadə edir:

- Alıcıları cəlb etmək məqsədilə nəilsə geniş tanışlıq yaratmaq tədbiridir;
- Kimin və nəyinsə haqqında populyarlığın yaradılması məqsədilə tanışlığın genişləndirilməsidir .

Bir çox mütəxəssislərin fikrincə, reklama kommunikasiya forması kimi baxmaq olar, hansı ki, məhsul və xidmətlərə keyfiyyət gətirməyə çalışır.

Reklam – turizm müəssisəsinin öz müştərilərinə informasiyanın çatdırılması cəhdinin ən ideal alətidir. Onun vasitəsilə müştərilərin diqqətini təklif olunan xidmətə cəlb etmək, müəssisənin özünün müsbət imicini yaratmaq və onun ictimai əhəmiyyətini göstərmək mümkün olur. Ona görə də effektiv reklam fəaliyyəti – xüsusi kommunikasiya strategiyası və bütövlükdə marketing strategiyasına nail olmaq məqsədilə mühüm vasitədir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, turizm sferası ən iri reklam sahələrindən biridir. Xarici turizm firmalarının iş təcrübəsi göstərir ki, onlar öz fəaliyyətlərindən əldə etdikləri gəlirin təxminən 5-6 %-ni turizm səfərlərinin reklamına xərcləyirlər.

Marketing fəaliyyəti çərçivəsində reklam istehlakçılara güclü təsir vasitəsi rolunu oynayır. Lakin onun rolunu və əhəmiyyətini hədsiz dərəcədə yüksəltmək də olmaz. Aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, marketing işini yalnız reklam üzərində cəmləşdirmək bazar nailiyyətinin qarantı olmur. Reklam öz-özlüyündə marketing kompleksinin digər elementləri ilə açıq əlaqədədir, lakin o aşağı effektiv olmaqla yanaşı, hətta bəzi hallarda mənfi nəticələrə də gətirib çıxarır. Tanınmış ABŞ mütəxəssisi A. Polits reklamın 2 əsas qanununu qeyd etmişdir:

1. Reklam yaxşı malın satışını stimullaşdırır və pis malın iflasını tezləşdirir;
2. Reklam, malın fərqli əlamətinin olmasının (hansı ki, əhəmiyyətsiz sayda saxlanılır və istehlakçı bunu görmür), praktiki mövcudluğunu göstərir və bu hal məhsulun iflasına uğramasını gücləndirir.

Reklamda əsas tələblərdən biri doğruluqdur. Təəssüf ki, bu “qızıl” qaydaya bir çox turizm müəssisələri əməl etmirlər. BMT-nin Beynəlxalq siyasi və vətəndaş hüquqları konvensiyasında reklam fəaliyyətinin əsas prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

- Hüquqi təminatlılıq, ədəbilik, səliqəlilik, vicdanlılıq;
- Gerçəklik, cəmiyyət qarşısında cavabdehlik hissi;
- Mövcud qaydalara uyğun vicdanlı rəqabət.

Turizmdə reklam fəaliyyəti Azərbaycanda da mövcud qanunvericiliyə əsasən tənzimlənir. Bu fəaliyyət növündə əsas normativ akt – Azərbaycan Respublikasının “Reklam haqqında” qanunudur (3 oktyabr 1997-ci il). Turizm məhsulu haqqında məlumat konkret və dəqiq olmalıdır. Bu məsələ qanunda da öz əksini tapmışdır.

Turizmdə əsas reklam vasitələrinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Kütləvi informasiya vasitələri;

- Çap reklam nəşrləri (braşuralar, bukletlər, kataloqlar, plakatlar və s.);
- Kino və videoreklam;
- Küçə reklamı;
- Reklam süvenirləri;
- Sərgilər, birjalar, yarmarkalar;
- Kompüter reklamları və s.

Marketingin müxtəlif səviyyələri vardır: biznes, ictimai təşkilatlar və hökumət orqanları. Turizm, kompleks bir sistem, iqtisadiyyat, siyasət, sosiologiya, ekoloji və mədəniyyət ortaqlığıdır. Bu səbəblə, müxtəlif turizm təşkilatlarının yaxın marketing koordinasiyası müsbət bir marketing təsirini reallaşdırmaq üçün tələb olunur.

Turizm sahəsində ümumi **marketing sisteminin qurucu ünsürləri** vardır ki, bunlara: dövlət, yerli rəhbərliklər, milli və yerli (regional) turizm təşkilatları və müəssisələrdir.

Qərb təcrübəsi xüsusi sektor firmaları ilə rəsmi hökumətin turizm təşkilatlarının turizm sənayesinin təqdimatına istiqamətli ortaq səylərinin ən böyük təsirə sahib olduğunu göstərməkdədir.

Fərqli **marketing səviyyələri** arasında yaxın bir əlaqə vardır: dövlət, yerli rəhbərliklər və dərnəklər müəssisələrdən gələn məlumatlar da daxil olmaqla, bazar haqqında məlumat alır və müəssisələr, marketing konseptlərindən milli və yerli turizm anlayışlarına yönəldir. Dövlətin marketing inkişafı bir əmr deyil, müəssisə menecmenti üçün rəhbər olan bir təklifdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Növrəsli T.N. Turizm hadisəsinə ümumi yanaşma. // Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri elmi-analitik jurnalı, №4 (36,2013). Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2013.
2. Növrəsli T.N. Turizmin bəzi nəzəri və praktiki məsələləri // Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları. №4. Bakı: 2016.
3. İmanov T.İ., Əhmədov M.M., Hacıyeva L.A. Magistr hazırlığı üçün “Turizm Marketingi” fənninin Tədris Proqramı. Bakı, 2015, 156 s.
4. Victor T.C. Middleton with Jackie Clarke. Marketing in travel and tourism / Edition. 3rd ed. Published. Oxford ; Boston : Butterworth-Heinemann, 2001. Content Types. text. Carrier Types. volume. Physical Description. XXII, 487 p.
5. Buhalis D., Mariani M.M., Baggio R., Longhi Ch. Tourism Management. Marketing and Development
6. Дурович А.П., Копанев А. С. Маркетинг в туризме: Учеб. пособие / Под общей ред. З.М. Горбылевой. Минск: Экономпресс, 1998, 400 с.
7. Дурович А.П. Маркетинговые исследования в туризме. Учеб. пособие. СПб: Питер, 2008, 384 с.
8. Квартальнов В.А. Туризм. Учебник. М.: Финансы и статистика, 2002, 320 с.
9. Черевичко Т.В. Экономика туризма: учеб.пособие (для студентов вузов) / 2-е изд. М. : Дашков и К*, 2012, 264 с.

РЕЗЮМЕ

МАРКЕТИНГОВОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ ТУРИЗМА

Новрасли Т.Н., Гусейнов Н.Р.

Ключевые слова: туризм, маркетинг, конкуренция, экономика, реклама

Формирование и развитие рыночной экономики повысило интерес к формам и методам производства и торговой деятельности, используемым в мировых экономических процессах. Конкретные маркетинговые мероприятия могут быть указаны в форме производственно-хозяйственной деятельности. Маркетинг - это концепция управления, предназначенная для удовлетворения потребностей рынка и достижения корпоративного успеха. Подобно тому, как индустрия обрабатывающей промышленности находится в концепции управления, маркетинг не нашел своего пути к индустрии туризма в течение длительного времени. Однако усиление

конкуренции и коммерциализация сектора туризма обусловили необходимость осуществления маркетинговой деятельности в туристических предприятиях. Специфика туристических продуктов и услуг, особенности продажи и ценообразование в этой области являются причинами, по которым маркетинг туризма следует отмечать как самостоятельный предмет науки и образования.

SUMMARY
MARKETING PLANNING OF TOURISM
Novrasli T.N., Huseynov N.R.

Key words: *tourism, marketing, competition, economy, advertising*

The formation and development of the market economy have increased the interest in the forms and methods of production and trade activities used in world economic processes. Specific marketing activities can be specified in the form of production-business activities. Marketing is a management concept designed to meet the needs of the marketplace and to achieve corporate success. Just as a manufacturing industry is in the management concept, marketing has not found its way back to the tourism industry for a long time. However, the strengthening of competition and the commercialization of the tourism sector necessitated the implementation of marketing activities in tourism enterprises. The specificity of the tourism products and services, the specific characteristics of the sale and the pricing in this area are the reasons why tourism marketing should be noted as an independent science and education subject.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	09.02.2018
	Son variant	19.03.2018

УДК 338.48

КУЛИНАРИЯ КАК ВАЖНАЯ ЧАСТЬ ТУРИСТИЧЕСКОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА

¹НОВРАСЛИ ТАРЛАН НОВРАС оглу²АКПЕРОВА ФАРИДА ФАДАИ гызы*Азербайджанский университет туризма и менеджмента,**1-доцент, 2-магистрант**nihadhuseyn@mail.ru*

Ключевые слова: мировая кухня, туристические продукты, инфраструктура туризма, туризм в Азербайджане, маркетинговые стратегии

Кухня разных народов или стран - это магнит, привлекающий людей из разных уголков земли. И перед лицом растущей конкуренции в сфере туризма и маркетинга, каждый регион находится в поисках уникальных продуктов, с помощью которых можно отличить себя от других. Сама по себе местная кухня уже является платформой, которая содержит необходимые ресурсы, которые могут быть использованы в качестве маркетингового инструмента для привлечения клиентов, продвижения городов, регионов или даже целых стран.

Кулинария – (от лат. *culina*-кухня) – искусство приготовления пищи из растительных и животных продуктов, область человеческой деятельности, связанная с приготовлением пищи. Включает комплекс технологий, оборудования и рецептов.

Дегустация – (от лат. *degustatio* - отведывание) – это внимательное оценивание внешнего вида, вкуса, запаха, текстуры продуктов и напитков для выявления отличительных вкусовых качеств, недостатков и достоинств.

Сервис – (от лат. *service* – служение) – оказание услуг, удовлетворение бытовых потребностей населения.

Стратегия – (др. греч. *Strategia* – «искусство полководца») – искусство планирования какой-либо деятельности, основанное на точных прогнозах.

Демонстрация – (от лат. *demonstratio* -показывание)-Наглядный способ ознакомления слушателей с каким-либо явлением, предметом.

Ресторан – (от лат. [re+sto]-[re] – пере, приставка выражающая: 1) обратное действие; 2) возобновление, повторность, [sto] – стоять) – предприятие общественного питания с широким ассортиментом блюд сложного приготовления, включая заказные и фирменные; винно-водочные, табачные и кондитерские изделия, повышенным уровнем обслуживания в сочетании с организацией анимационной деятельности.

Бенчмаркетинг – (от лат. *bene* – хорошо, *merch*–товар) – процесс изучения и оценки товаров, услуг, менеджмента и опыта тех компаний, которые являются признанными лидерами в сегменте, области.

Обычаи стола – важнейшая часть человеческого быта, они отражают опыт людей, живших до нас, и уходят корнями в глубокую древность. Эти обычаи формировались под влиянием природных, исторических и социально-экономических условий, культурного обмена с соседями. Поэтому национальная кухня – одна из составляющих истории и материальной культуры народа.

Также кулинария является важным фактором привлечения иностранных туристов в ту или иную страну. Это подтверждается тем, что в кулинарном искусстве прочно сохраняются

национальные особенности и традиции народа, которые всегда интересны представителям разных стран.

Туристы, путешествующие по миру, безусловно, желают отведать традиционные местные блюда посещаемой страны. Поэтому одним из важнейших аспектов развития туристического обслуживания в стране является ознакомление туристов с особенностями традиционного питания местного народа и развитие обслуживания в этом направлении. Со временем кулинарные стремления и предпочтения туристских потоков дало толчок к интересу и рассмотрению перспектив такому событию как кулинарный туризм.

Явление, которое сегодня принято называть кулинарным туризмом, своими корнями уходит в далекое прошлое. Примером тому может служить тот факт, что много веков тому назад, купцы совершали путешествия с целью приобретения различных лакомств, специй, вин, напитков и развлечений. Естественно, что путешественник, прибывающий в страну не в качестве «кулинарного» туриста, тем или иным образом сталкивается с кухнями отелей или местных ресторанов и кафе. Вполне понятно, что от этого опыта будет зависеть его впечатление о стране. Если местная кухня сумеет доставить ему удовольствие, то, без всякого сомнения, он обязательно поделится своими впечатлениями со своими близкими и друзьями. Но если еда будет невысокого качества, или вдруг с ним случится какая-то неприятность с желудком, то об этом обязательно узнают все.

Национальная кухня в развитии туризма играет важную роль, это один из главных элементов гостеприимства. Около 40% туристов при выборе места отдыха ориентируются на свои гастрономические предпочтения. Важность еды для путешественника очевидна, в особенности, когда кто-то слышал о чьем-то отдыхе. Возвратившиеся путешественники рассказывают о новых потребляемых продуктах, о новых привычках, а иногда и кулинарных путешествиях специально для еды. В 1998 году фольклорист Люси Лонг, профессор университета Огайо, Соединённые Штаты Америки, впервые использовал термин «кулинарный туризм» для обозначения поездки с целью изучения других культур через их пищу. На сегодняшний день этот термин стал повсеместно использоваться при формировании туристического продукта во многих странах мира.

И с тех пор кулинарный туризм породил ряд академических книг и статей. В 2001 году будущий президент Международной ассоциации гастрономического туризма американский экономист Эрик Вольф написал первую статью о кулинарном туризме в мире, позднее он развил эту тему в первой книге Международной организации кулинарного туризма.

Кулинарные провайдеры туризма видят целый ряд возрастов среди покупателей продуктов питания, но люди в возрасте от 40 до 50 лет являются наиболее распространенными. «Кулинарный туризм – это шоковое лечение. Он приносит жизнь в глаза через сюрпризы, вызванные неожиданной и незапланированной жизнью, что происходит с вами, пока вы заняты другими планами».

Всемирная Туристическая Организация прогнозирует, что одним из самых популярных видов туризма к 2020 г. станет тематический, который уже сейчас активно развивается. Но данный турпродукт – «кулинарный туризм» еще недостаточно широко представлен на азербайджанском туристическом рынке, поэтому представляется интересным и познавательным рассмотреть возможности разработки подобных туров. Для этого необходимо провести сравнительный анализ некоторых стран. В качестве таких стран были выбраны ряд европейских стран: Франция, Италия, Испания, Германия, Португалия, Кипр, Греция и Австрия. Это объясняется рядом причин. Во-первых, согласно исследованиям, Европа является лидирующим регионом по числу посещения туристов; именно здесь сосредоточено огромное количество культурно-исторических памятников; индустрия обслуживания находится на высоком уровне. Во-вторых, исторически сложилось так, что Европа в силу географических, климатических, экологических, культурных и политических

условий является крупнейшим в мире производителем и экспортером вин высокого качества. Туристов в данный регион привлекает не только европейская кухня, а также многочисленные дегустации и национальные праздники, связанные со сбором винограда. Таким образом, туризм и производство продукции, добываемой из солнечных ягод, в совокупности составляют весьма значительную часть дохода в бюджете Франции, Италии, Испании, Германии, Португалии, Греции, Австрии.

Отношение к стране в целом зачастую складывается из первого знакомства туриста с местной кухней, ведь кулинарные достижения нации легкодоступны и открыты для личного восприятия даже при кратковременном визите в страну. До наших дней дошли свидетельства о том, как питались наши предки, их пропитание зависело в первую очередь от экономических особенностей страны, плодородия земли и от уровня развития скотоводства. Появление новых продуктов и блюд имело прямую зависимость от изменений в общественной жизни, расширения связей с другими странами и роста внешней торговли. Кулинарный туризм представляют собой путешествие по разным странам с целью ознакомления с традициями местной кухни, с национальными блюдами, а также попробовать что-нибудь чрезвычайно вкусное, экзотическое. От обычного туризма с дегустацией национальной кухни кулинарный туризм отличается глубиной погружения в особенности местных традиций приготовления пищи. Искушенные туристы составляют целые программы дегустаций блюд в местности их появления. Смысл этого в том, чтобы попробовать блюдо таким, каким оно задумывалось, включая ингредиенты, существующие только в этой местности с этим вкусом. А существующая связь между кулинарным туризмом и производством экологически чистых продуктов питания увеличивает потребность туристов познать кухню той или иной страны. Кулинарный туризм дает возможность преподнести туристам все богатство народных традиций. Знакомясь с местной кухней, туристы знакомятся с укладами материальной культуры народа, элементами его фольклора и традиционных способов производства продуктов питания.

Используя маркетинговый опыт зарубежных стран по развитию кулинарного туризма национальной кухни страны как продукт или бренд, можно развить национальную кухню Азербайджана для привлечения большего потока иностранцев в страну. Один из методов для привлечения туристов можно использовать метод бенчмаркетинга, так как Азербайджан уже на стадии этапа развития и продвижения национальных блюд страны как продукта и даже в некоторых случаях бренда нашей страны. В ходе аналитических работ по сравнению зарубежного опыта таких стран как Франция, Италия, Греция и Австрия, либо на опыте по развитию японской кухни, можно, опираясь на них, создать специфическую стратегию развития туризма Азербайджана при помощи национальной кухни. Правильное позиционирование кухни может привлечь в Азербайджан много туристов. А для этого надо будет использовать национальную кухню в качестве главной привлекательности, нужно будет разрабатывать маркетинговые стратегии, которые будут сосредоточены на этом аспекте. Для маркетологов кулинарного назначения важно знать образ, который в настоящее время принадлежит целевым клиентам, и как повлиять на их намерение посетить эффективные маркетинговые стратегии. Рекомендуется изображения пищи как для демонстрации культурных аспектов страны.

Президент Азербайджана Ильхам Алиев уделяет особое внимание развитию туризма в Азербайджане, что подтверждают ряд новых указов: от 6 декабря 2016 года «Об утверждении стратегической дорожной карты по национальной экономике и основным секторам экономики»; от 1 сентября 2016 года «О дополнительных мерах по развитию туризма в Азербайджанской Республике»; от 27 декабря 2016 года «Положение о Совете по туризму Азербайджанской Республики».

Следует отметить так же поощрение и большую поддержку Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева на проведение различных мероприятий, фестивалей кулинарной тематики на территории страны и за её пределами. Так, ежегодно 20 октября в мире отмечается «Международный день кулинарии», или как его еще называют, «День повара». В Азербайджане в этот день традиционно проходит мероприятие, на котором представляют различные виды блюд национальной кухни. В этом году при организации Центра национальной кулинарии страны гостям мероприятия – депутатам парламента Азербайджана, общественным и политическим деятелям, представителям министерств и дипломатических структур – продемонстрировали разнообразие вариаций такого блюда как «фисинджан», состоящего в основном из мясных фрикаделек в ореховой заправке подающегося к плову. Международный день кулинарии в Баку сопровождался выступлениями, концертной программой и награждением представителей Центра национальной кулинарии Азербайджана, поваров, технологов и представителей средств массовой информации. Отчет об этом мероприятии размещен на сайте Всемирной кулинарной организации, посредством которого теперь еще 12 миллионов человек смогут ознакомиться с древним азербайджанским блюдом «фисинджан». Таким образом, Азербайджан может использовать пищу для представления своего культурного опыта, статуса, культурной самобытности и общения.

Кухня, самобытности еды, которая известна своим вкусом и качеством, могут быть превращены в туристические продукты, и даже могут быть брендами той или иной страны. Поэтому еда была признана эффективным рекламным и позиционным инструментом привлекательности для туристов. С растущим интересом к местной кухне, больше направлений сосредоточено на еде в качестве основного продукта туризма на примере Франции, Италии и Таиланда, получившие известность своей кулинарией. Нельзя игнорировать важность связи между едой и туризмом. Кулинария имеет различные уровни привлекательности, которые могут привлекать туристов из разных стран. И опускать такой элемент, как кулинария – это значительная ошибка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Rose Steinmetz. Food, Tourism and Destination Differentiation: The Case of Rotorua, New Zealand / Thesis. Auckland University of Technology. Degree Programme of Master of Philosophy. June 2010.
2. Hüseynov İ., Əfəndiyeva N. Turizmin əsasları. Bakı: Mars-Print NPF, 2007.
3. Növrəslı T.N. Turizm hadisəsinə ümumi yanaşma // “Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri” elmi analitik jurnal. №4 (36) Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2013, s.411.
4. Növrəslı T.N. Turizmin bəzi nəzəri və praktiki məsələləri // Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları. №4. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2016, s. 41-50.
5. <http://top-tur.com.ua/kulinarniy-turizm/kulinarniy-tur-novoe-napravlenie-v-turizme/> (10.05.2013).
6. http://www.cbc.az/ru/v_story/video1508573676 (20.10.2017).
7. Гришин П. Л. Мировая кулинария. М: Логос, 2006, 148 с.
8. Агафонова Л.Г., Агафонова А.Е. Туризм, гостиничный и ресторанный бизнес: ценообразование, конкуренция, государственное регулирование / Учеб. пособие. М.: Украина, 2002, 358 с.

XÜLASƏ
MİLLİ MƏTBƏX AZƏRBAYCAN TURİZMİNİN VACİB CƏLBEDİCİ HİSSƏSİ KİMİ
Növrəslı T.N., Əkbərova F.F.

Açar sözlər: dünya mətbəxi, turizm məhsulları, turizm infrastrukturı, Azərbaycanda turizm, marketing strategiyaları

Müxtəlif millətlərin və ya ölkələrin mətbəxi dünyanın hər yerindən insanları cəlb edən bir amildir. Turizm və marketing sahəsindəki artan rəqabət qarşısında hər bir region özünü başqalarından fərqləndirə biləcək unikal məhsulların axtarışı içindədir. Yerli mətbəx müştəriləri cəlb etmək, şəhərləri, bölgələri və hətta bütün ölkələri tanıtmıq üçün marketing vasitəsi kimi istifadə edilə bilən, zəruri resursları ehtiva edən bir platformdur.

SUMMARY
CULINARY AS AN IMPORTANT ATTRACTIVE PART AZERBAIJAN TOURISM
Novrasli T.N., Akbarova F.F.

Keywords: world cuisine, tour products, tourism infrustructure, tourism in Azerbaijan, marketing strategies

World cuisine of different people, localities or countries is a magnet attracting people from different corners of the Earth. And in the face of increasing competition in the sphere of tourism and its marketing, each region is in search of unique products with which to differentiate itself from others. In itself, local cuisine is already a platform that contains the necessary resources that can be used as a marketing tool for attracting customers, promoting cities, regions or even whole countries.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	16.11.2017
	Son variant	19.03.2018

UOT 37.03

DÜŞÜNCƏNİN DÜZGÜN İSTİQAMƏTLƏNDİRMƏ METODU VƏ İXTİRAÇILIQ METODİKASININ ƏSASLARI

¹ATAYEV QAFAR NƏRİMAN oğlu

²ORUCOV SAMİR KAMAL oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1, 2-dosent

ƏMİRBƏYOV FƏRHAD FİKRƏT oğlu

Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirinin müşaviri

osamir@mail.ru

Açar sözlər: düşüncə, bacarıq, yaradıcılıq intuisiyası, ixtiraçılıq qabiliyyəti, ixtiraçılıq nəzəriyyəsi

Hər bir ixtiraçının iki sirri olur. Birinci sirr onun etdiyi ixtiranın mahiyyəti ilə, ikincisi isə bu ixtiranın necə yaranması ilə bağlıdır. Qeyd etdiyimiz ixtira işiq üzü gördükdə və həyatda öz əksini tapdıqda birinci sirr dünyaya agah olur. İkinci sirr isə, yəni ixtiraçının yaradıcı uğurunun sirri bizim üçün hər zaman qapalı olaraq qalır. Uzun illərdir ki, səyahət edən dənizçilər qarşılıqlarına çıxan maneələri, su cərəyanlarını, qayalıqları xəritələrdə qeyd edirlər ki, bu maneələr digərlərinə məlum olsun və onlar həmin maneələrdən yan keçsinlər. Dənizçilərdən fərqli olaraq, ixtiraçıların belə xəritələri yoxdur və bu səbəbdən hər bir ixtiraçı öz yolu ilə getməsinə baxmayaraq, eyni səhvləri edir və eyni maneələr ilə qarşılaşmaq məcburiyyətində qalır.

İxtiraçılıq haqqında yalnız işgüzarlıq baxımından danışmaq olmaz. *İxtira* sözünün arxasında böyük ixtiraçıların yüksək tətqiqat-axtarış romantikası və qəhrəmanlıq dayanıbdır. *İxtira* sözünün arxasında keçmiş ixtiraçıların sonsuz faciəsi və hələ ki əldə olunmayan, sirləri ilə həyəcanlandıran gələcək ixtiralar dayanıb.

İnsan cəmiyyətinin olduqca yalnız düşüncələrindən biri “*İxtiraçılıq bacarığı bir vergidir və insan yalnız anadangəlmə ixtiraçı ola bilər*” düşüncəsidir. Fransalı psixoloq Ribo XIX əsrin sonunda təsdiqləyirdi: “*İxtiraçı dedikdə biz anadangəlmə qabiliyyətə və dahi abstrakt düşüncə tərzinə malik olan insanları nəzərdə tuturuq. Onlar dahi bəstəkar, musiqiçi və rəssamlar kimi fərqli düşünərək, hiss etmək bacarığına malik olaraq ixtiralar edirlər*”. Bu günə qədər bir-çox alimlər hesab edirlər ki, ixtiraçıları digər insanlardan fərqləndirən onların qanlarının kimyəvi tərkibində *nəsə*”-nin olmasıdır. İllər boyu bu “*nəsə*”ni müxtəlif cümlələrlə adlandırırdılar: “*yaradıcılıq intuisiyası*”, “*təbiəti texnoloji hissetmə qabiliyyəti*”, “*kombinasion vergi*” və s. 1929-cu ildə digər bir professor yazırdı: “*Elə psixoloji xəstəliklər mövcuddur ki, bunların təsiri nəticəsində ümumi həyəcanlanma fonunda pasiyentlərin yüksək intellektual məhsuldarlığı və yaradıcılıq fantaziyaları müşahidə olunur. Bu vəziyyətdə onlar yüksək qiymətə malik əsərlər yarada bilər*.” Qeyd olunan hal “*manyakal həyəcanlanma*” və ya “*sirkulyar psixoz*” adlandırılır. XX əsrin sonunda ingilis “*nəzəriyyəçisi*” Xetfild elmi mətbuat səhifələrində “*müasir texnikanın əsas yaradıcıları manyak-pionerlər olublar*” fikrini dünyaya bəyan etmişdir.

Təbii ki, elm və texnika tarixində qəflətən alınan kəşflər olub, lakin heç bir alim və ya mühəndis qəflətən Radium elementini və ya telefon aparatını kəşf edə bilməzdi. Bunu etmək üçün onlarda kifayət qədər elmi savad və biliyin olması gərəkdir. Elm və texnika inkişaf etdikcə, insanların bilik səviyyələri artdıqca qəfildən alınan kəşflərin, ixtiraların sayı və rolu da azalır. Elmin məqsədi bu prosesi sürətləndirməkdir, ixtiraçıların yeni texniki məsələləri həll etməsi üçün elmə əsaslanmış yeni metodlar yaratmaqdır.

İxtiraların qəflətən alınmasında əmin olan iki alimin çıxışlarına nəzər yetirək:

Birincisi: *“İxtira səbirdən asılıdır. Verilən cismi uzun müddət və diqqətlə hər tərəfdən seyr etmək lazımdır. Tədrisən o, sizin gözlünüz önündə açılaraq inkişaf etməyə başlayacaqdır. Nəhayət, sizi silkələyən, ürəyinizə toxunan və beyninizə təkən verən kiçik elektrik cərəyanına bənzər titrəşim hiss edəcəksiniz. Məhz bu an dahiliyin yaranma anıdır”*.

İkincisi: *“Tədqiqatçı onu maraqlandıran məsələ barəsində dərin düşüncələrə başlayır. Uzunmüddətli bu zehni iş nəticə vermir. Belə olan halda bəhrəsiz zəhməti nəticəsində əldən düşmüş ixtiraçı gördüyü işini ataraq digər məşğuliyyətlərə keçir: sadə kitab oxumağa, ekskursiyalara, gəzintiyə və s. Və nəhayət, günlərin bir günü onu maraqlandıran məsələdən uzaq olan bir anda qəflətən onun beynində ideya yaranır və məsələnin həlli tapılır.”*

Bu iki bəyanat bir-birinə bənzərdir. Lakin birinci ifadə XVIII əsrin fransa alimi Byuffona, ikicisi isə bizim müasir alimlərimizin birinə məxsusdur. Hər iki ifadənin mənası eynidir: nəyi isə tapmaq üçün səbirlə düşünmək lazımdır. Bu fikir hardasa düzgün fikirdir və iki əsr bundan öncə onu söyləyən alim Byuffona heç bir iddia ola bilməz. Lakin bu fikrin müasir ixtiraçıya onun tədqiqat işinin təşkilində köməyi ola bilərmi?

“İxtira bütövlüklə bilikdən asılıdır”. Təbii ki, yaradıcı prosesdə bilik böyük rol oynayır. Böyük alim Albert Eynşteyn ixtiraçılara ünvanlanan məqaləsində yazırdı: *“Biliksiz ixtira etmək mümkün deyil, necə ki, hər fərf tanımadan şer yazmaq mümkün deyil”*. Dəqiq riyazi terminologiyayı tətbiq etsək, deyə bilərik ki, biliyin olması ixtiraçılıq üçün vacib amildir, lakin kifayət olan amil deyil. Əgər müvəffəqiyyət yalnız bilikdən asılı olsaydı, onda ən çox ixtiraları öncə akademiklər, sonra professorlar, sonra doktorlar və s. edərdilər. Həyatda isə, əslində, tam əksinə olur: ən böyük ixtiraları sırası mühəndislər, fəhlələr, doktorantlar, tələbələr edir. Elə olur ki, məsələnin həlli üçün həmin sahədə mühüm bilik yox *“kənar”* biliklər tələb olunur. Bu məsələyə yeni yanaşma tələb olunur və bu yanaşma ənənəvi yox, həmin sahədə kəskin fərqli bir yanaşma olmalıdır.

“İxtira yalnız eksperimentdən asılıdır”. Bu fikir ayrılığını müdafiə edənlər Edissona istinad etməyi xoşlayırlar. Elektrik lampasının dayanıqlı telinin növünü tapmaq üçün Edisson 800 təcrübə aparmışdır. Bu təcrübələr tamamilə systemsiz bir əməliyyatlar idi: Edisson mümkün olan bütün materialları sadə ardıcılıqla sınaırdı. O, həm də laboratoriya əməkdaşının saqqalından qoparılmış tükü də sınaqdan keçirmişdir. Edisson özünün digər ixtirası olan qələvi akkumulyatorun kəşfində 50.000 təcrübə aparmışdır. Edisson görkəmli ixtiraçıdır, lakin o, məcburiyyət qarşısında qalaraq çoxlu sayda təcrübə aparırdı, çünki iki əsr bundan öncə elmin səviyyəsi indikindən çox-çox aşağı idi. Tədqiqatçılar, ixtiraçılar kortəbii, systemsiz təcrübələr aparmağa məcbur idilər. İndi isə vəziyyət dəyişib. Eksperimentlər yalnız təsdiqləmə rolunu oynayır.

Asanlıqla görmək olar ki, bütün bu qararlaşmış yanlış fikirlərin ümumi məqamları çoxdur. Bütün bu xülyalar xüsusi halı ümumi hal kimi qələmə verir və ixtiraçılıq metodlarının inkişaf tarixini nəzərə almır.

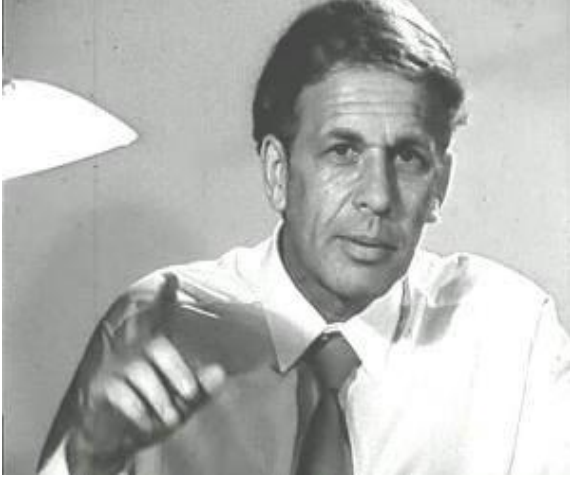
İnsan cəmiyyətinin inkişaf tarixi boyunca texnika dayanmadan yeni-yeni ixtiraçılıq üsulları ilə bəhrələnməmişdir. Qısa olaraq desək, bu inkişaf ixtiralardan planlaşdırılmış yeni texniki məsələlərin həllinə doğru irəliləmə yolunu keçmişdir. Texnikanın müxtəlif sahələrində bu inkişaf müxtəlif yollarla gedib. Elə sahələr var ki, burada ixtiralar plana uyğun edilir. Amma elə sahələr də var ki, burada təsadüfi kəşflər üstünlük əldə edir. Hətta təcrübəli ixtiraçılar öz tədqiqat metodlarının mükəmməl olmadığını dərk edirlər. İxtiraçıdan soruşanda ki, bu sənətə necə yiyələnmək olar, onların çoxu bu sualı zarafatla cavablandırırlar. Onlar deyirlər: *“Düşünürəm, düşünürəm, hərdən nəşə ağlıma gəlir, hərdən yox. Siz də düşünün, nəşə ortaya çıxaracaqsınız.”*

Bu zarafatlarda həqiqət də var. İxtira üzərində işləyəndə insan lazım olan nəticə axtarır, yəni axtarış aparır. Və bu axtarışları müxtəlif yollarla aparmaq olar. Misal üçün, hesab edək ki, otaqda bir əşya gizlədilib. Əşyanı systemsiz də axtarmaq olar. Amma onu sistemli, qabaqcadan bu əşyanın harada olmasının daha çox ehtimalını hesablayaraq axtarmaq daha məqsədəuyğundur. Adı axtarışda biz məhz belə hərəkət edirik. Əgər biz mətbəx əşyasını axtarıyıqsa, onda biz onu qonaq otağında yox,

yataq otağında yox, mətbəxdə axtarıq. Lakin ixtiraçı əksər hallarda, başqa sözlə desək, “kitabı qaz sobasında axtarır, kömürü isə yataqda”, ona görə də “hərdən tapılır, hərdən yox”.

İxtiraçı məsələlərinin həllində faydalı iş əmsali çox kiçikdir, hətta təcrübəli mütəxəssisdə belə. Edisonun dövründən, demək olar ki, azacıq dəyişiklik olub. Ancaq bir şey dəyişib: 50.000 real laboratoriya təcrübəsi əvəzinə, ixtiraçı 50.000 xəyalən təcrübə aparır. Xəyali təcrübələr real təcrübələrdən daha tez əldə edilir, lakin onlar yenə də systemsizdir. Edisonun dövründən biz yalnız real təcrübələri düşünülmüş sistem üzərində apara bilirik. Əsas məsələ zehni təcrübələri sistemləşdirməkdir.

Bakı şəhərində dünyaya göz açmış görkəmli ixtiraçı alim Genrix Sauloviç Altşuller ömrünün böyük hissəsini ixtiraya və ixtiraçılıq sənətinə həsr eləmişdir. O, **İxtiraçı məsələlərinin**

həlli nəzəriyyəsinin (Теория Решения Изобретательских Задач ТРИЗ) banisi olmuş və **ixtiraçı məsələlərinin həlli alqoritmini** (Алгоритм Решения Изобретательских Задач АРИЗ) tərtib eləmişdir. Öz tələbə və davamçıları ilə o nəinki mükəmməl nəzəriyyə yaratmış və bu nəzəriyyə ilə işləməyi bacaran ixtiraçılar yetişdirmiş, həm də İMHN – yaradıcı pedaqogikasının təməlini qoymuşdur. İMHN-nin əsas postulatı: bütün texniki sistemlər mürəkkəbliyindən, təyinatından, iş prinsipindən asılı olmayaraq, obyektiv qanunlar əsasında inkişaf edir. Bu qanunlar təhlil və dərk edilərək gündəlik təcrübədə çox səmərəli istifadə edilə bilər.

İxtiraçı Məsələlərinin Həlli Alqoritmini

1. Analitik mərhələ

Birinci addım	• Məsələni düzgün qoymaq
İkinci addım	• İdeal yekun nəticəni təsvir etmək
Üçüncü addım	• Bu ideal yekun nəticəyə nail olmasınə nəyin mane olduğunu müəyyən etmək (yəni ziddiyyəti tapmaq).
Dördüncü addım	• Niyə mane olduğunu müəyyən etmək (ziddiyyətin səbəbi)
Beşinci addım	• Hansı şərtlər daxilində bu maneənin aradan qaldırılmasını müəyyən etmək (hansı hallarda və ya şəraitdə ziddiyyət aradan götürülür)

2. Operativ mərhələ

Birinci addım
Obyektin özündə dəyişiklik etməyin mümkünlüyünü yoxlamaq.

A	• Ölçülərin dəyişməsi
B	• Formanın dəyişməsi
C	• Materialın dəyişməsi
D	• Temperaturun dəyişməsi
E	• Təzyiqin dəyişməsi
F	• Sürətin dəyişməsi
G	• Rəngin dəyişməsi
H	• Hissələrin nisbi yerdəyişməsi
I	• Hissələrin iş rejiminin dəyişməsi, maksimal yüklənməsi

İkinci addım

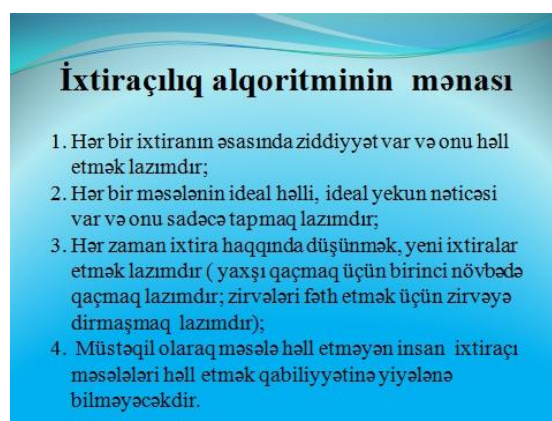
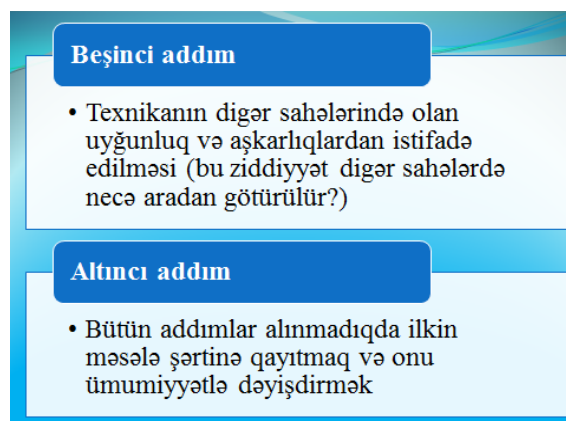
Obyektin müxtəlif hissələrə bölünməsinin mümkünlüyünü yoxlamaq

Zəif hissənin müəyyən edilməsi
“Vacib və kifayət edən” hissənin müəyyən edilməsi
Obyektin bərabər hissələrə bölünməsi

Üçüncü addım

Obyektin xarici mühitində dəyişikliklərin mümkünlüyünü yoxlamaq

Mühitin parametrlərinin dəyişdirilməsi
Mühitin dəyişdirilməsi
Mühitin bir neçə mühidlərə bölünməsi
Xarici mühitin xassələrinin müsbət nəticə üçün istifadə edilməsi

Genrix Sauloviç Altşullerin nəzəriyyəsinin əsas məqsəd və məsələləri şagirdlərə ixtiraçılıq məsələlərinin müasir həlli texnologiyalarını öyrətmək, İMHN metodlarından istifadə edərək onların problemlə məsələlərin həllinə dair bacarıqlarını artırmaq, bəzi fiziki, kimyəvi və hündəsi effektlərin istifadəsi və psixoloji ətalətin aradan qaldırılması metodları ilə şagirdləri tanış etmək, yaradıcı şəxsin keyfiyyətlərini formalaşdırmaq, elmi yaradıcılıq bacarıqlarını inkişaf etdirmək və yaradıcı təxəyyülünü inkişaf etdirməkdir.

ƏDƏBİYYAT

- The innovation algorithm. TRIZ Systematic Innovation and Technical Creativity/ First edition 1999.
- Narbut N.N., Narbut A.F. TRIZ by Altshuller From START to STARS / Seul 2004
- Орлов М.А. Основы классической ТРИЗ. Практическое руководство для изобретателя- тельного мышления. 2-е изд. М.: СОЛОН-ПРЕСС, 2006, 432 с
- Иванов Г.И. И20 Формулы творчества, или Как научиться изобретать! М.: ФОРУМ, 2012. 304 с.
- Селюцкий А.Б. Правила игры без правил. Петрозаводск: Карелия,1989, 280 с.
- Альтшуллер Г.С., Злотин Б.Л., Зусман А.В., Филатов В.И. Поиск новых идей. От озарения к технологии. Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1989, 384 с.

РЕЗЮМЕ
РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ И ОСНОВЫ
МЕТОДИКИ ИЗОБРЕТАТЕЛЬСТВА
Атаев Г.Н., Оруджев С.К., Амирбеков Ф.Ф.

Ключевые слова: мышление, умение, творческая интуиция, изобретательность, теория изобретательства

Процесс изобретательства требует правильной организации мышления, преодоления психологической инерции, стремления к идеальному решению, разрешения противоречия, скрытого в любой нестандартной задаче. Генриху Сауловичу Альтшуллеру удалось создать стройную теорию решения изобретательских задач. ТРИЗ признана во всем мире и применяется для решения творческих задач во многих областях человеческой деятельности, начиная с конструирования и проектирования и заканчивая рекламой и управлением.

SUMMARY
METHOD OF CORRECT ORIENTATION OF THINKING
AND BASICS OF INVENTIVE METHODS
Atayev G.N., Orujov S.K., Amirbayov F.F.

Key words: thinking, skill, creativity intuition, inventive ability, inventive theory

The process of invention requires correct organization of thinking, overcoming psychological inertia, effort for an ideal solution, resolving a contradiction hidden in any non-standard problem. Heinrich Saulovich Altshuller managed to create a harmonious theory of solving inventive problems. TRIZ is recognized worldwide and used for creative tasks in many areas of human activity, from constructing and designing to advertising and management.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	22.01.2018
	Son variant	19.03.2018

UOT 37-03

TEKNOLOGIYA DƏRSLƏRİNDƏ YARADICI–TƏŞƏBBÜSKAR ŞAĞİRD ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

¹ƏLİYEVƏ SƏKİNƏ MƏHƏRRƏM qızı

¹MUSAYEVƏ SƏADƏT MÜSEYİB qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, 1-dosent

bakitorpaq_lsb@mail.ru

Açar sözlər: səmərələşdirmə, ixtira, yaradıcı təfəkkür, biliklərin tətbiqi, insan idrakının yaratdığı kəşflər.

Bu gün biz elmi-texniki tərəqqinin yüksək mərhələsində yaşayırıq. Elm, texnika və mədəniyyətin müasir inkişaf mərhələsi gənc nəslin qarşısında yeni tələblər qoyur. Gənc nəslə istər elm, istərsə də başqa sahələrdə xalqın əldə etdiyi nailiyyətlərlə tanış etmək, bu sahədə əsaslı bilik verməklə yanaşı, onları müasir texnikaya yaradıcı yanaşmaq ruhunda tərbiyə etmək lazımdır.

Cəmiyyətimizin müasir xarakterik cəhətlərindən biri bütün sahələrdə və ictimai həyatda sürətli və dərin dəyişikliklərin baş verməsidir. Bu isə əməkdə və təlim-tərbiyədə, gənc nəslin zehni emosional inkişafında mühüm amildir. Elə buna görədir ki, biz yaradıcı insan fəaliyyətinin nəticəsi kimi elmi-texniki inqilabın imkanlarını çox asanlıqla dərk edirik. Belə şəraitdə çalışmalıyıq ki, həyatda, ətraf mühətdə nə baş verdiyini, bunun məntiqini, başlıca olaraq hadisələrin dialektikasını gənc müasirlərimizə öyrədək. Məktəblərimizdə tədris olunan hər bir fənnin qarşısında duran vəzifələrdən biri bunlardan ibarətdir.

Şagirdlərin səmərələşdiricilik və yaradıcılıq bacarığının və qabiliyyətinin inkişafı problemi günün tələblərindən irəli gələn və həlli mümkün olan bir problemdir. Bu problem hər şeydən əvvəl öz həllini orta məktəbdə tədris olunan texnologiya dərslərində tapmışdır. Çünki texnologiya təliminin məzmununa uyğun istər ağac emalında, istərsə də metal emalında hazırlanan əşyalar və ya məmulatların hər biri səmərələşdirmə elementlərinin inkişafı üçün geniş imkanlar açır. Bu imkanı nəzərə alaraq, müəllim dərslərində şagirdlərə bildirməlidir ki, ayrı-ayrı praktiki məşğələdə məmulat hazırlayacaq, həm də onun səmərəli hazırlanma qaydasını öyrənəcəklər. Şagirdlər belə bir qənaətə gəlməlidir ki, əmək məhsuldarlığı fəhlə əməyinin hesabına deyil, istehsalat prosesinin avtomatlaşdırılması və mexanikləşdirilməsi, səmərələşdirmələr və ixtiralar hesabına əldə edilir.

Texnologiya məşğələlərində şagirdlərə səmərələşdirmə bacarığını aşılamaq məqsədilə ən əvvəl onlarda praktiki iş zamanı materialdan qənaətlə istifadə etmək haqqında təsəvvürlər yaratmaq və inkişaf etdirmək lazımdır. Diqqət yetiriləcək ikinci məsələ praktiki iş zamanı vaxtdan səmərəli istifadə və əmək prosesində müstəqillikdir.

Səmərələşdirmə yaradıcılığın ilk pilləsi, ixtira ikinci, tətbiq isə son pilləsi sayılır.

Səmərələşdiricilik fəaliyyəti şəxsi əməyi təkmilləşdirməkdən ibarətdir. Texnologiya təlimi dərslərində şagirdlərin səmərələşdiricilik bacarığına xüsusi diqqət etmək lazımdır. Məşğələlər üçün seçilmiş iş obyektini, hazırlanacaq əşya və məlumat müasir olmalı, bilik bacarığın tətbiqini tələb etməli, onları düşünmək məcburiyyətində qoymalıdır.

Şagirdlərdə səmərələşdiricilik bacarığını formalaşdırmaq üçün müəllim elmi, metodiki cəhətdən tam hazırlıqlı olmalıdır. O, biliyini daim artırmalı, elmi metodiki ədəbiyyatları, texniki yenilikləri daim izləməli və bu yenilikləri şagirdlərə şərh etməyə səy göstərməlidir.

Müəllim izahatında göstərməlidir ki, insanlar elm və texnikanın misilsiz inkişafının canlı şahididir.

İnsanın idrakının yaratdığı nailiyyətlər göz qabağındadır. Elm və texnikanın belə sürətlə inkişafı fiziki əməklə zehni əməyin arasındakı fərqi aradan qaldırmağa xidmət edir. Yeni axtarışlar və kəşflər cəmiyyətdə insan əməyinin yüngülləşdirilməsinə doğru yönəldilir. Həyatın tələbatı insanları yeni-yeni axtarışlara sövq edir. Alim və mühəndislərin birgə fəaliyyəti nəticəsində tamamilə yeni tipli idarəedici maşınlar düzəldilmişdir. Bu maşınlar müxtəlif və əksər hallarda mürəkkəb idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirir.

Müəllimlər də o cəhətə xüsusi diqqət yetirirlər ki, şagirdlər dövrümüzün dialektikasını dərinlən qavrasınlar, lazım gəldikdə bu və ya digər məsələlərə yaradıcı münasibət bildirsınlər. Bu da o zaman mümkündür ki, şagirdlərdə yaradıcı təfəkkür, yəni gələcəyi müəyyən şəkildə təsəvvür edə bilmək qabiliyyəti olsun, onlar elmi mühakimələrdən qaçmasınlar. Buradan şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafı və vəzifəsi meydana çıxır.

Əgər bugünkü məktəblinin, sabahın istehsalçısının zəngin təfəkkürü yoxdursa, onun intellektual səviyyəsi aşağı olacaq, mürəkkəb emosiyaları və informasiyalar axınının mahiyyətini qavraya bilməyəcəkdir.

Yaradıcı təfəkkür insanda ən qiymətli qabiliyyət olub, digər proseslərlə qarşılıqlı əlaqə yaradır və gətdikcə formalaşır. Təbiət və cəmiyyət haqqında təsəvvür və biliyimiz çoxaldıqca təfəkkür də təfəkkür fəaliyyəti prosesində inkişaf edir, onun əhatə dairəsi genişlənir. Beləliklə, yaradıcı təfəkkür idrak prosesi ilə qarşılıqlı əlaqədə təşəkkül edir və mühüm yaradıcılıq qabiliyyətlərindən birinə çevrilir.

Təfəkkür dəyişməz, mütləq bir şey də deyildir. İdealist fəlsəfədə bu xüsusi vergi, taleyin yalnız bəzi insanlara bağışladığı istedad kimi qiymətləndirilmişdir. Əslində, təfəkkür süurun geniş fəaliyyəti ilə əlaqəlidir, ideyanın fəaliyyəti ilə mövcud olan bir qabiliyyətdir.

Bəzən də təfəkkürü mücərrəd romantikaya qapılmaq, həyatdan uzaqlaşmaq kimi izah etmişlər. Düzdür, fantaziyanın, xəyalın bu istiqamətə meyli vardır. Lakin belə bir imkan idrakın məhdudluğu, zəifliyi zamanı özünü göstərir. Təbiət və cəmiyyətin dərinlən dərk olunması insan fantaziyasını yanlış istiqamətə yönlənməsinə şərait yaratmışdır.

Elm sübuta yetirmişdir ki, fantaziyanın istər sənətdə, istərsə də elmdə həyatdan uzaqlaşması halları ictimai tərəqqinin ilk pillələrində iqtisadiyyatın, mədəniyyətin, elmlərin hələ zəif inkişafı dövrlərində daha çox qüvvətli olmuşdur.

Deməli, ictimai inkişafın müəyyən tarixi dövrləri olduğu kimi, yaradıcı təfəkkürün də müəyyən tarixi dövrləri vardır. Hər bir fantastik obraz hər şeydən əvvəl dünyaya bu və ya digər şəkildə baxışdır. Sənətkarın da, alimin də fantaziyası onun ideyasından, dünyagörüşündən təcrid olmayıb, təbiət və cəmiyyətdə münasibətin xüsusi formada inikasidir. Təfəkkür yaradıcı idrakda müəyyən qanunauyğunluğa tabedir.

Yaradıcı təfəkkür elmi əsasa, yaradıcı qüvvəyə malik olmalıdır. Tədqiqatlar sübut etmişdir ki, yaradıcı təfəkkür aparıcıdır, ideyaları uzunömürlü edir. O, elm ilə qovuşduqda kəşfə imkan yaradır.

Şagirdlərdə səmərələşdiricilik qabiliyyətinin inkişafı dövrümüzün mühüm tələblərindən biridir. Yaradıcı, təşəbbüskar, şəxsiyyət məktəbdə təlim-tərbiyə prosesində formalaşır və bu prosesdə tədqiqat metodlarından düzgün istifadə olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Təlim müəllimlə şagirdin maddi gerçəkliyi dərk etməsinə yönəldilmiş birgə fəaliyyət prosesidir. Bu prosesdə həmişə reproduktiv və produktiv təfəkkür – idrak fəaliyyətinin bu iki tipi dialektik vəhdətdə özünü göstərir. Reprodaktiv təfəkkür məktəbliyə biliyin hazır şəkildə verilməsi, şagirdin biliyini müəyyən nümunələr üzrə tətbiq etməsi və həmin bilikləri müəllimə qaytarması prosesi ilə bağlıdır. Produktiv təfəkkürdə isə bilik şagirdə hazır şəkildə təqdim edilmir, məktəblilər müəllimin rəhbərliyi altında müstəqil axtarışlara, müəyyən mənada tədqiqatçı rolunda çıxış edərək yeni biliklərə yiyələnir, qarşıya çıxan ziddiyətləri həll edir, biliyin yeni standart olmayan şəraitdə tətbiqi imkanlarını meydana çıxartmağa çalışırlar.

Produktiv idrak fəaliyyəti təlimdə əsasdır, aparıcı mövqeyə malikdir. Reprodaktiv təfəkkür isə aparıcı yox, yaradıcı mövqeyə tutur, şagirdi produktiv idrak fəaliyyətinə hazırlamaq məqsədi güdür.

Reproduktiv fəaliyyət prosesində həmişə və hökmən produktiv fəaliyyətin elementləri müşahidə olunur. Əlbəttə, yerinə görə reproduktiv və produktiv fəaliyyət bir-birinin elementinə çevrilə bilər. Belə ki, reproduktiv fəaliyyət prosesində produktiv fəaliyyət nisbi müstəqilliyini itirir və reproduktiv fəaliyyətin elementlərindən birinin yerinə çıxış edir. Produktiv fəaliyyət zamanı isə əksinə, reproduktiv fəaliyyət nisbi müstəqilliyini itirir, onun daxili elementlərindən birinə çevrilir.

Bu mənada şagirdin qeyri-yaradıcı (reproduktiv) və yaradıcı (produktiv) fəaliyyəti ayrılıqda deyil, yalnız dialektik əlaqə şəraitində mövcud olur. Onlardan birini digərindən təcrid etmək, onların birini digərinə qarşı qoymaq mümkün deyildir.

Buradan belə nəticə çıxır ki, şagirdin yaradıcı və qeyri-yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirən metodlar da hökmən qarşılıqlı əlaqədə götürülməlidir. Belə ki, bəzən reproduktiv metodlar, bəzən isə produktiv metodlar aparıcı mövqe tutur, digər metodlar isə yardımcı rol oynayır.

Təlimdə hər bir metod digər metodlarla qarşılıqlı əlaqəyə girərək müxtəlif funksiyaların yerinə yetirilməsinə xidmət göstərir. Bura təlim prosesinin təşkil edilməsi şagirdlərin stimullaşdırılması, bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsədilməsi, nəticənin yoxlanılması, şagirdlərin yaradıcılığının inkişaf etdirilməsi və tərbiyələndirilməsi kimi funksiyalar daxildir.

Deməli, metodlar sistem təşkil edir və bu sistemin daxilində hər bir metodun fəaliyyəti digər metodlar tərəfindən şərtləndirilir. Onlardan biri digərini tamamlayır. Bir metod digər metodun fəaliyyətini nizama salır. Sistemin elementləri olan metodlardan biri digər metodları özünə tabe edir. Bu baxımdan yerinə görə gah reproduktiv, gah da produktiv metodlar aparıcı mövqe tuta bilər.

Bəzi müəlliflər belə hesab edirlər ki, orta məktəb şagirdlərinin işinə yaradıcılıq adı vermək olmaz. Çünki bunun üçün onlarda nə praktiki bacarıq, nə də nəzəri bilik kifayət qədər deyildir. Belə müəlliflər şagirdlərin səmərələşdiricilik və texniki yaradıcılığının qarşısına böyük vəzifələr qoyur və sübut etməyə çalışırlar ki, yalnız çətin proseslər tələb edən işlər şagirdlərin səmərələşdiricilik qabiliyyətini inkişaf etdirə bilər.

Bütün bunları nəzərə alaraq, tədris prosesində şagirdlərin texniki yaradıcılığının səmərəli inkişafına bir sıra tələblər qoyulur. Yəni səmərələşdiricilik və yaradıcılığın inkişafında elə tapşırıqlar nəzərdə tutulmalıdır ki, bunların icrası əvəllər mənimsənilmiş biliklərin və vərdislərin sadəcə təkrarı deyil, yeni əmək priyomları və iş üsulların tətbiqini yaxud da konstruktiv həllini tələb etsin.

Son zamanlar təlim prosesində fəal təlim metodlarından istifadə edilməsi, dərslərin strukturunun yenilənməsini, yəni dərslərin təfəkkür məkanına çevrilməsi şagirdlərin səmərələşdiricilik və yaradıcılıq bacarığının inkişafı üçün şərait yaradır.

Bu zaman şagirdlər işin gedişini və son nəticəni aydın təsəvvür etdikdə müəllimin göstərişinə ehtiyac hiss etmədən texnoloji prosesdə dəyişiklik edir, əməliyyatların yerini dəyişir, onların bəzilərini birləşdirir, bir əməliyyatı başqası ilə əvəz edir. Bu zaman müəllim şagirdlərin yaradıcı əməyini yüksək qiymətləndirməlidir.

Bu cür təşkil olunmuş məşğələ formasında şagirdlərin səmərələşdiricilik bacarığı ilə yanaşı, onlarda texniki təfəkkür və yaradıcı fantaziya da inkişaf edir.

Texnologiya dərslərində müəllim diqqət yetirməlidir ki, şagirdlər dövrümüzün dialektikasını dərindən qavrasınlar.

Deyənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, təhsil sisteminin başlıca vəzifəsi dərin və hərtərəfli biliyə, bacarığa, praktiki hazırlığa, yüksək mədəniyyət, məsuliyyət hissəsinə, mütərəqqi dünyagörüşünə malik olan və onu daim inkişaf etdirməyə çalışan şəxsiyyət formalaşdırmaqdır.

Azərbaycan xalqının milli, əxlaqi, humanist, mənəvi və mədəni dəyərlərinə dərindən yiyələnən, onu qoruyan və daim inkişaf etdirən, vətəninə, millətini sevən və daim ucaltmağa çalışan, müstəqil və yaradıcı düşünən şəxsiyyət tərbiyə etmək əsas vəzifələrdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ə. Təlim prosesi: Ənənə və müasirlik. Bakı: Mütərcim, 2006, 44 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Ümumi təhsilin konsepsiyası. Bakı: 2006.
3. Hacıyeva N. və b. Həyatı bacarıqlara əsaslanan təhsil. Bakı: ADPU, 2006, 420 s.
4. Həsənov M. Problemlə təlim vasitəsilə şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi. Bakı: Müəllim, 1986.
5. Ağazadə Ş. Təhsil-tərbiyənin müasir problemləri, Bakı: Mütərcim, 2011.
6. Кругликов Т.И. Методика преподавания технологии с практикумом. М.: Академия, 2002, 480 с.

РЕЗЮМЕ

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ТВОРЧЕСКОЙ ИНИЦИАТИВНОЙ ЛИЧНОСТИ УЧЕНИКА НА УРОКАХ ТЕХНОЛОГИИ

Алиева С.М., Мусаева С.М.

Ключевые слова: *повышение эффективности, изобретение, творческое мышление, применение знаний, открытия созданные человеческими знаниями*

Одним из характерных черт нашего времени являются скоростные и глубокие изменения во всех областях общественной жизни. Это является важнейшим фактором в процессе умственного развития, трудовой деятельности, обучения и воспитания молодого поколения. Именно по этой причине, мы, как результат деятельности творческой личности, легко осознаем возможности научно-технической революции. В таких условиях мы должны стараться обучить нашу молодежь тому, что именно происходит в реальной жизни, в окружающей нас среде, ее логике и диалектике явлений.

Творческая, инициативная личность формируется в школе в процессе обучения и воспитания. Проводимые исследования доказывают, что творческое сознание является ведущим, что делает идеи долговечными, а в случае слияния с наукой создают возможность для новых открытий.

SUMMARY

FACTORS INFLUENCING THE FORMATION OF A CREATIVE-PROACTIVE STUDENT PERSONALITY IN TECHNOLOGY CLASSES

Aliyeva S.M., Musayeva S.M.

Key words: *improvement of efficiency, invention, creative thinking, application of knowledge, discoveries generated by the human intelligence*

One of the specific features of our time is the occurrence of rapid and deep changes in all spheres of public life. This is the significant factor in labor, training, education and intellectual development of young generation. Thus, we easily comprehend the opportunities of scientific-technical revolution as a result of creative person's activity. In this condition, we should make an effort to teach our young generation what happens in real life and environment, its logic and mainly the dialectics of events.

Creative and initiative person is formed in education and training process conducted at school. Implemented researches have proved that creative thinking is the leading one; it makes ideas durable and creates condition for invention when joins with science.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	23.10.2017
	Son variant	19.03.2018

UOT 394

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİRİN PEDAQOJİ İDEYALARI**¹DADAŞZADƏ ƏHLİMAN İBRAHİM oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti***¹HÜSEYNOVA MƏHSƏTİ HAFİZ qızı***Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci, 1-müəllim**[ehliman.@gmail.com](mailto:ehliman@gmail.com)**Açar sözlər: tərbiyə, övlad, valideyn, şair, xalq, məktəb*

Mirzə Ələkbər Sabir Tahirzadə 1862-ci ildə Şamaxıda anadan olmuş, S.Ə.Şirvaninin məktəbində oxumuşdur. Müəllimi S.Ə.Şirvani onun şairlik istedadını görüb təhsil və tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirmiş, onda ədəbiyyata olan həvəsi daha da gücləndirmişdir. M.Ə.Sabir məktəbdə fars və ərəb dillərini, klassik ədəbiyyatı dərinlən öyrənmiş, satirik janrda şeirlər yazmağa başlamışdır. Onun şeirlərindən xoşu gələn S.Ə.Şirvani Nizaminin "Xəmsə"sini şagirdinə hədiyyə verir. M.Ə.Sabir 1880-ci illərdə İrani, Orta Asiyani, İraqı gəzir, atasının vəfatından xəbər tutub Şamaxıya qayıdır və orada da evlənir. 1901-ci ildə M.Ə.Sabir A.Səhhətlə tanış olur, şeirlərini ona oxuyur. Onun ilk ictimai ruhlu şeiri "Şərqi-rus"qəzetində nəşr edilir. O, yeni ruhlu müasir və kəsərli şeirlər yazmaq arzusunda idi. Şair yaxşı dərk edirdi ki, artıq XX əsrdir.

*Dindirir əsr bizi, dinməyiriz,**Atılan toplara diksinməyiriz.**Əcnəbi seyrə balonlara çıxır,**Biz hələ avtomobil minməyiriz. [1, s.13]*

Mürgüləyən Rusiyanın əvəzinə yeni Rusiya yaradan, bütün Asiyani qəflət yuxusundan oyadan 1905-ci il inqilabı mətbuat, ədəbiyyat aləminə yeni bir ruh gətirir. Bu inqilab M.Ə.Sabirin də gözlərini açır. "Molla Nəsrəddin"jurnali nəşrə başlayanda M.Ə.Sabir satirası üçün geniş imkan yaranır. Onun satiraları "Molla Nəsrəddin" jurnalında dərc edilir. C.Məmmədquluzadə onun əsərlərinə yüksək qiymət verir.

M.Ə.Sabir 1911-ci il iyulun 12-də vəfat edir. M.Ə.Sabir dünya ədəbiyyatında nadir şəxsiyyətlərdən biridir. Buna görə də A.Səhhət, F.Köçərli, N.Nərimanov və b. M.Ə.Sabir yaradıcılığına yüksək qiymət vermiş, onu “ülvi”, “bəşəri”, “çamırlıq içinə düşmüş zər”, “ustad şair”, “tərbiyəçi” adlandırılmışdır. [3, s.593] Sabir özünün böyüklüyünü hamıdan yaxşı dərk etmişdi. O, haqlı olaraq deyirdi ki: “Bənzərəm bir qocaman dağa ki,dəryada durur” [1, s.17].

Sabir elmə, elm adamlarına yüksək qiymət verirdi. O, böyük təbiətşünas, alim, yazıçı Həsən bəy Zərdabinin vəfatını dərin hüzn və kədərlə təsvir edirdi. Onun fikrincə, XX əsrdə elmsiz keçinmək mümkün deyildir. Elmi iş insanları məktəbdə öyrənməlidirlər [2, s.279].

Böyüməkdə olan gənc nəslin nəcib sifətlər ruhunda tərbiyə edilməsi, mədəni vərdişlərin aşılması M.Ə.Sabirin ən böyük arzularından biri idi. Bu da, hər şeydən əvvəl, uşaqlara xalqın, millətin gələcəyi, ümid çırağı kimi baxmasından irəli gəlirdi. "Ey millətin ümidi, dili, canı, uşaqlar"deyən M.Ə.Sabirin yaradıcılığında qırmızı bir xətlə keçir. M.Ə.Sabir "Molla Nəsrəddin"də dərc etdirdiyi bir neçə məqaləsində cəmiyyətdəki rəzalətə qarşı, azadlıq və demokratizm uğrunda mübarizəni məhz bu məsələdən "Övladi-vətənin taleyini düşünməyən, onun sağlam ruhda, gümrəh tərbiyəsi qayğısına qalmayan cəhalətpərəstlərin, avam valideynlərinin tənqidindən başlamağı vacib məsələ bilmişdir". Bu cəhətdən "Molla Nəsrəddin" jurnalının 7-8 №-də 1906-cı ildə çap olunmuş "Ol gün ki, sənə xaliq edər, lütf bir övlad" və "Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqda?!" adlı şeirinə diqqət etmək kifayətdir.

*Ol gül ki, sənə xaliq edər lütf bir övlad,
Olsun ürəyin şad!
Təyin elə gindari ki, etsin ona imdad,
Ta dəyməyə həmzad,
Sağdan sola, soldan sağa sal boynuna heykəl,
Qoy cinni məəttəl;
Gər dəysə soyuq, sancılanıb olsa da bimar,
Hökm et, gələ cindar,
Ağlarsa uşaq, dərdinin axtarma davasın,
Ancaq söy anasın [1, s.19].*

Şeirdən göründüyü kimi, avam, cahil ata ciddi fəaliyyətə başlayır, övladını guya hər cür bəladan qorumaq üçün tilsimə, cindara əl atır, uşaq ağlasa, dərdini ancaq arvadı təhqir etməklə tapır. M.Ə.Sabir tərbiyənin gücünə inanır və deyirdi ki, bütün doğulmuşların tərbiyəyə ehtiyacı var. İnsan övladının həqiqi insan olması üçün ona düzgün ictimai mühit, tərbiyə lazımdır. Çünki tərbiyə insanı inkişaf etdirir, təkmilləşdirir, cəmiyyətə faydalı üzv kimi hazırlamağa şərait yaradır [2, s.278].

Sabirə görə, xalqın, millətin yol göstərəni, rəhbəri, başçısı tərbiyədir. Dünyanın bütün işləri tərbiyə ilə keçir, hər işin başlanğıcı, ibtidası tərbiyədir. Valideynlərin ilk baxışı tərbiyədir. Övlad haqq nemətidir. Buna görə də şüuru-həqqin ədası tərbiyədir. Elmin ümdə vəzifəsi insan tərbiyə etməkdir. Elm isə məktəbdə kitabla, səylə hasil olur. İnsanın fiziki və mənəvi qüvvələrinin inkişafında tərbiyə böyük rol oynayır. Elmlə zinətlənən tərbiyə həyata layiqdir. Həyata layiq olan zinət tərbiyə və elm gövhəridir. İnsan tərbiyə nəticəsində ətraf mühiti daha yaxşı anlamaqla, insanlar arasındakı münasitə şüurlu yanaşmağa başlayır.

*Ümmətin rəhnuması tərbiyədir,
Millətin pişvazı tərbiyədir,
Tərbiyyətlə keçir ümuri-cahan
Hər işin ibtidaisi tərbiyədir.
Valideynin, təbii, övlada
Nəzəri-əhtinası tərbiyədir.
Cahillikdə zavallı övlada
Şirveyi-narəvası tərbiyədir [1, s.353].*

İnsan tərbiyə etmək ona bir yığın əxlaq qaydalarını əzbərlətmək deyildir. Tərbiyə insanın dünyagörüşü və əqidəsini formalaşdırır. Bunun nəticəsində insan təbiət və cəmiyyət hadisələrini, özünün və başqalarının davranışlarını yüksək qiymətləndirir. İnsanın mənəvi inkişafında təhsil və elm qüdrəti silahdır. Buna görə də Sabir xalqın nadanlıqdan xilasını uşaqların təhsil almasında görür. Sabirə görə, tərbiyənin məqsədi əsl insan yetişdirməkdir. Tərbiyə insandan geniş bilik, əsrin qabaqcıl elmləri ilə silahlanmaq, insanpərvərlik, vətənpərvərlik, əməksevərlik tələb edir. Sabir tərbiyənin gücünə böyük inam bəsləməklə, insanın formalaşmasında mühitə, insanın daxili imkanlarına da diqqət yetirir. O, yeni insan tərbiyəsi haqqında fikirlərinin həyata keçirilməsində əsas vasitəni təlim hesab etmiş, böyük müəllimi S.Ə.Şirvaninin yolu ilə getmiş, xalq məktəblərinin açılmasını zəruri saymışdır [2, s.279].

M.Ə.Sabir cəhalətdən, maarifsizlikdən, təhsilsiz, məktəbsiz, qəflət yuxusunda yatmaqdan, ölümü üstün tutmuşdur. Sabirə görə, xalq məktəbi sevir, çünki ona böyük ehtiyac hiss edir. Məktəb günlərini başlamaqda olan təlimin vicdan səfası, nur, işıq mənbəyi adlandırır, misilsiz dirilik mənbəyi, məktəbdə parlaq hünərlər, ən qiymətli incilər gizləndiyini söyləyir. Sabir məktəbə dair fikirlərini “Məktəb sərgisi”, “Məktəbə tərgib” (Məktəbə həvəsləndirmə), “Məktəb şagirdlərinə töhfə və digər şeirlərində əks etdirmişdir. Sabir hər bir şəxsən, həm özünün, həm də xalqın xoşbəxtliyini gənc nəslin təhsil almasında görür, uşaqları millətin ümidi, nıcatı hesab edirdi. Sabir uşaqlara müraciətlə deyirdi: “Sizdədir millətin ümid gözü hal ilə söyləyir sizə bu sözü” deyir:

*Oxuyun, millətin nicatı olun,
Ta ədəb barisi-həyatı olun* [1, s.376].

Təhsil və tərbiyə aşıqı, tərəqqi muştığı olan Sabir böyük həvəs və ehtirasla məktəbi təbliğ etmiş, onun böyük rolunu, cəhalət və zülmətlə vuruşmaqda görmüş, məktəbin hörmət və nüfuzunu xalq kütləsi arasında hər yolla yüksəltməyə çalışmışdır.

M.Ə.Sabir "Ay başı bələli" sərlövhəli şeirində isə feodal patriarxal ailələrdə uşaqlarda yaş dövrlərinə görə tərbiyəni olduqca gözəl təsvir edərək tənqid etmişdir. Belə ailələrdə ata-analar belə tərbiyənin nəticəsini və yetirdiyi meyvələri geniş surətdə təsvir etmişdir.

*"Öyrət ona, əlbəttə, özün bir neçə mövhum,
Məhdud ola məsum,
...Tək-tək dil açanda ona təlim elə hədyan,
həm olma peşiman.
...On yaşa yetincə uşağın eyləmə qəflət,
Qandır neçə bütət.
Ta on beşə yetdikcə tapa işdə məharət,
Həm eyləyə adət.
Göndərmə onu məktəbə, dəng eyləmə başın,
Tökmə üzə yaşın.
...Rahət nəyə lazım edə dünyada məişət,
Quldurçuluq öyrət.
Tainki qumar oynaya, qətl eyləyə, qarət-
xoşdur belə sənət.
...Olmaz oxumaqdan*

Tapmaq bu cəlalı...! [1, s.29]

Sabir burada köhnə avam, feodal-patriarxal ailə tərbiyəsinin bütün çirkliliklərini, uşağın tərbiyəsində hesab olunan quldurluq, qumar, qarət, qətl və s. intizar etməsi, səbəblərini açıb göstərir. Sabir uşaqların tərbiyəsində bu cür mənfi xassələrin əmələ gəlməsinin səbəblərini də uşağın tərbiyəsinin pozulmasına bais olan ata-analarıda görürdü. M.Ə.Sabirin yaradıcılığında övladını peşə-sənət sahibi etməklə, bir qrup cahil ataların mövqeyi ciddi tənqid atəşinə tutulur. Uşaq artıq böyümüş, məktəb yaşına çatmışdır. O indi müəyyən peşə-sənət dalınca getməli, cəmiyyət üçün gərəkli və faydalı vətəndaş olmalıdır. Bəs uşağın valideyni bu barədə nə düşünür? Gələcəkdə öz övladını necə görmək istəyir? Valideynin dünyagörüşündən, ictimai həyata münasibətindən və habelə təhsil-tərbiyəsindən asılı olaraq, bu məsələdə onlar müxtəlif mövqe tutur, birisi öz uşağını məktəbə göndərmək, oxutmaq istəyir, ikincisi sənət-peşə öyrətmək yolunu seçir. Üçüncüsü də tufeyli həyat keçirməyi. Sabirin satira obyektinə çevirdiyi cahil ata da üçüncü yolun yolçularından biridir. O, həyatda halal zəhmətlə güzəranını, dinc yaşayışını düşmənidir. Cavanlıqda oğurluq, quldurluq, qumarbazlıq kimi çirkin qeyri-insani sifətləri özünə peşə seçmiş, "qol gücünə hörmət və şöhrətə" çatmış bu nadan soyğunçu, qatil kimi yetişdirmək fikrindədir. Bunun üçün ata hər cür vasitəyə əl atır, nəyin bahasına olursa olsun, oğlunu məktəbdən uzaqlaşdırmağa, onun elm, təhsil dalınca getməsinə mane olmağa çalışır. Oğul isə atanın ciddi-cəhdinin əksinə olaraq, yeniliyə meyil edir, elmə, məktəbə can atır. Bu işdə ana da oğlunu müdafiə edir. Heç bir maneə oğulu öz yolundan çıxara bilmir. Gənlik qalib gəlir:

*Oğul mənimdir əgər,oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!
Gərçi-bu bədbəxt özü elmə həvəskardır,
Kəsbi-kəmal etməyə səyi dəxi vardır.
Məncə, bu işlər bütün şileyi-küffardır,
Dinə zərərdir, zərər, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!*

*Bəs ki, uşaqdır hələ yaxşı-yaman sanmayı,
Elmin əbəs olduğun anlamayı, qanmayı.
Sair uşaqlar kimi hər sözə aldanmayı.
Eyləyir ömrün hədə, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!* [1, s.222]

Sabir uşaqların ailə tərbiyəsində ananın roluna yüksək qiymət verir və "Analar bəzəyi" adlı şeirində yazırdı.

*Gəc olsa nisadə elmü irfan
Övlada edə o yolda iman,
Əksi olaraq bu müddəanın,
Olmaz isə elmi bir ananın,
Övlada çatar haman cəhalət.
Nə əql olur onda, nə fərasət,
Elm ilə olur hüsuli-izzət,
Elm ilə olur nüfuzu-millət* [1, s.223].

Sabir qadının ailədəki, cəmiyyətdəki rolunu və mövqeyini, gənc nəslin tərbiyəsi üçün görəcəyi işləri dəqiq qeyd etmiş, qadının elm və bilik sahibi olmasını, uşaqların tərbiyəsi üçün səy və cəhd göstərməsini zəruri saymışdır. Onun fikrincə, ata uşaqlarına tərbiyə verməyib onlara qayğı ilə yanaşmasa, günahı olmayan məsum uşaqlar tərbiyəsizlik nəticəsində səfalət və rəzalətə düşər. Sabirə görə, qızlara düzgün tərbiyə verilməlidir. Onun fikrincə, əsl ananın ən şərəfli bəzəyi, ağıllı, ədəbli uşaqlardır. Sabir övlad tərbiyəsində ciddi pozğunluğun yaranmasının bir səbəbini də ata ilə ana arasında uşağa verilən tərbiyəvi tələblərin pozulmasında görürdü. Şair yazırdı ki, cahil ana on bir yaşlı uşağını körpə hesab edərək, atanın övladına verdiyi düzgün tələbi yersiz hesab edərək onun nə vaxtdır ki, ədəbsiz hərəkətlərinə hər cür müqavimət göstərməyə çalışır.

*Ay başı daşlı kişi, dinmə uşaqdır, uşağım!
Nə ədəb vaxtıdır, qoy söysün uşaqdır, uşağım!
Keyfinə dəymə, söysə ya sənə, ya qardaşına
Atanın goru üçün boşda bu tifil başına!
İndicə-indicə ancaq yetir on bir yaşına
Əqli kəsmir; hələ bir körpə uşaqdır, uşağım!* [1, s.235]

Sabir eyni zamanda uşaq tərbiyəsində mənfi cəhətlərini göstərməklə yanaşı, bəzi ata-anaların övlad tərbiyəsində müsbət mövqe tutmasını qeyd edirdi.

*Mənim bağım-baharım,
Fikri ziyalı oğlum!
Məktəb zamanı gəldi,
Dur, ey vəfalı oğlum!
Ey gözüm, ey canım!
Get məktəbə, cavanım!
...Elm öyrən, imtahan ver,
Qədrin bil elmü fəzlin
Elminin yolunda can ver!
Ey gözüm, ey canım!
Get məktəbə cavanım!* [1, s.161]

Sabir ata-anaya hörmət etməyən övladın nə özünə, nə də başqalarına xeyri olmayacağını bir çox şeirlərində belə təsvir edirdi:

*...Ataya hörmət etməyən çocuğun,
Anaya xidmət etməyən çocuğun,
Nə olur kəndi nəfsinə xeyri,
Nə də ondan vəfa görər qeyri...* [1, s.156].

Sabirin uşaqların ailə tərbiyəsinə həsr etdiyi bir çox şeirlərində ailə tərbiyəsinə olan münasibətinin mahiyyətini açmış, cahil ata-anaların məktəbə olan hücumlarını ifşa etmişdir.

Sabir vətənə, xalqa xidməti hər şeydən üstün tutur, xalqa xidməti adamların mənsub olduğu və tutduğu vəzifə ilə deyil, gördüyü konkret əməli işlə qiymətləndirməyi tələb edir. Sabirin əxlaq, tərbiyə haqqında fikirləri sırasında mühüm yer tutan məsələlərdən biri əməkdir. O istər zehni, istərsə də fiziki əməyə yüksək qiymət vermiş, əməyi dərin ehtiram və məhəbbətlə tərənnüm etmişdir. Biz bunu şairin “Hörümçək və ipəkqurdu”, “Cütçü”, “Qoca bağban” və s. şeirlərində görə bilərik. M.Ə.Sabir şeirlərinin bir çoxunda elmə, sənətə, məktəbə xüsusi münasibət bəsləyən ata-anaları tənqid atəşinə tutaraq belə təsvir edirdi.

...Məktədə gedib dərslər oxuyanları görürsən,
Nitqi çəkilən tazə cavanları görürsən,
Qədən quruyub cismdə qanları görürsən,
Arıfsən özün, yaxşı-yamanları görürsən,
Qoyma ki, gedib fikrini xam eyləsin oğlun,
Ömrün-qəmi elmilə tamam eyləsin oğlun [1, s.32].

Sabir “Oğlum” şeirində bir çox ailələrdə pulun yüksək bir yer tutduğunu, uşaqların təlim-tərbiyə işlərinin pula qurban edildiyini bədii bir surətdə belə təsvir edirdi:

...Bunca oxudun, yorul da bəri,
Bir dəfə burax bu zəhrimarı.
Pul qalmadı, baxmışam hesabə,
Getdi qələmə, kağız kitabə
...Bihudə işə nə xərc edirsən?
Bu könlümü hərcü-mərc edirsən... [1, s.21].

Sabir şeirlərində ailə ilə məktəbin əlaqəsinə geniş yer verərək “Elmli və elmsiz ana” adlı əsərində bu məsələni belə təsvir edirdi:

Gər olsa nişanda elmü irfan,
Evladə edər bu yolda iman.
Əksi olaraq bu müddəanın
Olmaz isə elmi bir ananın.
Evlada çatar haman cəhalət,
Nə aql olur onda, nə fərasət .
Bitərbiyəliklə tifti-məsum,
Axırda olur səfilü məşum.
Saridir çünki işbu halət,
Həmcinsə eylər sirayət... [1, s.193].

M.Ə.Sabir Vətəni gülüstana çevirməyin nicat yolunu uşağın düzgün tərbiyə edilməsində, bu işdə ailə ilə məktəbin birgə fəaliyyətində görürdü.

Elmi yeniliyi: Məqalədə M.Ə.Sabirin dünya ədəbiyyatında nadir şəxsiyyət, ülvi, bəşəri, ustad şair və tərbiyəçi olduğundan bəhs edilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən cəmiyyətimizdə yaşayıb yaradan hər kəs örnək kimi istifadə edə bilər. “Pedaqogika”, “Ailə pedaqogikası” və “Pedaqogika tarixi” fənlərinin tədrisində istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Sabir M.Ə. Hophopnamə. Bakı: Maarif, 1992, 658 s.
2. Seyidov Ə. Pedaqogika tarixi. Bakı: Maarif, 1968, 539 s.
3. Rüstəmov F. Pedaqogika tarixi. Bakı: Nurlan, 2006, 748 s.

РЕЗЮМЕ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ МИРЗЫ АЛЕКПЕРА САБИРА
Дадашзаде А.И., Гусейнова М.Х.

Ключевые слова: *Воспитание, дети, родители, поэт, народ, школа*

М.А.Сабир высоко ценил науку, деятелей науки. По его мнению, в XX веке без науки обойтись невозможно. Науке же люди должны учиться в школе. Воспитание молодого поколения в благородном духе, привитие им культурных привычек было одним из самых больших желаний М.А.Сабира.

SUMMARY
MIRZA ALAKBAR SABIR'S PEDAGOGICAL IDEAS
Dadashzade A.I., Huseynova M.H.

Key words: *upbringing child, parent, poet, people, school.*

M.A.Sabir highly appreciated science. In his opinion, it is impossible to do without science in the XX century. People have to learn science at school. Education of young generation in a noble spirit and instilling in them cultural habits were of M.A.Sabir's greatest desires.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	12.01.2018
	Son variant	19.03.2018

Dilçilik

1. *Şirinova M.M., Bağirova A.S.* Yardımlı ərazisində türk mənşəli toponimlər 4
2. *Kərimova V.S.* N. Xomskinin sintaktik təlimində dil sərəştəsi və dildən istifadə 8
3. *Ağasıyeva M.S.* Leksik vasitələrin komizm yaratma imkanları Qantəmir yaradıcılığında 11
4. *Ağayev D.S.* Qloballaşmanın Azərbaycan dilinə leksik səviyyədə təsiri 15
5. *Мустафаева К.С.* Сравнительно-сопоставительный анализ «желтого» и «золотого» цветов в эпосах «Китаби – Деде Коркут» и «Беовульф» 19

Ədəbiyyatşünaslıq

6. *Allahverdiyev V.S.* Bəxtiyar Vahabzadənin lirikasında mənəvi axtarışların poetik ifadəsi 25
7. *Абдуллаев А.Н.* Социально-нравственная тематика в современной художественной русскоязычной литературе Азербайджана 30
8. *Səttarova A.A.* Vaqif Səmədoğlunun “Yumurta” pyesinin bədii–komik aspektləri 36
9. *Zeynalova R.H.* Ədəbi tənqid tariximizin yaradıcılarının elmi irsinə müasir baxış 39

Tarix

10. *Bayramov A.A.* Gözəldərə faciəsi 43
11. *Baxşəliyev A.B., Məmmədli B.İ.* İngilis tarixçisi Lourens Lokkartın “Nadir şah – ilkin mənbələr əsasında tənqidi tədqiqat” əsərinə tənqidi baxış 48
12. *Məhərrəmov S.Q.* Azərbaycan neft sənayesi 1921-1925-ci illərdə 53
13. *Qasimova N.Z., Piriyeva S.X.* Azərbaycan multikulturalizmi dünya mədəniyyəti kontekstində 59

İqtisadiyyat

14. *Hüseynova M.S.* İstehsal infrastrukturalarının təşkili və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi 63
15. *Həmidova A.M.* Avropa İttifaqı inteqrasiya qrupunun əsas xüsusiyyətləri və fəaliyyət mexanizmləri 67
16. *Tağıyeva A.V.* Müəssisənin investisiya aktivliyinin yüksəldilməsində vergi sisteminin rolu 70
17. *Mehdiyeva Y.T.* İstehsalın təşkilinin xüsusiyyətləri və idarəetmə uçotunun qurulmasında onun rolu 74
18. *Növrəslı T.N., Hüseynov N.R.* Turizmin marketing planlaşması 77
19. *Новрасли Т.Н., Акперова Ф.Ф.* Кулинария как важная часть туристической привлекательности Азербайджана 82

Pedaqogika, psixologiya, metodika

20. *Atayev Q.N., Orucov S.K., Əmirbəyov F.F.* Düşüncənin düzgün istiqamətləndirmə metodu və ixtiraçılıq metodikasının əsasları 87
21. *Əliyeva S.M., Musayeva S.M.* Texnologiya dərslərində yaradıcı–təşəbbüskar şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir edən amillər 92
22. *Dadaşzadə Ə.İ., Hüseynova M.H.* Mirzə Ələkbər Sabirin pedaqoji ideyaları 96

Kompüter yığıcı *S.Şahverdiyeva*
Texniki redaktor *E.Həsəratova*
Dil dəstəyi *Linqvistik mərkəz*

Çapa imzalanmışdır: 19.03.2018-ci il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş . Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-88-10
Faks: (0-18) 642-02-70

Web: www.sdu.edu.az
E-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru